

ԱՐՅԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
АРЦАХСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

405-2005

1600

1(10) ♦ 2005

ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ
СТЕПАНАКЕРТ

7.

Մաշտոցյան գրերի 1600-ամյակ

Ճանաչել զիմաստութիւնն եւ զխրաւր,
իմանալ զբանս հանձարոյ

Արցախի պետական համալսարան
Арцахский государственный университет

Գիտական տնօրինագիր
Ученые записки

1 (10)
2005

Ստեփանակերտ
Степанакерт

Հրատարակվում է 1998թ.

Издается с 1998г.

Խմբագրական կոլեգիա

Գրիգորյան Հ.Վ. (գլխ. խմբագիր), Աբրահամյան Ա.Ն., Խանյան Ս.Ս.
(պատ. քարտուղար), Աղանբեկյան Ա.Գ., Մարտիրոսյան Ռ.Մ.,
Ավանեսյան Վ.Գ., Դադայան Ս.Վ., Հակոբյան Գ.Ա., Աղալովյան Լ.Ա.,
Միրզոյան Վ.Ս., Արամյան Կ.Ս.:

Редакционная коллегия

Григорян Г.В. (гл.редактор), Абрамян А.Н., Ханян С.А. (отв. секретарь),
Аганбекян А.Г., Мартиросян Р.М., Аванесян В. Г., Дадаян С.В., Акопян
Г.А., Агаловян Л.А., Мирзоян В.С., Арамян К.С.

Արցախի պետական լրատվական հրատարակչություն

ԱրՊՀ «Գիտական տեղեկագիր», 2005 թ.

Издательство Арцахского госуниверситета

“Ученые записки” АрГУ, 2005 г.

ԱՐԶԱՅԻ ԶԱՅԱԳԻՐ ԴՊՐՈՑԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հ.Վ. Գրիգորյան

ԱրՊՀ ռեկտոր

Արցախի բազմադարյան հարուստ մշակույթային ժառանգության ամբաստանելի մաս կազմող դպրոցն ունի փառահեղ էջեր: Ընդ որում ժամանակներում էլ պատմական Արցախի դպրոցներում կրթությունը դիտվել է որպես ազգային ինքնությունության դրսևորման և գոյապահպանման կարևորագույն գործոն:

Հայ դպրոցի պատմությունն ուսումնասիրողներին, պատմաբաններին, բանասերներին, հայագետներին, մանկավարժ-պատմաբաններին հետաքրքրել է այն հայտը, թե՞ գրերի գյուտից առաջ Հայաստանի արևելյան հատվածում՝ Արցախում ինչ տիպի դպրոցներ են գործել, միգրացիոն և չեն գործել, ինչպես պնդում են որոշ պատմաբաններ:

Անշուշտ, արցախահայ դպրոցի ու մանկավարժական մտքի պատմության ուսումնասիրության ուղղությամբ զգալի աշխատանք է կատարվել. նախախորհրդային շրջանում բազմաթիվ պատմաբան Լեոյի, Համբարձում Ասաբեյանի, Պետրոս Ծառչյանի, Պերճ Պաշյանի արժեքավոր աշխատությունները նվիրված են Ծառչիի հայոց թեմական, Մարիամյան օրիորդաց դպրոցների պատմությանը, իսկ Ալեքսանդր Երիցյանի, Արսեն Ղուճյանի և ուրիշների աշխատություններում համառոտակի տեղեկություններ կան Արցախի թեմի դպրոցների պատմության մասին: Նույնը կարելի է ասել նաև խորհրդային շրջանի հետազոտողների՝ Մուշեղ Սանթրապյանի, Նուրեն Խուդոյանի, Սմբատ Ավագյանի, Բաղդատ Ուլուբաբյանի, Ռուբեն Տեր Գառավաբյանի, Վահեն Երկանյանի և այլոց ուսումնասիրություններում հիշատակված՝ Արցախի դպրոցի պատմությանը առնչվող փաստագրական հարուստ նյութերի մասին:

Վերջին տարիներին հայ մանկավարժական հասարակությունը և մամուլը դարձան գնահատեցին Գ. Հ. Հաբոբյանյանի «Արցախի դպրոցն ու մանկավարժական միտքը 5-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը», «Արցախի թեմի լուսավորիչները», Հ.Վ. Գրիգորյանի, Գ. Հ. Հաբոբյանյանի «Ծուլիի շնաղակներ» աշխատությունների յույս ընծայումը:

Երկարամյա մեր ուսումնասիրությունները գիտական անհերքելի տվյալներով հաստատում են այն իրադրությունը, որ 4-րդ դարից սկսած՝ Արցախի կրթության գործի ուսումնասիրությունը ունի հաստատուն պատվաբաժան և հիմնված չէ կռահումների կամ ենթադրությունների վրա, այլ՝ մատնագրական և օտար աղբյուրների վկայությունների ու տվյալների վրա: Համաձայն այս վկայությունների՝ 4-րդ դարից սկսած, Արցախում գործող դպրոցները եղել են հունական, ասորական, Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո (387)՝ պարսկական:

Ազաթանգեղոսը՝ Գրիգոր Լուսավորչի կենսագիրն ու հայոց հավատի արմատավորման առաջին պատմիչը, «Պատմություն հայոց» աշխատությունում (Տիփլիս, 1909, էջ 437) նշում է, որ հայ գրերի գյուտից առաջ հայ սնդուղը Մեծ Հայքի նահանգներում, այդ թվում՝ 10-րդ նահանգում՝ Արցախում գործող դպրոցներում սովորում էր հունարեն, ասորերեն, իսկ հեռո՛ւ պարսկերեն, պետք է ենթադրել՝ նաև հայերեն, որ դեռ 4-րդ դարից սկսվում է դպրոցների հիմնադրումը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Արցախում լուսավորական շարժումը ծավալվում է հատկապես քրիստոնեության շրջանում: Գրիգոր Լուսավորիչը շարունակելով արցախահայության քրիստոնեացման անհետաճեղի գործը (որն սկսել է Եղիշեն Երանելին) Արցախի կենտրոնական մասում՝ Հաքաբո գավառում կառուցում է հայոց երկրի առաջին եկեղեցիներից մեկը՝ պատմական Արցախի առաջին լուսավորության օջախը, ուր մինչև մեծարաբյան գրերի ստեղծումն ու հայնցի կրթություն տվող դպրոցի հիմնադրումը անընդմեջ գործել են օտարալեզու դպրոցներ: Այստեղից է սկսվում Արցախի դպրոցի բազմադարյան պատմությունը, որն ունեցավ իր հետագա զարգացման շրջանները:

Հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության ամենախոշոր իրադարձություններից մեկը (քրիստոնեության ընդունումից հետո) նվաճվում էր հայ գրերի ստեղծումն ու հայագիր դպրոցի հիմնադրումը: Հայ ժողովուրդը գիրն ու դպրոցը դարձրեց ազգապահպանման հզոր գնդ, իր գոյության մաքառման անպարտելի դրոշ:

Ավանավոր պատմագիր Մովսես Լադանկատավացու հավաստի տվյալներով («Պատմություն

Աղվանից աշխարհի», գլուխ 27, Թիֆլիս, 1913, էջ 26)՝ մեծն Մաշտոցը հայոց կաթողիկոս Մահալ Պաթրիկի գործուն աջակցությամբ ձեռնամուխ է լինում նորաստեղծ հայագիր դպրոցների ցանկ ընդլայնմանը Արևելյան Հայաստանի նահանգներում, լինում է Արցախում, հիմնում հայնոս կրթություն տվող առաջին դպրոցը Հաջաղ գավառի Ամարաս վանքում։ Առաջին ուսուցիչն էլ եղել է ինքը՝ Մաշտոցը։ Իսկ սրանցիկի Կոչյունը ասում է. այնուհետև Մաշտոցը հայ գիրք գործածություն մեջ է դրել նաև Արևմտյան Հայաստանում, ուր ապրում էր «մյուս կեսն ազգն հայոց»։

Այսպիսով, Գրիգոր Լուսավորիչն ու Մեսրոպ Մաշտոցը իրենց գործունեության լուսավոր շրջափայլ մեջ են առել Ամարասը, որը դարձել է Արցախի կրթատունն ու հոգևոր ներշնչարանը։ Այստեղից էլ սկսվել հայոց տառերի հոգևորիչն ու հայակրթիչ արշավը Հայոց Արևելից կողմնաձի թուրք գավառներում։

Հետագա ժամանակներում հայոց Արցախական աշխարհի դպրոցական կյանքում զգալի տեղաշարժեր են կատարվում Արցախ-ուտիքյան հայաշխարհի փոքրիկ թագավորության հիմնադիր Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակներում։ Անուրանալի են Բարեպաշտի ձեռնարկումները Հայոց Արևելից կողմնաց գավառներում, հատկապես՝ դպրոցաշինության ասպարեկում։ Աղվանի հայտնի եկեղեցական ժողովում ընդունած կանոնի («Մանկանություն կանոնական», հայերեն հնագույն օրենքների ժողովածու, 21 կանոններից 18-րդը վերաբերում է կրթությանը) համաձայն՝ «Հայոց Արևելից կողմնաց տնությունն առաջին օրենքն այն զեմք է լինի, որ թուր մարդիկ սովորեն հայերեն գրելն ու կարդալը», ընդլայնվում է դպրոցների, ինչպես արքան է ասում, կրթատների ցանցը։ Անվանի պատմաբան Բ. Ուլուբաշյանը իրավացիորեն նշում է, որ Արցախյան հայաշխարհի այս ռազմաքաղաքական վարչական ժամանակաշրջանում վերելք է ունեցել լուսավորական գործը՝ Վաչագան Բարեպաշտի թագավորության շրջանում։ 6-7-րդ դարերում, չնայած ճգնաժամային շրջանին, Արցախական հայաշխարհում շարունակվում են Վաչագան Բարեպաշտի լուսավորական ձեռնարկումները հոգևոր-մշակութային կյանքի վերափոխումների ոլորտներում։

Արցախական աշխարհում դպրոցական գործը լայն թափ ստացավ հատկապես 10-12-րդ դարերում՝ հայկական վերածննդի դարաշրջանում։ Վերածնունդն իր բարերար ազդեցությունն է թողնում նաև դպրոցի վրա։ Սկսվում է ուսումնական հաստատությունների աստիճանական աշխարհականացում, որոշակի սնորհքում կյանքին, ուժեղանում է հնաարքրությունը դևալի բնական ու մաթեմատիկական գիտությունները, լեզուների ուսումնասիրությունը։ Այդ բնագավառում անուրանալի են արցախցի ակադեմիո գիտնական, մանկավարժ Հովհաննես սարկավազ Իմաստասերի ծառայությունները։ Անվանի հայագետ Մանուկ Աբեղյանը «Հովհաննես սարկավազ Իմաստասերը» գրքում նշում է, որ հայ մանկավարժության պատմության մեջ սարկավազը բացառիկ դեմք էր, կրթական գործի բարենորոգիչ, նոր դպրոցի հիմնադիր, մանկավարժական մոտերն կիրառող, Շիրակացուց հետո ամենախառնոր դեմքը բնագիտամաթեմատիկական գիտությունների ասպարեկում։

Այսպես՝ 12-13-րդ դարում Արցախում առեջանում են իշխանական մի շարք նոր տներ, որոնք մեծ դեր են խաղում երկրի պատմության մեջ։

13-15-րդ դարերում պատմական Արցախն ընկնում է նոր նվաճողների՝ մոնղոլ-թաթարների, թուրքմենական-վաղատուն վայրաց գնդերի ծանր լծի տակ։ Զաղաքական այդ ծանր պայմաններում արցախահայերը կյանքի գնով պահպանել ու զարգացրել են իրենց դարավոր մշակույթը, այդ թվում նաև՝ իրենց դպրոցն ու կրթական մյուս հաստատությունները։

13-րդ դարում մշակութային, շինարարական լուսավորական գործը վերելք է ապրում Հասան Ջալալյանի (Վախտանգ Տաճիկի ավագ որդի) իշխանության ժամանակաշրջանում։ Գանձակը դարձավ Արցախական աշխարհի ազատագրական շարժումների, գրական շարժումների, հոգևոր-մշակութային ու լուսավորության խառն կենտրոն։ Հայտնի էր իր դպրատներով, կրթօջախներով, հարուստ մատենադարանով, որի ձևապահից շատերն այսօր պահպանվում են ՀՀ Ազգային մատենադարանում։

Արցախի քաղաքական կյանքի ծանր կացությունը հարատևել է մինչև 18-րդ դարի վերջը։ Անբարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվել հատկապես թուրք-պարսկական տեսական նվաճողական պատերազմների շրջանում։ Կրթական գործը, մշակութային, հասարակական մտքի հետագա զարգացումը լուրջ վտանգ էր ապրում, ժողովուրդը գրկված էր տնտեսական ու

մշակության գարգացման նվազագույն հնարավորությունից: Նման իրադրության մեջ, ահա, Արցախի կրթական օջախները կենաց ու մահու գոտեմարտում մաքառում էին ևս պահում իրենց կենսահաստատությունը մինչև 19-րդ դարը:

1827 թ. Արցախի դպրոցական կյանքում սկսվում է մի նոր տնդաշար. Ծվնցարիայի Բագել քաղաքի միսիոներները գալով Շուշի՝ հիմնում են ուսումնարան ևս սկիզբ դնում տպագրական գործին:

Արցախի դպրոցական համակարգում որոշակի փոփոխություն է կատարվում հատկապես 1836թ. մարտի 11-ին հայկական դպրոցների վերաբերյալ առաջին պաշտոնական կանոնադրության ընդունումից հետո (պատմության մեջ հայտնի «Պոլոմենիե» անվամբ): Այդ կանոնադրության համաձայն՝ Արցախի հոգևոր-մշակութային կենտրոն Շուշի քաղաքում 1838թ. հունիսի 22-ին բացվում է Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցը՝ Արցախի բարձրագույն կրթության առաջնիքը, իսկարկն, Ժամանակի առումով: Բացի թեմական դպրոցից, Շուշի քաղաքում գործում էր 1830 թվականից բացված բուսական տիպի գավառային ուսումնարանը, 1837թ. Բաղդասար Միտրոփոխ Հասան Ջալալյանի հիմնած հոգևոր ուսումնարանը:

19-րդ դարի 2-րդ կեսին արևելահայ հատվածում սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների որոշ առաջընթացը շնչափում էր նաև հոգևոր կյանքի ոլորտը: Նոր խնդիրներ ու պահանջներ են առաջադրվում նաև ժողովրդական իրավոթության ասպարեզում: Արցախի ժողովուրդը ևս մոտիկից հաղորդակցվում է արևելահայ հատվածում տեղի ունեցող սոցիալ-քաղաքական ու հասարակական տնդաշարներին:

Արցախի կրթական համակարգում առանձնահատուկ տեղ է զբաղում Շուշիի թեմական ուսումնարանը (1887թ.), որն իր 40-ամյա գոյության տարիներին սնյու կապերով կապված էր թեմական և օրհորդաց դպրոցների, ինչպես նաև հայ լուսավորչական մյուս թեմերի հետ:

Ինչպես թեմական դպրոցը, այնպես էլ Շուշիի թեմական ուսումնարանը կարևոր դեր խաղացին արցախահայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի զարգացման, մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործում:

1906-1907 ուսումնական տարում Արցախի թեմում գործում են 60-ից ավելի միդայան, նրկայաան դպրոցներ:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Արցախի ժողովուրդը հայտնվեց նոր փորձությունների ոլորտում: 70 տարիների ընթացքում արցախահայերը զրկված լինելով անկախությունից, ազատ մտածելակերպից, ենթարկվելով ազգահալած ստորագուցիչ քաղաքականությանը՝ ներքո չեն կորցրել հավատն ու հույսը լուսավոր ապագայի նկատմամբ, նրա առաջադեմ մտավորականությունը հայ սերնդին ավանդել է անգամ այդ պայմաններում աչքի լույսի պես պահպանել նախնիների ստեղծած հոգևոր արժեքները՝ հանուն ազգային գոյատևան ու անկախության, որին նա խորապես ու սրբությամբ հավատացել է:

Ամենատեղի է, որ խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական կրթության զարգացման ասպարեզում շոշափելի նվաճումներ ենք ունեցել: Անհամեմատ (նախախորհրդային շրջանի) մշակույթի, գիտության, արվեստի, դպրոցի զարգացման համար բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվել և ոչ միայն Ադրբեջանի իշխանությունների, այսպես կոչված, «վեղծ մտահոգության», այլև մայր Հայաստանի անգնահատելի օգնության, Արցախի ազատատենչ ժողովրդի, նրա անձնագոծ մտավորականության (որոնցից շատ-շատերին արտաքսել են իրենց բնիկ երկրամասից) համառ ջանքերի ու սխորագործությունների շնորհիվ, ինչն այսօր անտեսել մենք չենք կարող:

1930-ական թվականներին ԼՂ հանրակրթական դպրոցներում արմատականորեն վերակառուցվում է ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների համակարգը. իրականացվում է պարտադիր տարրական կրթությունը, ստեղծվում է միասնական դպրոցական համակարգը երեք աստիճանով՝ տարրական դպրոց՝ 1-4-րդ, ոչ լրիվ՝ 5-7, լրիվ՝ 8-10-րդ դասարաններ, մանկավարժական նոր որոնումների շնորհիվ կատարելագործվում են կրթության բովանդակությունը, ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների կազմակերպման ձևերն ու մեթոդները: Այդ շրջանում հանրակրթական, միջնակարգ-մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների համակարգում համալրվում է նորովի՝ իր տեսակի մեջ մարզում առաջին բժշկական ուսումնարանը և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը Շուշիի, իսկ հետո՝

Ստեփանակերտի նրկամյա մանկավարժական ինստիտուտը (1939-1953թթ.), որն իր 13-ամյա գոյության տարիներին Արցախի դպրոցներն ապահովել է բարձրագույն կրթություն ունեցող ուսուցչական կադրերով:

1950-ական թթ. վերջերին յոթնամյա դպրոցները փոխարինվեցին ութնամյակի՝ դպրոցներում արտադրական ուսուցումն ապահովելու համար:

1969-70 ուսումնական տարվանից իր պարապմունքները սկսեց Ադրբեյջանի Լենինի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի մասնաճյուղը՝ հայկական և ադրբեյջանական բաժիններով: 1974թ. այն դարձավ ինքնուրույն մանկավարժական ինստիտուտ՝ հայկական ադրբեյջանական և ռուսական բաժիններով:

Այսպիսով, խորհրդային տարիներին Լենային Ղարաբաղում ստեղծվեց կրթական հզոր խիստ կենտրոնացված կառավարման պետական համակարգ, որի ննջահամակարգերն էին նախադպրոցական, հանրակրթական միջնակարգ, պրոֆեսիոնիկական, միջնակարգ մասնագիտական և բարձրագույն կրթական հաստատությունները, որոնց բովանդակության իրացման շնորհիվ ապաստում էր մարզի սոցիալ-տնտեսական, գիտական, մշակութային առաջընթացը:

Վերակառուցման քաղաքականությամբ ոգևորված՝ Արցախի հայությունը կրկին բարձրացրեց շուրջ 70 տարի ծխացող «Ղարաբաղի հիմնահարցը»: Տասնամյակների ընթացքում Ադրբեյջանի կիրառած հայահալած քաղաքականությունը, հայ բնակչության մարդկային և ազգային արժանապատվության ոտնահարումը ծայրահեղ լարված վիճակ էր ստեղծել:

Արցախյան գոյամարտում միասնական դարձավ հայի ազատատենչ ոգին: Արցախ-Հայաստան և հայրենիք միավող Սփյուռք. սա է, թերևս, 88-ի ամենամեծ նվաճումը:

Ավելորդ չենք համարում ընդգծել, որ անկախությունից հետո դպրոցական կրթական համակարգում բարեփոխումներն այլ ուղղություն անցան: Երկրում սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը իր ազդեցությունն ունեցավ հանրակրթության բարեփոխումների զարգացման վրա, և արդյունքը եղավ այն, որ ընկավ (իհարկե, ժամանակավոր) միջին կրթվածության ավանդական բարձր մակարդակը: Փաստորեն 1991-1995թթ. հայոց կրթական համակարգը էապես փոխվեց: Այս ոլորտը դիտարկվեց որպես պետական և տնտեսական գիտակցությունից դուրս գտնվող, և նրա հոգը դրվեց տեղական իշխանության մարմինների և հասարակության վրա:

1996 թվականից սկսած՝ Լենային Ղարաբաղի Հանրապետությունում զգալի տեղաշարժ կատարվեց դպրոցաշինության ապարդույմ, իհարկե, եղել են նաև ժամանակավոր դժվարություններ, բացառություններ՝ դպրոցները համայնքների ննջակայությանը հանձնելու նպատակով, ինչը ժամանակին ճշգրտվեց, և վերականգնվեց նախկին կրթության ավանդական համակարգը՝ դպրոցներն արդեն ղեկավարում են կրթության բաժինները:

1999-2002թթ. հանրապետությունում լայն թափ է ստացել դպրոցաշինությունը ոչ միայն վերակառուցվել, այլև կառուցվել են նոր դպրոցական շենքեր:

Վերոհիշյալ խիստ համառոտակի շարադրանքից էլ դժվար չէ եզրակացնել, որ Արցախի 1600-ամյա պատմությունն ունեցող կրթական համակարգում տեղի ունեցան ակնհայտ դրական տեղաշարժեր, որոնք ամուր հիմք են ազգային դպրոցի բարեփոխումների նոր փուլում կրթական համակարգի մոտեցումը նվթապական չափանիշներին:

Անուշտ, ազգային դպրոցի բարեփոխումները ոչ հեռու ապագայում կտան իրենց շոշափելի պտուղները:

Գրականություն

1. Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Տփլիս, 1909թ., էջ 437:
2. Գրիգորյան Հ.Վ., Հարությունյան Գ. Հ., Շուշիի տեղականը, Երևան, «Ամարաս», 2001թ., էջ 208:
3. Կադանկատվացի Մ., Պատմություն Աղվանիք աշխարհի, Թիֆլիս, 1913թ., գլուխ 27, էջ 26:
4. Հարությունյան Գ. Հ., Արցախի դպրոցն ու մանկավարժական միտքը 5-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, Ստեփանակերտ, 2000թ., 162 էջ:
5. Հարությունյան Գ. Հ., Արցախի թեմի լուսավորիչները, Ստեփանակերտ, 2002թ., 40 էջ:

ԱՐԳՅԱԽԻ ԲԱՆԱՍՏԵԳԵՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԸ

Ս.Ս. Խանյան

գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոնի վարիչ

«Այս խաչքարը ևս նմ» ստեղծագործության մեջ անվանի բանաստեղծ Վ. Հակոբյանը ունի այսպիսի ստեղծ.

Մի փունջ առկիր ևս վերքոտ փռչին

ճաքած խաչքարից...

... Եվ կտննեն, որ բացվող գրերը

ճանապարհներ են,

հավերժ ուղևոր

Մաշտոց ու Վարդան:

Բանաստեղծական այս խորհուրդը մեկ անգամ չի ուղեկցել Արցախում ապրող և ստեղծագործող բանաստեղծներին: Իրենց հողին ու ժողովրդին նվիրված երգիչներին չէին կարող չհուզել մեր պատմության այն խաչմերուկներն ու մեծությունները, որոնցով պայմանավորված են ժողովրդի իմաստությունն ու հավերժությունը: Այդ խորհուրդը բանաստեղծների ոչ միայն մեկ, այլև բազմաթիվ երգերի մեջ է մտել որպես ոգի: Հայկական գույներով, հայաշխարհիկ ավանդույթների բարախումբներով, հայկական ցավի ու հույսի շափաղումներով հագնված նրանց պատկերները վերջապես պետք է խնդրվեն բնդհանրացնող հյուսվածքների մեջ: Այդպես էլ եղավ: Այն ծնվեց ուղիղ ժամանակին, երբ ժողովուրդը մեծաբուռ էր իր հաճաքող գավալներից մեկին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին: Բանաստեղծություններ, պոեմներ, դրամատիկական երկեր գրվեցին Վ. Հակոբյանը, Գ. Գաբրիելյանը, Հ. Բեկարյանը, Ս. Խանյանը և ուրիշներ: Նրանց երկերը նվիրվեցին հայ ժողովրդի հավերժությունը իր գրեթե ավաճաքող Մեսրոպ Մաշտոցին՝ մեր առաջին ուսուցչին, հայոց դպրոցի և դպրության հիմնադրին:

Վ. Հակոբյանը հանդես եկավ «Մեսրոպ Մաշտոցն Ամբաստում» պոեմով: «Գրքերի աշխարհ» թերթի թղթակցին տված պատասխանում Վ. Հակոբյանն ընդգծել է. «Երկար տարիների լռությունից հետո Արցախ աշխարհում հնչեցին մեր աղոթն գործող վանքերի ոգևորող զանգերը... Մեսրոպ Մաշտոցին ու Վարդան Մամիկոնյանին, իմ պոեմում, միասին եմ բերել Արցախ: Նրանք պետք է միշտ միասին լինեն: Դա է մեր ուժը...»:

Ինչպես տեսնում ենք, Մեսրոպն ու Վարդանը, դարձած ազատության կորով, իրենց ծայր հնչեցրին նաեւ արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարում: Այդպես է եղել՝ սկսած 5-րդ դարից:

Հայտնի է, որ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակը լայնորեն նշվեց 1960-ական թթ. սկզբին: Գրվեցին բազմաթիվ գեղարվեստական երկեր:

Պ. Մուսկը ևս իր մտանակցությունը բերեց այդ հայրենանվոր գործին: Նրա համար Մաշտոցը միաժամանակ վիթխարի քաղաքագետ է, «որի շահած անարյուն ճակատամարտի հետ չի կարող համամատվել մեր սպարապետների փառավոր հաղթանակներից ու ոչ մեկը»²:

Պ. Մուսկը 60-ական թվականների պահանջներից ելնելով՝ իմաստավորեց Մաշտոցի կատարածը և դարերին հանձնեց իր անմահ «Եվ այդ մի՛ Մաշտոց անուն» պոեմը: Բանաստեղծական անգույզական տաղանդով Պ. Մուսկը ցույց տալով հեթանոսական աստվածների կործանման ու քրիստոնեության հաստատման պատճառը, մեր ժողովրդի դժվարին ու բարդ ճակատագրի հետ կապված շատ փակագծեր բացեց: Նա նաև իր նկույթում նշում է, որ «Ջուրլայաբ ու բազկով Հայաստանը չէր կարող վերականգնել իր միասնությունը, ինչպես նաև պետական անկախությունը... Հիգով ու Զանգով անկարելի է մաքառել օտար լեզուների դեմ, եթե դրանք կրում են պաշտոնական բնույթ»:³ Հրաշք էր պետք, որ կործանումից փրկվեր հայ ժողովուրդը: Եվ ծնվեց հրաշքը՝ Մաշտոց անունով: Նա իր գրերի գյուտով հաստատեց ժողովրդի ինքնի ու առեղծվածը, տվեց մի գնք, որի դեմ դարերի ընթացքում անցնեց դարձան նևտ ու յաշաղան, փղեր ու տանկեր: Ապրեց ժողովուրդը և ամեն անգամ անցյալին անդրադառնալիս, Մաշտոցի գործի մեջ որոնեց ու գտավ իրեն հուզող կենսական հարցերի պատասխանները:

Այդպես եղավ ևս Արցախյան շարժման հենց սկզբին: Վ. Հակոբյանը Պ. Մուսկի օրինակով դիմեց մեր ոգու և սրի ժամանակաշրջանին՝ 5-րդ դարին, որ իմաստավորվում է Մաշտոց-Վարդան

¹ Վ. Հակոբյան, Արցախյան ծուխ, Եր., «Լույս», 1989, էջ 40-41:

² «Ճարտարապետ արվեստ», 1962, էջ 51:

³ Նույն տեղը, էջ 51:

անմահների անճնուրաց գործունեությամբ: Եվ ուրախալից այն է, որ Վ. Հակոբյանը Պ. Մուսկի ստեղծելով հանդերձ, ստեղծել է ինքնատիպ մի պոեմ: Այդ ինքնատիպությունը բնորոշվում է թե՛ թեմատիկ և թե՛ գեղարվեստական առանձնահատկություններով:

Եթե Մ. Մաշտոցը մեր ընդհանուր ազգային ինքնության պահպանման և հարստեման մարմնավորումն է, ապա նրա գործի նշանակությունը առավել է ընդգծվում Մեծ Հայքի 10-րդ հազարամյակի՝ Արցախի աշխարհի համար: Այդ փաստի գիտակցումով էլ Վ. Հակոբյանը հերոսներ է ընտրել Մաշտոցին ու Վարդանին: Բանաստեղծը նրանց կերպարները ստեղծել է ժողովրդի՝ ճակատագրին առնչված: Մաշտոցի և Վարդանի բնավորությունները բացահայտվել են պատմական դեպքերի և իրադարձությունների փոխտփայլության ներխուժմամբ:

Արցախում Մ. Մաշտոցի գործը իմաստավորելու համար Վ. Հակոբյանը հիմք է ընդունել պատմական այն ճշմարիտ փաստը, որ նա գրերի գյուտից հետո դպրոց է բացել նաև Արցախի Ամարաս վանքում: Բանաստեղծական սրտատույ՝ ու գունեղ հյուսվածքով Վ. Հակոբյանը պոեմի հինգ մուտքում ստեղծել է մի պատկեր, որտեղ ցույց է տրվում Արցախի աշխարհի հոգեվարար գեծությունը Մեսրոպ մարգարեի գալուստի առթիվ.

*Ու ճամփան դարձավ կենաց մայրուղի,
ու ճամփան դարձավ փանդիա յոթնադի,
նու հոգեղնեմա
խաղերն հնչեցին,
նու ախորժապուր
մայրուղին իջավ
որպես թե՛ Սինա լեռան փնջերից՝*

Բանաստեղծը պատկերում է Հայոց Արևելից կողմանց աշարյուսանքի անկեղծ ու գիտակցված ծիսաճանալը: Մաշտոցի հեն, «ասես նրկնային օրհնաբանությամբ, լույսը ոստատում է թախիքի վրա, և գարնան ավելուխ է լսում Արցախի աշխարհը»: Իսկ Արցախի աշխարհը Հայոց պատմության կնիքն ունի իր թեմերին, որ Հակոբյանի գրչի տակ թրթռում է Սյուտրաշենի դարավոր ստաւ շրջուններում, ստի,

*որ Տիգրան Մեծի գինվորաց ձեռքով
տնկվել է մի օր Վարդանա հովտում,
Մավառ մատուռի հայացքի ներքո՝
Ի սեր և նշան
հայոց արքայի
հաղթահանողների՝
հազարմեկերորդ...*

Դարեր են անցել: Սյուտրաշենի ստեմին դարձել է հայոց պատմության գորավոր իրադարձությունների և սրբացած մեծությունների գործունեության ականատեղ: Արցախի աշխարհի խորհրդանիշ Սուսին առատկերվում է որպես թանկ ու հարազատ հուշերի կենդանի վկայություն: Այդ ծառի տակ անճրեղից ապաստանել են Մաշտոցն ու Վարդանը, նրա պարզ շուր ու շվարում Գրիգորին է իր սիրտը բացել Մաշտոցից առաջ: Մեսրոպից հետո արցախաբույր այդ ծառի շվարում հանգրվանել են խորենացին և Լյաղանկատվացին, Գանձակեցին և Գռըր, Բաֆֆին ու Լեոն, ապա իմաստուն Իսահակյանը... Բանաստեղծը հաստատում է, որ Արցախը հայոց շուն է սիրտ ունեցող սրբավայր է:

Պատկերելով Մաշտոցի այցը, Հակոբյանը նրան գնահատում է համաժողովրդական սիրո ծիսաբանքի և ակնկալությունների շրջառակներում: Ժինականի աղջույնը, որ հնչում է «Փրկեա մերոց» աղոթքով, ժողովրդի հավատի արտահայտությունն է: Ժինականի ձայնից խայտում է հողը սուրբ նրանելու ոտքերի տակ և՛ որպես տնախիք բխում է մի աղբյուր, և՛

*Մարգարեն մի բուռ ջուր վերցրեց ակից,
պարզեց արևին,
նու ափի միջից արեգակն ելավ
նու նախշուն ասեր շաղեց դաշտերին,
նու ափի միջից արեգակն ելավ
նու նախշուն ոսկի շաղեց դաշտերին,
նու ապա ձեռքը ճակատին տարավ,
ձակատի գիրը օձեց արեւով,
ու դա պատգամն էր «վերին» Աստծո,
Ու պատգամ էր դա՝ հղված արցախյան:*

¹ Վ. Հակոբյան, Ամարասի գանգերը, Եր., «Արմիկ», 1989, էջ 38:

² Նույն տեղը, էջ 56:

«Փրկեա մերոց» աղոթքը, ուղղված Մաշտոցին, պնդում ծավալվում է, ներկայացվում որպես անցած ու գալիք արհալիրքներին դիմակայելու մաշտոցյան հնարքի գիտակցում: Ժողովուրդը պնդում է փրկվի «գորշ հորդանների անգուսպ հեղեղից», որ համակործան անվերջ գալիս են և տանում ոչ միայն ծլած արտը, հանգցնում վառած թռնիրը.

*այլն ալումքն է քանդում քո լեզվի,
մայրենի խոսքիդ կրակը մարում,
մանկանց բերանից կեն պատառի հետ
հայկյան ջինջ հեզոյ նշխարը խլում,
տաճարներիդ հետ՝*

հեզուդ սրբազան աշխարհի փյում:¹

Ժողովուրդը հասկանում է, որ դրա «նըք միայն գիրն է սրբազան»: Ամառասը, ականջալոր Մեսրոպի գալուն, այրերով, պապիկ-տատիկով, հայրիկ-մայրիկով, ճյուղ ու ճիւղով դիմավորում է նրան՝ հավատալով, որ հանձին մեծ ուտուցչի, փրկարար գրերի «երկնից իջնում է լույսի մանանա»:

Երկու մասի ճեղքված հայոց աշխարհի արևմտյան մասը որպես կիսագաղութ ճնշվում էր բյուզանդական բռնակալության լծի տակ, իսկ արևելյան մասը՝ պարսկական: Յավը տանելի կլիներ, եթե ուժացման հարցը հաճախակի չտնկվեր հայ ժողովրդի առջև: Ժողովրդի մի մասը պիտի ծուլվեր հույների հետ և կորչեր անհետ, իսկ մյուս մասն էլ՝ պարսիկներին:

Այդ հանգամանքը քաղաքականությունն իրականացնելու համար թշնամիները կրոնի հարցում մերթ քաղկեդանականությունն էին առաջարկում, մերթ գրադաշտությունը: Իսկ լեզվի հարցում տեղի էր ունեցել սարսափելի՝ Հայաստանում հայ երեխաների մի մասը սովորում էր ասորական դպրոցներում, մյուս մասը՝ հունական: Եվ միջամեսրոպյան շրջանում այն տեղի էր հայրնոր տարուց ավելի: Ահա այս ծանրածանր ֆոնի վրա պարզ է դառնում Մաշտոցի ստեղծած գրերի դերը ժողովրդի հարատևման գործում: Ահա թե ինչու, գրերի գյուտից հետո, մեր առաջին ուսուցիչը ջանք ու նշանդ չի խնայում դպրոցներ քացելու ուղղությամբ՝ լավ հասկանալով, որ մայրենի լեզվի պահպանման և հայեցի դաստիարակության միակ կարևոր երակը կրթօջախն է: Պատմական այս ճշմարտության բանաստեղծական ընդհանրացում է պոեմի «Մեսրոպ Մաշտոցը դպրոց է բացում Ամարաս վանքում» մասը:

Ինչպես ամբողջ Հայաստանը, այնպես էլ նրա մի մասը կազմող Արցախի մարմնավոր և հոգևոր սերերը հասկացել էին, որ օտարի լծի տակ, օտարալեզու դպրոցում կկորչեն ոչ միայն իրենք, այլև իրենց սերունդները: Դրանով պնդում է բացատրել այն համաժողովրդական ուրախությունը, որ կապված է Մաշտոցի կողմից մայրենի լեզվով դպրոցի բացման հետ: Դրա արտահայտությունն է այն ժողովրդական պատկերը, որ ստեղծել է բանաստեղծը Ամարասի ֆոնի վրա: Վանք մտնելուն պես Մաշտոցը գմբեթին նկատում է մի արծիվ, որ համարում է «Արցախա սուրբ ոգին՝ հավի կերպարանք առած»: Տեղից վեր բարձրացնելով, արծիվն էլ ասես Արցախա երկնքում ծաղկում էր գրերը սուրբ: Այդ գրերը միաժամանակ մասնատված հայերին ի մի բերելու նրանց միասնությունը ապահովելու ամենահզոր ուժն է: Այս գաղափարի պոետական մարմնավորում է այն հատվածը, որ վերաբերում է հայկական զինանշանի վրա պատկերված երկգլխանի արծիվին: Մաշտոցը այդ պատկերի մեջ տեսնում էր երկրի երկատվածության խորհուրդը, որի հետ չի հաշտվում: Երկատված այդ հայացքից մեկը նայում է պարսկական կողմը, որտեղ քրմերի վառած ատրոշաններին հայ սրտի լեզվակն է այրվում, մյուսը նայում է ձեռքին Բյուզանդիո, որտեղ «մեր հին ու աճած սրբությունների մոխիրն է միայն մատուցանվում մեզ» և մատնում գոյի ու դպրության կորստի: Այդ տեսարանի նման զնահատման ֆոնի վրա էլ կարևորվում է Մաշտոցի խորհուրդը.

*Շատ էր անհրաժեշտ
անգամ ևի հաց ու ջրից առավել,
մեզ հայացքների միաբանություն...
...Այսինքն՝ աշխի մենք միաբանվենք
ժողովուրդով
մի բռնեցք դառնաք մեր լեռանց նման,
կանգնենք կորովի,
անպարտ, անստան՝
հանդիման ամեն ուժացնողի
ու բռնակալի,
ու սատար լինենք աստծո բարուն:²*

¹ Վ. Հակոբյան, Ամարասի գանգներ, Եր., «Արևիկ», 1989, էջ 59-60:

² Նույն տեղը, էջ 61:

³ Վ. Հակոբյան, Ամարասի գանգներ, Եր., «Արևիկ», 1989, էջ 65-66:

Մերոպ Մաշտոցը համոզված է, որ իր ստեղծած գրքերը «Արցախա քարին արմատ կքերն»
 Եվ նա ժողովրդով ընտիր մանկտիք, «կամարների տակ Ամարաս վանքի հիմնեց» դպրոց-կրթարան
 որ հայից սերված ամեն մի ժառանգ
 հայերեն սերտի
 դասը՝ հայրենյաց համար մեծնկու...
 ...լինի վանական,
 իշխան թե դպիր,
 իր սերն ու սիրտը բացի հայերեն...
 ... ու հայ աստծուն աղոթք հղմիս,
 հայր հայերեն իր ցուրդ պատմի...

Վ. Հակոբյանը պատկերում է Մաշտոցի գործը, այն, որ նա անկարելին դարձրեց կարելի
 Սակայն մեր մեծ ուսուցիչ պարանքը միայն անցյալի բացառիկություն չի կարելի համարել
 Բանաստեղծը Մաշտոցի գյուտի մեջ արձնել ու գտել է մեր օրերի հուզող հիմնահարցը: Առաջին՝ որ
 «մայրենի գիրն է ու լեզուն, ուր հայրենիքը կանգուն է ու մեր հոգու պես վեհ ու աննվաճ»: Երկրորդ
 մեթոդաբանական գլուխը մատչանքներ արգախյան հողի հայաշունչ ոգին են, վկայությունները
 ուղղված գալիքին...

«Մերոպ Մաշտոցն Ամարասում» պոեմում բանաստեղծը մեր առաջին մեծ ուսուցչին
 ներկայացնում է գործունեության լայն կողմերով:

Սովորական վանքը դարձնելով դպրատուն, Մաշտոցը շրջում է Ամարաս գյուղաքաղաքում,
 լինում առաջին հերթին մի աղքատիկ գյուղում: Հանդիպում անապասնի եր, եւ առաջին հերթին իր
 հոգու խանդավառությանը է գգում ժամիկ Մանասը: Նա ուրախությամբ իր մանչուկին՝ Նարեկին
 տալիս է կրթարան: Մանասի եւ նրա որդու՝ Նարեկի կերպարներով բանաստեղծը ընդգծում է այն
 գաղափարը, որ հողի հետ կապված հայ մարդը իր մեջ կրում է ժողովրդի հոգու ամբողջական
 զեղծեցությունն ու բարոյական վնասությունը: Հենց այդ համոզմամբ էլ Մաշտոցը լինում է հասարակ
 մտքիկանց շրջապատում եւ նոր սերնդի հետ կապում ազգօգուտ նվիրվածությունը: Ահա թե ինչպես
 է գնահատում Նարեկին.

- Մի կենսահաստատ, օրինաժ ոգի կա
 այս մանչի ներքում,
 ազգօգուտ մի հուր,
 որ հետո պիտի մեծանա-ծաղաղվի,
 գրեք անունը
 սովորող մանկանց առաջին կարգում:²

Ու Մաշտոցի հետ միասին մանչի շրթերին ծիածանվում են հայոց գրերը, որոնց «ձայնակցում
 է աշխարհն Արցախա»: Մաշտոցի ժողովրդասիրությունը բացահայտված է նաեւ դարբին Առաքելի
 հետ հանդիպման տեխադանում: Դարբինը կենսավործի իմաստությամբ խոսք է բացում հայ
 ժողովրդի ծանր ճակատագրի մասին. հնարավոր չէ՞, արդյոք, որ մեծ ուսուցիչը շուկի
 անարդարությունը: Օղում հնչում է դարբնի հարցը.

Չի՞ լինի, արդյոք,
 ի սեր հավատի,
 քիչ փառավորեն ու կարգավորեն
 այս գիրը գրված հայոց ճակատին...
 ... Մինչեւ ե՞րբ պիտի եռմարվենք պարսկին...
 ու նա ճուրղաբուր կոտորի մեր գլխին...³

Ձրույցին մասնակցում է նաեւ Վարդան Մամիկոնյանը: Նա եղել է շենքում, տեսել է
 առյուծակերպով ուսուցչին, պերճ ու նագանի դուստրերի: Նա Արցախա ճակատագիրն ու ազգային
 կապում է նրանց հետ: Վարդան գործավարի խորհուրդ-խոսքի մեջ հնչում է գրի ու սրի միասնության
 կոչը.

Մեր սուրբ դպրահար արարած գրով,
 մեր դարբինների կտած սրերով
 պիտի նորոգենք
 ու նորագրենք,
 արդարադրենք
 գիրը սեր ազնիվ ճակատին դաշված...⁴

¹ Վ. Հակոբյան, Ամարասի գանգերը, Եր., «Արմիկ», էջ 68-69:

² Նույն տեղը, էջ 77:

³ Նույն տեղը, էջ 79:

⁴ Վ. Հակոբյան, Ամարասի գանգերը, Եր., «Արմիկ», 1989, էջ 82:

յրեն):
րան,

նկի:
քնի:
ն որ
որդ
մորը

չին

ում,
ի իր
կին
այն
ան
ակ
լնա

մ
լի
այ
լի

է
ս
չ

«Մնարուպ Մաշտոցն Ամառասում» պոեմի գլխավոր գաղափարը ժողովրդի անմահության ու կենսունակության ընդգծումն է, որով էլ պայմանավորված է Մաշտոցի գործի նշանակությունը: Մակայն բանաստեղծը գտնում է, որ ժողովրդի հավերժությունը ապահովելու համար պետք է զինակցեն սուրբ ու գիրը: Այդ միտումով նա ստեղծել է «Այբոթենը սրի վրա» ծավալուն մասը: Համոզիչ են Մաշտոցի նւ վաղաքանի միասնական գործունեության պատկերները: Վարդան Մամիկոնյանը նկն է, արդյոք, Արցախում: Դա կարևոր չէ: Լարենտյան այն է, որ Մաշտոցն ու վարդապետ Կապրել են միևնույն դարաշրջանում, նւ նրանց անձնուրաց կյանքն ու փառավոր գործը ուղղված է նեղ ժողովրդի հավերժության արահովմանը: Պոեմում բանաստեղծը հավատարիմ է մնացել հինգերորդ դարի ոգուն՝ գրի նւ թրի համագործակցության հիանալի օրինակին: Վկան՝ 405թ. գրերի գյուտը Մաշտոցի կողմից ու վարդան գորավարի անձնագոհությունը 451-ին: Պատմական այս կարևորագույն փաստերի ու դմների պատկան ընդհանրացումների օգնությամբ Վ. Հակոբյանը պատասխանում է ժողովրդի հարատևման ճիշտ հարցին-

*ոչ միայն սուրը, այլ նաեւ գիրը
պետք է վաճառով մտնի ծառաքնը,
նւ պիտի պահել գուգակշռություն:*

Պոեմում էպոսային տարրերի հյուսվածքով ցույց է տրված վարդան գորավարի զինավարժությունը: Սուր ու վաճառի շառաչների մեջ Սաթենիկի գործած՝ այբուբենի պատկերն ունեցող գորգը արցախահայության զինվորական կամքի ու ստեղծարար ոգու խորհրդանիշն է: Զինավարժ ու ծառապարկ կապած Սաթենիկը բացում է գորգը ու կարդում-

...Այբ, Բեն, Գիւմ, Դա, Եյ---

...հնչում է նրդը ամննագոր,

ամննագորնդ նրդն է հնչում---

*Երգն այդ նրդ չէ, ոչ, այլ գրի վրա
նրդում է սրի...*

*հավատարմության...*²

Վ. Հակոբյանը ուշադրություն է դարձնում նաեւ օտար թանկալների ճնշման ու սոցիալական ծանր պայմաններում մարդկային իրավունքների ոտնահարման պատկերմանը: Զրվոր Հաբեթի որդու՝ Տիգրանի ու Սաթենիկի դժվարին լուսավոր սիրո էպիզոդը պոեմի կարևոր ու հաջողված հյուսվածքներից է, որին հաջորդում է սրտառույ մի պատկեր: Մնարուպն գրերը հոգու երգ դարձրած արցախցիները վարդան գորավարի շյուղ հայացքի տակ խմբվում են որպես զինվորայններ,

*որ իրենց ՀԱՅԻ պատիվն ամննոր
բարձր են պահում՝*

արնւամտղիկ,

այրնր՝ պնդաքնը---

Արցախ-տուն սրբոյ,

բայց՝

ոչ ասումախ,

Արցախ-

այսինքն, սար ու մարդ անթնք,

Արցախ-

այսինքն՝

*առյուծն առյուծ է՝ թն արու, թն էգ---*³

Պոեմի վերջին մասը կոչվում է «Մաշտոցի ոգին Ամառաս վանքում, վանքի գրերում, քար ու փնի մեջ»: Տեսիլքային գրականության ավանդույթներից հավատարիմ, Վ. Հակոբյանը ստեղծել է մի պատկեր, որի միջոցով իմաստավորվել է հետմաշտոցյան շրջանի արցախյան ընթացքը՝ լեզուն արհավիրքներով, արարման կարողությամբ, ապրելու վճռականությամբ: Ավանդությունը պատմում է, թն ինչպիս Ամառաս գյուղաքաղաքում Լենկ-Թեմուրը հանկարծակի հարձակումով կազմակերպում է կոտորած: Նա վաղուց լուր ուներ այդ վանքի մասին: Եվ երբ խուժում է վանք, տննում է, որ սուրբ մկրտության ավագանի մոտ տներտնը կնքում է նոր աշխարհ եկած մի ամապագու, իսկ կողքին՝ նրա խանարի մայրը: Լենկ-Թեմուրը թրի մի հարվածով միանգամից գլխատում է երեքին, ավերում ու ավարում վանքը: Մակայն յոթ օր ու գիշեր չանցած, մոլուցքը Լենկ-Թեմուրին նորից այստեղ է բերում: Նա տննում է, որ կամարների տակ այդ նույն վանքի տներտնը

¹ Նույն տեղը, էջ 87:

² Նույն տեղը, էջ 91:

³ Վ. Հակոբյան, Ամառախի գանգերը, Եր., «Արևիկ», 1989, էջ 94:

կնքում էր նոր աշխարհի նկած ամարասցու, իսկ կողքին՝ նրա խոնարհի մայրը: Լենկ-Ռենուրը թրի և հարվածով մեկտեղ թափառում է այդ երեքին: Եվ որպեսզի Ամարասս վանքի վերակերտումը չկրկնվի, իր գինյորներին շարք է կանգնեցնում մինչև Արաքս, որ հայոց վանքի բոլոր քարերը թափեն գետ մեջ՝ վայրի մոլուցքի մեջ խորհնելով:

- Հայոց գետի մեջ շատ ննք հայ նետով,

թող այս հայագիր քարերն էլ հիմա

ջրի մեջ նրանց հույարար լինեն...¹

Յոթ օրից հետո Լենկ-Ռենուրը նորից է գալիս այստեղ: Եվ նորից տեսնում է, որ կամարների տակ Ամարասի սուրբ մկրտության ավազանի մոտ տներտեղ կնքում է աշխարհի նկած մի ամարասցու, իսկ կողքին՝ նրա խոնարհի մայրը:

Լենկ-Ռենուրը շշմած, գլուխ ածնում ու ջբվում է այդտեղից: Մարդակեր բանակալը, սակայն, ցանկանում է իմանալ գոյատևածան այդ գաղտնիքը: Եվ մի գիտունի ճանաչարհում է՝ իմանալու այդ առիթովածը: Արցախի շինականը գիտունին բացում է գաղտնիքը. «Մաշտոցի գիրն է ամեն մի քերի... ամեն մի խաչի... ամեն արմատի»-

- Եվ այս ամենը, - շինականն ասաց, -

Մեր հոգու մեջ են,

ոգին են հայի...

Ժողովուրդը, որ տառեր է գրում

անգամ իր թրին,

Աշխարհում նրան հաղթող չի լինի,

Առաջիկ նա՝

Ժողովուրդն այդ չի մնա գիրի...²

Պոևի վերջին ավերումը վ. Հակոբյանը ընդգծում է, որ արցախցիները իրենց բնույթը առել են մայր հողից, որ հողն Արցախա բնավ էլ հող չէ, այլ իմաստություն է, հավատ, սրտի կրակ է. կարմիր որդան, Մաշտոցի և Վարդանի ոգին է, որին պարտություն չկա:

«Մնաղա Մաշտոցն Ամարասում» ստեղծագործությունն աչքի է ընկնում քնարա-էպիկական պոեմի ժանրային առանձնահատկություններով: Նրանում կերպարները, դեպքերը բնութագրված են էպիկական ու քնարական միջոցներով, բացահայտված քնարական ուժով գունավորմամբ: Մնաղա Մաշտոցին նվիրված բազմաթիվ պոեմների շարքում այն գրավում է ուրույն տեղ:

1967թ. Երևանում լույս տեսավ հանրաճանաչ մանկագիր Գ. Գաբրիելյանի «Այբուբենը երգերի մեջ» գիրքը, որը լայն արձագանք գտավ դպրոցներում, գրական հասարակականության, բոլոր տարիքի ընթերցողների շրջանում:

Հայտնի է, որ դեռևս 7-րդ դարում Դավթալ-Քերթոզը հյուսնը «Մեծ իշխան Զիվանշիրի մահվան ողբերգը» չափածո երկը, որի յուրաքանչյուր տուն սկսվում է հայոց այբուբենի համապատասխան տառով: 12-րդ դարում Ներսես Շնորհալիս առաջին անգամ գրեց մանկական քառաստեղծություն՝ նման ձևով: Այդ ավանդույթը շարունակվեց հետագա դարերում, ինչպես նաև նորագույն շրջանի հայ պոեզիայում՝ թե՛ հայաստանում և թե՛ Սփյուռքում: Յուրաքանչյուր քառաստեղծ գեղարվեստական ինքնատիպ միջոցներով արտահայտել է դարաշրջանի պահանջներին համապատասխան խնդիրներ, ընդգծել հայրենասիրության, աշխատասիրության, ընկերասիրության, ուսման ծարավի ու այլ վեհ գաղափարներ: Ծարունակելով իր նախորդների ավանդույթը, Գ. Գաբրիելյանը ասել է թաքմ խոսք, որի տողերի ու արտահայտած մտքորումների մեջ հաջնում է Մնաղա Մաշտոցը: Գրքում գտնվում 39 երգ - 39 առանձին քառաստեղծություն՝ ներքին էությանը ու նպատակով կապված իյար հետ, որպես մի ընդհանրություն:

«Այբուբենը երգերի մեջ» գրքի յուրաքանչյուր հյուսվածք հաղորդում է երեխաների հոգին ու երեսպագայունը ջերմացնող մի միտք, բնավորությունը հոգող մի նվագ, հայոց ազգային դիմագիծը գաղափարով մի նրանց, որոնք իրապես համապատասխանում են ժամանակակից մասշտաբ սերնդի դաստիարակության խնդիրներին: Մտալայն գրքի հիմնական գաղափարը մնաղացյան այբուբենի պատմական առաքելության ընդգծումն է, նրա միջոցով մայրենի լեզվի պահպանումը, աշխարհի հետ ունեցելիկ հայերենով հաղորդակցվելու սրբազան պատգամը: Չնոռանաք, որ «Այբուբենը երգերի մեջ» գիրքը ատելով է այն ժամանակահատվածում, երբ Արցախը գտնվում էր Ադրբեյջանի հայակալ նրավում: Մի կողմից օրեցօր ընդլայնվում էր ռուսական դպրոցների ցանցը, մյուս կողմից հայկական կրթօջախներում պարտադիր ստացվել էր ադրբեյջաներենը, չէր

¹ Վ. Հակոբյան, Ամարասի գանգերը, Եր., «Արևիկ», 1989, էջ 105:

² Սույն տեղը, էջ 107-108:

ուսումնասիրվում հայ ժողովրդի պատմությունը. Արցախը գրկված էր Հայաստանից մայրենի լեզվով մտքի ինտելեկտուալ առաջնային հաղորդումներ լսելու հնարավորությունից և իրավունքից:

1968թ. ամերիկահայ հասարակական գործիչ, Նյու-Յորքի հայ առաջնորդարանի հաշվիչ վաղապակտ Ն. Նազիրյանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինին հասցնագրած նամակում գրել է. «Միքնի Վեհափառ, մահուլի մեզ կարդացի, որ վերջերս Երևանի մեջ յույս տեսավ մտնական գրքերու ծանոթ հնդինակ Գուրգեն Գաբրիելյանի ոտանավորներու հինգերորդ հատորը՝ «Երգերով այբբենարանը»: Խնդրում եմ երկու օրինակ այս վերջին հատորէն, ինչպէս նաեւ մեկնապահ հատոր նախկին չորս գրքերէն ճարեք եւ փոստով տանս հասցենի ուղարկէք: Արտումխան (կրնա) ու ես չնդդիմակալ պիտի ըլլայինք, իսկ անտարակույս, որ մեր երեխաներն ու իրենց ընկերները մեծապէս պիտի գնահատեն: Կանխաւ շնորհակալություններ» (Գ. Գաբրիելյանի սեփական արխիվից):

«Այբուբենը երգերի մեջ» գիրքը երկրորդ անգամ իրատարակվեց 1970թ., 40 հազար տպաքանակով: Գիրքը բացվում է հնդինակի գեղագիտական իդեալի ընդգծմամբ: Այբուբենի ստեղծագործը չէ կարծւորը, այլ կյանքում նրանով ղեկավարվելու, հայեցի ապրելու պատգամը.

*Այստեղ եկեր,
Այ իմ բալեր,
Արա, Լալա,
Արմանուշ,
Անգիր արեր,
Կյանքին տարերք
Այբուբենը
մեր անուշ՝*

Այստեղ հաճելի է մեջբերել Հովհաննես Ծիրազի կարծիքը 1972թ. Գ. Գաբրիելյանին հղած նամակից. «Միքնի Գուրգեն, շնորհակալություն ինձ դրկածդ մանկական գրքի համար: Կարդացի այն... հրաշալի է...» (Գ. Գաբրիելյանի սեփական արխիվից):

Մոտ 40 տարի է, ինչ Գ. Գաբրիելյանի «Այբուբենը երգերի մեջ» գրքի հիման վրա Արցախի դպրոցներում կազմակերպվում է հայոց այբուբենի ամենամյա տոն: Առաջին դասարանցիները մաշտոյան գրքերը դաջած սրտերի վրա, բացում են կյանքի դռները եւ շարունակում իրենց շքերթը. որի առեւտից քայլում է Մնարպ Մաշտոցը՝ Ամարասում բացած առաջին դպրոցի կանթնող ձնքին, կանթնող, որ յուսավորեց հայ ժողովրդի նաեւ նորոյշա ազատագրական պայքարի ուղին՝ հայոց այբուբենով: Արցախը իրկելու եւ հայ ապրելու վճռականությամբ:

Մաշտոյան գրքի ազգափրկիչ նշանակությանը մեկ անգամ չի անդրադարձել Հ. Բեկարյանը: Բանաստեղծի գնահատմամբ Ղարաբաղը սովորական բնակավայր չէ, այն «Բարե մատու է, Բարե պատմություն»: Մեր պապերը մեծորայան գրքեր փորագրել են մուրճով, բրիչով, որ բարբարոսները չգան տանեն, չգան այրեն: Ինչպէս հաստատում է բանաստեղծը.

*Եվ գրերը մեր
Դարեր են ապրել,
Ապրել են մամառ
Քերձերի վրա,
Կամարների մեջ
Մեր կամուրջների,
Եվ աղբյուրների
Վուշաքարների,
Եվ մեծողների
Շիրմաքարների,
Եվ լեզվի վրա
Մեր մանուկների՝*

Մաշտոյան գրքի հավերժական թմաբախումը ժողովրդի հարատւման ճանապարհին պոեմական մտորումներ է պարգևել նաեւ բանաստեղծ Ս. Նաչանին: Նրա երգերում ընդգծվում է մի ճշմարտություն՝ առանց մայրենի այբուբենի երկփնդկված հայ ժողովուրդը կծուվեր հարեւան բազմաբանակ ժողովուրդներին եւ կանհետանար պատմության քառուղիներում: «Անվերջանալի սկիզբ», «Մաշտոցն Արախսում» սյուժետային բանաստեղծություններում Ս. Նաչանը հայրենիք-ժողովուրդ-Մաշտոց հասկացությունները պատկերում է միաձուլ, ընդգծում, որ Մաշտոցը ծնվել է ժողովրդի կորստյան ցավից եւ հենց այդ տազնապն է նրան ուղեկցել Արցախ, որտեղ «հալատը կար, չկար սաղմոսն հայոց»: Մաշտոցը բացում է Ամարասի առաջին հայալեզու դպրոցը եւ ծնվում են Հայոց Արեւելից կողմանց դպիրն ու երգիչը: Ինչպէս նշում է բանաստեղծը.

Եվ նա նկավ Արցախ յուրը հոգու վրա,

¹ Գ. Գաբրիելյան, Այբուբենը երգերի մեջ, 1995, էջ 3:

² Հ. Բեկարյան, Արցախն ամեն, 2000, էջ 16:

Եվ դարերում դարձավ նրան սատար,
Նրա աղոթքներով, օրհնանքներով նրա
Ողջ Արցախը դարձավ մեծուպատա:¹

Մեծուպայան գրերի գյուտի և Ամարասում առաջին հայկական դպրոցը բացվելու 1600-
ամյակի առթիվ Ս. Սահյանը Վ. Հակոբյանի «Մեծուպ Մաշտոցն Ամարասում» պոեմի մոտիվները
գրել է պատմական դրամա՝ «Ամարասի կանթնը» խորագրով: Այն բեմադրվել է Ստեփանակերտի
Վ. Փափագյանի անվան պետական դրամատիկական թատրոնում: Պիեսում նախ պատկերվում է
ըզ դարի վերջի և 5-րդ դարի սկզբի ամարասյան հունավելու և ասորավելու դպրոցը, հունասերներ
և ասորասերների անգիշտու պայքարը միմյանց դեմ: Գնալով արցախցիները համոզվում են, պ
վտանգված է նրանի և ժողովրդի ազգազան: Բռնկվում է ընդվզումը հարևան հզոր պետությունների
երկրորդի թաղաքականության դեմ: Այդ հակասական և բարդ իրադարձությունները
համապատկերի վրա դրամայում նկարագրվում են Մեծուպ Մաշտոցի այցը Արցախ և
Ամարասում նրա կողմից հայերեն առաջին դպրոցի բացումը, որը գնահատվում է որպես
մեծուպայան գրերով Արցախը հայաշունչ ու հայալեզու պահող կանթնը:

Նորագույն շրջանի հայ գրականության անբաժանելի մասը կազմող Արցախի պոեզիայում
Մեծուպ Մաշտոցի կերպարի ստեղծումը համարվում է ամենօրյա խնդիր, քանզի 1600 տարվա
ընթացքում աշխարհագրորդ մեր ժողովուրդը իր հարատևման համար պարտական է մեծ
թաղաքակետ, հանճարեղ իր որդուն և ուսուցչին՝ Մեծուպ Մաշտոցին:

Ամփոփում

Մեծուպ Մաշտոցի ստեղծած գրերը և նրա կողմից Ամարասի առաջին հայալեզու դպրոցի
բացումը Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի հավերժության առաջնությունն է: Մեր առաջին ուսուցչի
թարգմանչի, դպրության հիմնադրի մասին գրվել են տարբեր ժանրերի գործեր, որին անմասն չեն
մնացել Արցախում ապրող և ստեղծագործող պոետները: Այդ առումով արժանի ավանդ է
համարվում Վ. Հակոբյանի «Մեծուպ Մաշտոցն Ամարասում» քնարա-էպիկական պոեմը:
Մանկագիր Գ. Գաբրիելյանի «Այբոկենը նրգերի մեջ» գիրքը, Հ. Բեկալյանի «մաշենաբերդ»
պոեմը, Ս. Սահյանի «Անվերջանալի սկիզբ», «Մաշտոցն Արցախում» բանաստեղծությունների և
«Ամարասի կանթնը» պատմական դրաման, որ մտցված է Արցախում Վ. Փափագյանի անվան
դրամատիկական թատրոնի խաղացանկում:

Մ. Մաշտոցի կերպարի ստեղծումը հայ արվեստագետների ամենօրյա խնդիրն է համարվում:
Աշխարհագրորդ հայ ժողովուրդը հարատևման իր ճանապարհին նրախապարտ է իր ծնած
հանճարին, որի շնորհիվ էլ վերածնվել է ժողովուրդն ինքը:

Резюме

Поэты Арцаха и Месроп Маштоц
С.Ханян

Созданные Месропом Маштоцом армянские буквы и открытие им первой школы в Амарасе
являются свидетельствами вечности Арцахской губернии Великой Армении. О нашем первом учителе,
переводчике, основоположнике литературы написаны произведения разных жанров многими
писателями, в том числе и арцахскими. В связи с этим достойным вкладом считается лирико-
эпическая поэма В.Акопяна “Месроп Маштоц в Амарасе”, “Книга букварь в песнях” детского
писателя Гургена Габриеляна, поэма Р.Бегларяна “Хаченаверд”, стихотворения С.Ханяна
“Немеркнувшее начало”, “Маштоц в Арцахе”, а также историческая драма “Лампада Амараса”.
Создание образа М.Маштоца – ежедневная задача армянских художников слова.

Разросшийся по всему миру армянский народ на своем трудном пути обязан своему
гениальному сыну, им рожденному, благодаря которому он был возрожден.

¹ Ս. Սահյան, Իմ ծիածնը, 2000, էջ 35:

ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԵԼՔՈՆՑԱՆԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ Մ.Թ. Հայրապետյան

գրականության և ժուրնալիստիկայի ամբիոնի ասպիրանտ

2005թ. մայիսին լրանում է Մեծ Հայրենական հաղթանակի 60-րդ տարին: 1939-1945թթ. տեղի ունեցած ներկորդ աշխարհամարտն իր էությունը ցնցեց ողջ մարդկությանը՝ իր վրա բևեռելով բոլոր ժողովուրդներին ուշադրությունը: Պատերազմի տարիներին գեղարվեստական գրականությունն ուրույն ձևով զինվորագրվեց պատերազմին: Մեծ հաղթանակից հետո պատերազմական թեման ցտենկեց գրողներով, այդ թվում և Հովի Մելքոնյանի ուշադրության կենտրոնում: Սույն հոդվածում քննարկման ենք ներառում Հովի Մելքոնյանի «Յրոնք արվարձան» վիպակը, «Որդուն սպասող մայրը», «Ձիւն» և «Նամակ» պատմվածքները:

Գեղարվեստական գրականության համար Հայրենական պատերազմի թեմատիկան երբեք սպառված չի կտրելի համարել, առավել ևս՝ մոռացված: Մեծ հայրենական պատմության մեջ տեղի ունեցած այն ցնցումներից է, որոնք մշտական յարման մեջ են պահում մարդկային հիշողությունը: Ինչ վերաբերում է խնդրո առարկա թեմային, ապա այն կարելի է դասնել գեղարվեստական գրականության մեջ «անվախճան» հասկացվող հիմնական խնդիրների խմբում: Այս դեպքում նկատի ենք ունենում ոչ թե գուտ պատմական իրողությունը, այլ՝ երևույթի արժեքման և բազմապատկերման հրաշալիքությունն ու անհրաժեշտությունը՝ պատերազմը դիտելով որպես համամարդկային աղետ, որը կարիք ունի մարդկային վերաբերմունքի գրեթե ամբողջական:

Ետպատերազմյան շրջանում գեղարվեստական գրականության լայն շրջանառության մեջ մտած թեման արժեքաբար գտավ երկու պլանով՝ ռազմաճակատային և թիկունքային: Այս բնագավառում լուրջ ներդրում ունեցան Բր.Թափալցյանը («Պատերազմ»), Հմ.Սիրադը («Հայր և որդի»), Հր.Բաբարը («Մեծ տան գավակները»), Ս.Խանգադյանը («Մեր գնդի մարտիկ»), Բ.Հովսեփյանը («Սերմնացանները չվերադարձան»), Գ.Ստուրը («Գերիները»), Մ.Արաքսյանը («Լյանդը կրակի տակ»)՝ վերաբերվալ ու վիպակներով:

Եզրույնակելով հայ գրականության լավագույն ավանդներ և գիտակցելով թեմատիկայի կարևորությունը՝ Հովի Մելքոնյանը ստեղծեց փայլուն կտավի երկեր: Հիշտ է, թեմատիկա առնելով դրանք նորություն համարել չենք կարող, սակայն խնդրի մեկնաբանման ուրույն մոտեցմամբ և ներային ուղղված նոր հարցադրումներով, իր հայեցակարգով միանգամայն նորություն էին նրա երկերը: Ժամանակի առումով պատմական այդ իրողությունից կանգնած լինելով ավելի հեռու, թան ի նախորդները՝ Մելքոնյանը կարողացավ խոր վերլուծությամբ գնահատել պատմական անցյալը և հասնել առիթնուղ եզրահանգումների:

Ժամանակին անվանի գրականագետ Ս. Արզումանյանը նշել է. «Մեզ մոտ ռազմաճակատային կյանքի պատկերները խիստ միագիծ էին: Պատերազմը մեծ մասամբ դիտվում էր իբրև համատարած հաղթանակների շքերթ կամ հանգես: Ժողովրդի գլխին կալված ահապոք օրհասը, ճակատագրական փորձությունը ներկորդական պլան էր մղվում: Հետևաբար՝ պատերազմը, իբրև Ժողովուրդների ու մարդկության համար ծանր արհավիրք կամ խոր ռոշմեղություն, անտեսվում էր, իսկ դրա փոխարեն գլուխ էր բարձրացնում «հրավառության» տրամադրությունը»^[1]: Այս ամենը երևույթի բնական զարգացման արդյունք էր՝ պայմանավորված տարածած ժամանակի բացակայությամբ հետ: Այլ կերպ ժամանակի պահանջի թեմադրանք կարող ենք համարել կամ ժամանակաշրջանի ու դրա հետ կապված տպավորությունների թարմության տակ ծնված ոգևորումի արդյունք:

Գեղարվեստական գրականության մեջ ի հայտ եկած նշված «բացը» հետագայում լրացրին վերափոխվել և այլ գրողներ, որոնց միացավ 60-ական թվականների արձակագիր Հովի Մելքոնյանը՝ իր ուրույն ռոժով և ասելիքի թարմությամբ:

Մարդկության ծագման շրջանից ի վեր պատմությունը արձանագրել է բազմաթիվ ու բազմաբնույթ պատերազմներ: Պատերազմներ են մղվել տարբեր ցեղերի ու ազգերի, տարբեր ներքինի ու Ժողովուրդների միջև և մինչև օրս մղվում են: Սխալ չէր լինի ասել, բոլոր դեպքերում էլ պատերազմելիք էր մարդու մարդու դեմ: Պատերազմները մղվել են տարբեր շարժառիթներով ու տարբեր սկզբնապատճառներով, բայց հետևանքների բնույթը նույնն էր, որոնք մասին էլ արձանագրում է Հովի Մելքոնյանը իր «Քառասունվեց թվականը» և «Յրոնք արվարձանը» վիպակներում, «Նամակ», «Ձիւն», «Որդուն սպասող մայրը» և այլ մանրակտավ երկերում:

Պատերազմին նվիրված իր բոլոր գրվածքներում հեղինակի նրկի գաղափարախոս միտվածությունը բանաձևում է այսպես. բոլոր կարգի պատերազմները չարիք են մարդկային համար. «պատերազմը մահ է, մահություն է»:

Ահա թե ինչու հեղինակը նպատակահարմար է գտել նկարագրել ոչ թե պատերազմակա գործողությունները իրենց մանրամասնությամբ, այլև շոշափելի դարձնել այն ևս հետագիծը, թողնում է պատերազմ-աղետը: Այս նպատակամիտվածությամբ էլ խմբվում, կատարվում է երկ գաղափարական առանցքը: Մեծ Հայրենականը լույ ծանր հիշողություն չէ, այլ սերունդների դաստիարակելու հզոր միջոց: Այդ միջոցի կատարելությանն հասնելու համար Մելքոնյան խնդրին մատնում է իր հերոսների հոգեկան ապրումների, նրանց զգայական, հուզական և մտածական բարդ աշխարհների խորը և նուրբ վերլուծության ուղիով:

Թիկունքային կյանքի գեղարվեստական արտացոլումը հաջող և կատարյալ ձև է ստացել «Ցրունք արվարձանը» վիպակում: Հայրենական պատերազմն ավերիչ հետքեր թողնց ոչ միայն աշխարհի, այլև մարդկային հոգիների և մարդկային հարաբերությունների վրա: Լիազոր Բազրատը ամեն օր տեղյակ է պահում պատերազմի հասցրած մարդկային կորուստների մասին, սակայն «աշխարհում կային նաև մարդկային ուրիշ կորուստներ, որ լիազոր Բազրատը չի կարող հաշվել» {2}: Մարդիկ էյտովում են սովից, մարդուց առանձնանում է մարդը, նրանց հոգիներում օր օրի բուն է դնում անխնայությունը, մարդկային խիղճն արյունաթմբում է: Շահանդուխտը թողնում է կեն մարմին դարձած ամուսնուն, մանկան բերանում մորաքրոջ բաժնի հացը լեղի է դառնում: Պատերազմը հեռում է հացի հերքի կանգնածների շարքում, տխուր ճարճատում վառարանում փայտի տեղ տան մոխրացող գերանների բոցերում, հառաչում մարդկային հոռետոցի տակ թալանված հեծանիվը տանող դազադակիր Մարտինի ետևից: Այս սև ու տխուր օրերին մարդիկ իրենց կոշտ օրերի հիշողություններն են ծանում:

Հեղինակի ներկայացրած ծանր փաստերը ընթերցողին ստիպում են հուզվել, խորհել կյանքի դաժան երևույթների շուրջը: Մտածումների շտապից տրամաբանորեն ծագում են ինչո՞ւ, ո՞վ է մեղավոր հարցադրումները: Մելքոնյանը մատնացույց է անում մեղագործներին, այդ նրանք են «ովքեր մարդկային անհաշտությունները, կռվազանությունները, դավադրությունները, թույլները, արյան, ավարառության մոլությունները հավաքելով-հավաքելով՝ սրդպատի, արյան, կրակի արարողություն են ստարում» {3}:

Դեպքերի զարգացման հետ մեծանում է պատերազմի աղետալի բնույթը ներկայացնելու ձգտումը, գնալով ավելի շոշափելի դառնում հեղինակի միտումը: Ցավը գումարվում է, երբ համամարդկային ողբերգության կողքին հանդես է գալիս ազգային վիշտը: Իր հայրենի տունը կորցրած մշեցի Օհաննեսը նոր կառուցած տան շինմ. քարին գրել էր. «Ով տունը քանդե, տունը քանդվի»: Մի ամբողջ ժողովրդի պատմություն է այստեղ արձանագրված: Սովորական խոսքեր չեն, կուտակված բողոքի ու վրեժի անկասելի արտահայտություն է, որ խառնում է չսպիացած վերքի հասցրած ցավի մասին:

Հեղինակն այս վիպակում օգտագործել է պատկերաբանների հարուստ միջոց: Պատերազմն այստեղ ծավալվում է մանկան պարզ պատկերացումները կոխկրտելով, մանկական աշխարհի պատուհանից երևացող գունավոր երազները բախվում են անգույն իրողությունների հետ, աշխարհի չարն ու բարին չզատող փոքրիկի համար պատերազմը մարմին է ստանում հոր թալանված հեծանիվի պատկերով:

Հեղինակային խոսքն ազդու է, որովհետև կյանքի ճշմարտություն է ասում: «Բոլոր գերեզմանները սկսվում են մեկ շիրիսից», կյանքի ահագու ճշմարտությունները է սա: Եվ այսպես շարունակ, վիպակը ճնշվում է ճշմարտության ծանրության տակ: Իր տեսածի ու ապրածի մասին է խոսքը, դեպքերն ու հերոսները իրական են, գործողությունները ծավալվում են իրական դաշտում, հեղինակային եզրահանգումներն ու մտքերը կենսածին են: Այս հիմքերն էլ ենթապոփոխություն են տվել հեղինակին ատելոել կենդանի, բաբայտող վիպակ:

Հովհ. Մելքոնյանի ամեն մի հերոս իր ճակատագրով, իր հայացքներով ու գաղափարներով, իր կենսափոխություններով, մտորումներով ու ապրում-հույզներով հանդիսանում է երկի հիմնական գաղափարի անուցիչը: Այսպես, միևնույն օրոքն ջգմանական ուղարկած վարսենիկ մայրիկի /«Որդուն սպասող մայրը» պատմվածքում/ սպասումների ու հուսացումների հիմքում է չաղախվում մեծ արհավիրքի ահափոփությունը՝ երկի գաղափարային բովանդակությունը: Պատմվածքի սկզբում ընկած նկարագիրը առաջին տպավորության ազդեցությամբ մեզ հասցնում է Նար-Դույան անգույն թաղը՝ լրված տան կանաչապատ տանիք, կորացած, ճարճած գերաններ:

Պատկերի գորշությունը բացահայտվում և առաջին տպավորությունը ցնդում է, երբ պարզվում է, որ այս պատեմած տաճն ապրում է իր միևնուճար որդուն թագմաճակատ ուղարկած և նրա վերադարձին սպասող վարսնիկ մայրիկը: Այնուհետև գնալով շիկանում է պատկերի ռեբրեզակնությունը, շնչովում տխուր մի փաստ. «Որդեկորույս մայրերի համար պատերազմներն սկսվում են և չեն վերջանում» {4}: Պատերազմը ցնցոտել է տունը ռաթի վրա պահող գերանները, մարել տան ճրագը, մի բռտ մոխիր դարձրել որդու դարձին սպասող մորը, սակայն չեն սպասվել հայը, այդ հույսից տարագող սպասումը: Որդու վերադարձի օրվան սպասող շիշը կբացի, կպարի հարսանիքին, թոշներ կունենա: Չորագած մայրը տաքանում է այս հույսով, սակայն երեսունհինգ տարի ջնրմության կարտա ճրդու անկողինը մրսում է:

Հովի. Մելքոնյանը առաջ քաշելով մարդկային-զգայականը՝ ինչ-որ տեղ աչքաթող է անում պատմության զգացողությունը, դեպքերի ժամանակագրական նկարագրությունը: Սակայն բոլոր դեպքերում էլ գործողությունների հանգուցակները պատմական իրողությունն է, հիմնական թեման՝ պատերազմի ծանր հետևանքները, գաղափարը՝ պատերազմի՝ որպես համամարդկային աղետի քննադատությունը:

Մելքոնյանի յուրաքանչյուր հերոս իր մեջ կրում է երկի հիմնական գաղափարային միավորության տարրեր, նրանց հոգեբանական ու խառնվածքային առանձնահատկությունների վերլուծությամբ հեղինակը բացահայտում է երկի հիմնական գաղափարը:

Մի այլ՝ «ձին» պատմվածքում, թեման նույնն է, բայց տարրեր է երկի գաղափարը: Մելքոնյանի բոլոր հերոսները պարզ ու շիտակ են, անմիջական ու ուղղամիտ, հարուստ բնավորությամբ և, որ ամենակարևորն է՝ անձնուրաց ու հավատարիմ մարդիկ են: Յրոնք արվարձանի բնակիչ Պատրիկ Դերմնյանի արարքը նշված գծերի կենդանի ապացույցն է: Պատերազմը ավարտվել է, Յրոնք արվարձանի բնակիչները վերադարձել են, բացի Պատրիկից: Վերջինս ռազմապետից իր հետ տուն է քերում իր ծակատային ընկերոջը՝ Գուրգիկին, հաղթանակի ձին: Մահվան մահճում նրա վերջին բաղձանքը Գուրգիկի հետ կորը-կորդի թաղվելն է, որպեսզի «հենց օրը գա, ծայն տաք, ձիուս հետ ելնեն» {5}:

Այս պատմվածքում ևս հեղինակը հանդես է գալիս նյութն ընկալելու և մատուցելու յուրահատուկ մոտեցումներով՝ ելնելով գաղափարական ինքնատիպ ելակետից, որոնք արտահայտվում են հերոսների վարքագծի, նրանց հոգեբանության, երևույթների ընդհանրացման միջոցով:

Հովի. Մելքոնյանը Մեծ Հայրենականին նվիրված իր բոլոր երկերում, այս ու այն կողմ ընկնելու քննադատություն չունենալով՝ ուշադրությունից չի շեղում իր նպատակամիտումը, ասելիքը ընդհանրացնելու համար վարպետորեն գտնում է այն բանալին, որով հեշտությամբ ընթերցողի աչքի առաջ բացվում է երկի հանգույց-կողակեր:

Այսպես, «Նամակ» կտավում կրկին երևակվում է պատերազմ-արիավիրը, այս անգամ՝ ռազմաճակատից հղված նամակների տնքով, որոնք պատերազմի դաժանությունների գրավոր վավերացրածներն են:

Հեղինակն այստեղ ավելի խոր ընդհանրացումներ է կատարում իր հերոսների վարքագծի նկարագրությամբ: Ինչքան խորն է թափանցում հեղինակային միտքը, այնքան պարզորոշ է երևում աղետի ցավոտ կողմերը: Պարզվում է, որ պատերազմը սպառնում է ոչ միայն մարդուն ու մարդկայինը, այլև խաթարում է բնության ներդաշնակությունը. «...Ձյունը խաղաղությունն է, երկնքից իջած հաշտության դրոշ, պատերազմի դաշտերից մեծ, աշխարհի չափ մեծ... այսուհետև կիրառվել պեն, սևագլավ, մոխրոտվեց, կրակից հանված շորի նման, քրքրվեց՝ դարձավ քուրջ, գարշելի այլանդակվեց, և մյուս օրը արևն ձյունից աղյան ու լեղի հոտ էր գալիս {6}»:

Հովի. Մելքոնյանի կտավի այս կտորը հիշեցնում է Լև Տոլստոյի հերոսներից մեկի՝ իշխան Անդրեյի խարիտաճությունները երկնքի անսահման մեծության և պատերազմի մասին:

Այսպես. Հովի. Մելքոնյանի հիշյալ երկերն առանձնանում են նույն թեմայով գրված մի շարք գրվածքներից: Գաղափարը նյութի մատուցման նպատակի, ինչպես և պատերազմի՝ համամարդկային այդ աղետի հանդեպ հեղինակային վերաբերմունքի ինքնատիպ արտահայտության մեջ է: Մելքոնյանի բոլոր երկերում Հայրենական պատերազմը անդադարձվում է հերոսների հոգեբանության ընդհանրացման միջոցով: Երկի գործառնությունների

ընթացքի հետ լինելով՝ հեղինակը մինչև վերջ հետևողականորեն իր հետ տանում է հեղինակային դավանանքը՝ երկի հիմնական գաղափարը՝ մերկացնելով պատերազմի ահավոր էությունը:

Ամփոփում

1945թ. մայիսի 9-ի Մեծ հաղթանակից հետո Հայրենական պատերազմի թեմատիկ գեղարվեստական պատկերման նոր հունի մեջ մտավ: Այս առումով լուրջ նվաճումների հասնումը Բր.Թափալցյանը, Հմ.Միրսար, Հր.Քոչարը, Ս.Խանգադյանը, Բ.Հովսեփյանը, Գ.Սևունցը, Մ.Սարգսյանը և ուրիշներ:

Իր ավագ գրչնդեպյունների հետ Հ. Մելքոնյանը ևս ստեղծեց փայլուն կտավի երկեր, որոնք թեկուզ թեմատիկ առումով նորություններ չեն, սակայն խնդրի մեկնաբանման ուրույն մոտեցմամբ և պատկերման հնարաններով միանգամայն թարմ, նոր երևույթներ հանդիսացան:

Հովհ. Մելքոնյանը նկարագրում է ոչ թե պատերազմական գործողությունները, այլ շոշափելի է դարձնում պատերազմի հետագիծը՝ ներկայացնելով իր հերոսների հոգեկան ապրումները, նրանց հուզական և մտածական աշխարհը: Գրողը հիմնականում ներկայացնում է թիկունքային կյանքը և հասնում լուրջ նվաճումների: Նրա «Յրոնք արվարձան» վիպակը, «Որդուն սպասող մայրը», «Ձին» և «Նամակ» պատմվածքները մնայուն արժեքներ են Մեծ Հայրենական արիավիրները պատկերող ստեղծագործությունների շարքում: Հեղինակը նկարագրելով պատերազմը, պայքարում է պատերազմի դեմ, որի անհրաժեշտությունը զգացվում է այսօրվա և վաղվա ընթացքի մեջ:

Резюме

ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ОВАНЕСА МЕЛКОНЯНА

М. Т. Айрапетян

После великой победы 9 мая 1945 года тема Великой Отечественной войны нашла новое отражение в художественной литературе. В этой отрасли заметных достижений достигли К. Топалцян, А. Сирас, Р. Кочар, С. Ханзадян, Б. Овсепян, Г. Севунц, М. Саркисян и другие.

Вместе со своими старшими соратниками, О. Мелконян тоже создал замечательное произведение, которое несмотря на то, что не являлось новизной по тематике, но оценивалось как новос, свежее явление, отражение, своими подходами и художественными особенностями.

О. Мелконян описывал не военные действия, а обратил внимание на последствия войны, представляя душевные переживания, волнующий и интеллектуальный мир своих героев. В основном писатель отражал жизнь тыла и достиг больших успехов. Его повесть "Поселок Цронк" и рассказы "Мать, ждущая сына", "Лошадь", "Письмо" надолго останутся в рядах тех произведений, где отражаются тяжелые испытания во время и после Великой Отечественной войны.

В этих произведениях автор, описывая войну, борется против войны, необходимость которой чувствуется и в сегодняшней и в завтрашней жизни.

Գրականություն

¹ Ս. Արզումանյան, Սովետահայ վեպը, գիրք 2, Սովետական գրողի հրատ., Եր., 1980, էջ 13:

² Հովհ. Մելքոնյան, Բարավան, Հայաստանի հրատ., Եր., 1971, էջ 42:

³ Նույնը, էջ 53:

⁴ Տես Հովհ. Մելքոնյան, Մոր ձայնը, Սովետական գրողի հրատ., Եր., 1980, էջ 212:

⁵ Նույնը, էջ 203:

⁶ Նույնը, էջ 183:

«ՀԱՅԵՐԻ ԴԱՏԸ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏՆ Է»

Լ. Ս. Գրիգորյան

գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

Մարդկության ղեմ նյութված ամենահիշեալոր ոճիրներից մեկը հայոց ցեղասպանությունը, որն իրականացվել է թուրք ցարդաբարների կողմից XIX դ. ավարտից մինչև XX դ. 1-ին տասնամյակները Արևմտյան Հայաստանում, Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերում, հայկական կիլիկիայում ու հարավային Կովկասում և որին գոն գնացին շուրջ 2 միլիոն հայեր, ժամանակին իր արտագույնն է գտել ինչպես հայ, այնպես էլ ռուս, ֆրանսիական, անգլիական, գերմանական, ամերիկյան, լեռնական, բուլղարական, ավստրիական, իսպանական, սերբական և այլ գրականությունների մեջ։ Աշխարհի այլալեզու գրչի վարպետները, խորապես զգալով ու պատկերելով հայ ժողովրդի ցավը, նրա ապրումները, ծայր բարձրացնելով հանուն արդարության, զգալիորեն նպաստել են Հայաստանի և Մեծ եղեռնի մասին ճշմարտության տարածմանը, ինչը ցարդ ճգնում է աշխարհի հանրությանը ծուռ հայելու մեջ ներկայացնել Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ թուրքական պետությունը։

Ռուս գրականության մեջ հայ ժողովրդի ողբերգությանը առաջինն է արձագանքել բանաստեղծուհի Ե. Ալիբեկովան 1896 թ. գրած իր «Ժամն է» ստեղծագործությամբ, որին հետևեցին Ե. Մորազովի, Վ. Շուբայի և ուրիշների՝ անկեղծ ցավով ու կարենկցանքով սուգորված բանաստեղծությունները, նպատակ ունենալով հայերի հաղեղեց սեր ու գութ առաջացնել ռուս ժողովրդի մեջ։ Այդ առաջինների մեջ էր նաև հայտնի բանաստեղծ ու թարգմանիչ Յուրի Վենիկովսկին, որը Հայաստանին ու հայերին նվիրված բանաստեղծական շարքում և հետագայում գրված այլ գործերում մասնավորաբար արտահայտում էր «հեղոսների նրկրի» ժողովրդի ազատության հասնելու անկողորում ոգին ու անքնիռ հավատը։

Հայոց աշխարհի ճակատագիրը ցնցել էր բանաստեղծ Վասիլի Նեմիրովիչ-Դանկենկոյին, որն անձամբ մեկնել էր Կովկասյան ճակատ և ականատես դարձել թուրք բարբարոսների վայրագություններին՝ դրանք անարգանքի պյունի ցավելով իր «Փորրիկ բոլորներ», «Գարաններ», «Տարագիր աղոթքներ» և այլ գործերում։ Եղեռնի թեմայից անմասն չմնաց Իվան Բունինը, որը գրեց «Ոլորտն ականջներ» սրտաճնկիկ պատմվածքը, ուր հեղինակը առաջ է քաշում յուրաքանչյուրի պատասխանատվության հալոցը աշխարհում կատարվածի համար։

Թուրք եղեռնագործների ղեմ իրենց հուժկու ծայր բարձրացրին Մաքսիմ Գորկին, Ալեասերիսա Ալեքսեևան, Ալեքսանդր Կուշլյուն, Կոնստանտին Սայանսկին, Ստեփան Կրտսեին, Վալերի Բյուսուսովը։ Վերջինս ծնենամուկ լինելով հայ պոեզիայի հավաքածուի իրադարձականը, խորապես ուսումնասիրել է հայոց պատմությունն ու մշակույթը և, բնականաբար, քաջատեղյակ էր հայերի դաժն ու դաժած ճակատագրին։ Ահա թե ինչու են այնքան բնական ու ճշմարտացի հնչում բոլորովյան «Հայաստանին», «Հայերին», «Տիգրան Մեծ», «Արարատին», «Արարատը Երեւանից» և հայկական թեմաներ ներառող մյուս բանաստեղծությունները, որոնց մեջ մի կողմից հայոց փառավոր ու ողբերգական անցյալն է անթելված, մյուս կողմից ռուս հումանիստ բանաստեղծի լավատեսության և շաղախված հավատն է թեմածուռ «բոլոր հողերին, բոլոր ալեկոնուների» դիմակայած, «իդ սրբությունները» սրբորեն պահպանած, «իդ բազմադարյան դաժնեպատկեր» հարաբերություն կրող հայ ժողովրդի, Հայաստան հինավուրց նրկրի վաղվա հանդեպ, որը «թափառաղ ցնդերի ամբոխի մեջ» «հաղթահարելով նոր հողմերը», «որպես աստղ կփայլի մշուշից»։

Մեր ժողովրդի արհավիրքներով իր անցյալին մեկ անգամ չէ անդրադարձել Մերգել Գորոդեցկին։ 1916-ին «Արմյանսկի վնտնիկ» հանգնում տպագրել է իր «Դրախտի նրկրի» բանաստեղծությունների հիմնալի շարքը, ապա ռուսական տարբեր պարբերականներում լույս է ընծայել «Գնտակների և իրաբուխների նրկրում» ականալուսաբեր, 1918-ին Թիֆլիսում իրատարակել «Հայաստանի հրեշտակը» չափածո ժողովածուն՝ նվիրված հովհաննես Ռումանյանին։ Ռուս հեղինակը իր սրտի միջով անցկացնելով հայերի անպարփակ ցավն ու վիշտը, էջ առ էջ վերականգնում և այն անասարսուռ տեսարանները, որոնց ականատեսն է եղել Արևմտյան Հայաստանում ու Կովկասում («Վան», «Արճակ», «Պանդխտուհին», «Աղջկա ձեռքերը», «Այգի»)։ Ուշագրավ է, որ Ս. Գորոդեցկին դատապարտում է ոչ միայն վայրենաբար թուրքիայի, այլև «Հայաստանն առաջն հայերի» ռուսական ինքնավարության քաղաքականությունը («Կարմիր թաթար» վնա)։ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հանդեպ տածվող սիրուց է ծնվել նաև Գորոդեցկու «Կարաբաղ» էսսեն, ուր հեղինակը արժեքավոր և, անշուշտ, հույժ անհրաժեշտ հետևություն է հանգում։ «Յուրաքանչյուր նրկիր, յուրաքանչյուր ազգ ունի իր նվիրական հենարանը... Երբ ճակատագիրը հարվածում է քզդին, այն լինում է ազգային կյանքի պատվարը, հույսերի կղզին,

վերածննդի գրավականը: Հայաստանի համար հինգ այս վերջին դերն է խաղացել և խաղում է Լաբարադի լեռնային մարզը»: Մարգարեական կանխատեսություն, որն իրեն հիշեցնել տա փոթորիկին 1988-ին...

Ռուս գրողները անդրադարձել են ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլև 1918-20 թթ. Հարավային Կովկասում ասիական և տեղական թուրքերի՝ հայ բնակչության նկատմամբ իրագործած զանգվածային կոտորածներին (Ա. Բելի, Վ. Ելիսև, Ն. Ջարուդին, Ի. Կատան և այլք): 1920 թ. Շուշի քաղաքի ջարդերի ազդեցության տակ է գրվել Օսիպ Մանդելշտամի «Հայտոնի բանաստեղծությունը, որը մի շատաշուն ապտակ է՝ ուղղված իրեն քաղաքակիրթ համարող, այդուհետ ձեռքերով Եվրոպայի դռները ծննդ թուրք մարդակերին»:

Քառասուն հազար մեղալի լուսամուտ-

Այնպիսիներ անթիվ-անվերջ,

Դաք տընանքի բոժոժը հմուտ

Թաղված է այնտեղ՝ լեռների մեջ:

Անամոթաբար չիկնում արևից,

Մերկ տներն են վեր նայում անթաղթ,

Միգանում է նրկինքը վերից

Որպես մուգ-կապույտ ոմն ժանտախտ:

Եղևնի թեման իր արտագույնն է գտել ռուս գրողների հետագա սերնդ ստեղծագործություններում ևս՝ Մարիա Պետրովիկ, Վերա Զվազինսկեցու, Արսենի Տարկովսկի Նիկոլայ Տիլտնով, Վասիլի Գոսսման, Ալեքսանդր Գիտովիչ, Անդրեյ Բիտով, Յուրի Կարաբչիկով, Անատոլի Շերբակով, Միխայիլ Մատուսովսկի, Վլադիմիր Կոնսիլով, Բորիս Փիշեբաքին, Ալեքսանդր Կուլչներ, Միխայիլ Դուդին...

Մ. Դուդինը սերտ կապեր ունենալով հայ գրողների և վշակույթի գործիչների հետ լավատեղյակ էր հայոց հին ու նոր պատմությանը, որի տխուր էջերը ստեղծագործական մշտական թեմա են դարձել զգալու բանաստեղծի համար: Ահա թե նա ինչ է գրում Ֆ. Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի առաջաբանում. «Երեւանում, հրազդանի գաղափար ավին կա մի վշտայի հուշարձան Յեղապատության գոհերի հիշատակին՝ Թուրքիայի պատմության ամոթանքի հուշարձանը: Սանձազերծ ազգապատմության ոճրի հուշարձանը, կարելի է ասել՝ հուշարձան 20-րդ դարի ֆաշիզմի գործած առաջին արարքի, որ 1915-ին ոչնչացրեց հայության կեսը: Դաժանության հուշարձան: Աշխարհի երեսին ապրող բոլոր ժողովուրդների նախագգույնացնող հուշարձանը: Բանաստեղծը չգիտեր, որ Հայոց եղեմը դեռևս չի ավարտվել: Ու նրբ տեղի ունեցավ Սուրճաշիթը Դուդինի փխրուն սիրտը ծառս եղավ իրենց աղբբեցանցի հորդորքող կովկասյան թուրքերի միջնադարյան կուրության հանդեպ, ու ծնվեց «Երեք նամակ Հայաստանին» շարքը: Պատահական չէր, որ երբ թեմկվեց Արցախյան շարժումը, Դուդինը ռուս մտավորականներից առաջինը եկավ Երևան, Ստեփանակերտ՝ տեսնելու, զգալու, սաստարելու հայերի արթնացումը...

Յեղապատության թեման ինչ-ինչ արձագանքներ են ունեցել նաև նախկին ԽՍՀՄ հանրապետությունների գրողների, առավել չափով՝ լատիշ անվանի բանաստեղծ Յան Ռայնիսի ստեղծագործություններում:

Դեռևս այդուհետ 1915 թվականից առաջ անգլիացի հանճարեղ բանաստեղծ Ջորջ Գորդոն Նոել Բայրոնը, լինելով Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում, իր մտանկցությամբ կազմված «Բառարան անգլերեն և հայերեն» գրքի առաջաբանում բարձրացրել է հայ ժողովրդին թուրք փաշաների և պարսկական սատրապների բռնակալությանից ազատագրելու խնդիր: Սուրբ Ղազար կղզին անգլանելով հայկական անկախության շտաբ՝ Բայրոնը գրել է. «Դե՛պես դժվար կլինե՞ր որևէ այլ ազգի տարնգրությունները գտնել ավելի նվազ արատավորված ոճիրներով, քան հայոց, որոնց առաքինությունները խաղաղասիրության արգասիք են, իսկ թերությունները՝ ճնշման հետևանք: Ինչպիսին էլ եղած լինի նրանց ճակատագիրը, իսկ դա անգլալուս դառն է եղել, ինչպիսին էլ լինի նա ավագայի մեջ. նրանց նրկիրը հավնտ ափտի մնա՝ որպես աշխարհի ամենահետաքրքրական երկրներից մեկը»:

Բայրոնի հայրենակից Մայքլ Պերնյուայի «Արձագանք լուռության միջից» վեպում, որ գրվել է Հայոց մեծ եղեմից մի քանի տասնամյակ անց և որի գլխավոր հերոսը անգլիացի փաճառական Չառլզ Մատտերնան դարձած Կարապետ Հայկազյանն է, պատկերվում է ցեղասպանության անդրադարձող հայ մարդու հոգեբանության մեջ: Ցնցող է քառասուն տարի հետո ծննդավայր Ջոյունիա այցելած Կարապետի հանդիպումը իր մանկության սիրտ՝ Սեփմի հետ, որը հանգամանքների պարտադրմամբ թրքոսի էր դարձել... «Մաշմերով, ճանապարհորդություն հայերի շրջանում». այսպես է վերնագրել իր հերթական նրկը բրիտանացի ժամանակակից արձակագիր

ձիվից Մարտիկը, որտեղ անհավատարմության չափ հետաքրքիր մանրամասներ են բերված հայաթայ Արեւմտյան Հայաստանից: Պատահական չէ, որ այն թարգմանվել է բազմաթիվ լեզուներով:

Ամերիկյան գրող Կուրտ Վոննեգուտի «Կապույտ Մորուք» վեպի հերոսը նկարչի Ռաբո Կարաբեկյանը, որին հայի դաժան ճակատագիրը նետել է օտար ափեր, չի կարողանում մոռանալ յարաբարի գոհ դարձած հարազատների, և նրանց փորձում է մոտիկ վերականգնարանել իր կտավներում: Չոն Դոս Պաստուր «Արեւմտյան ճեպընթաց» վեպում (1922 թ.) պատկերում է 1-ին համաշխարհային պատերազմից հետո ամայացած Հայաստանը: «Նույնիսկ Չինգիզ խանն ու նրա հրոսակները նման ավերածություններ չէին կարողանա գործել», - եզրակացում է գրողը: Էլջին Գոլդիթոպի «Աբարտա» վեպում հեղինակը, որ վկա է եղել թուրքիայում և Արեւմտյան Հայաստանում կատարվող անհավասարակ վայրագություններին, սրտի անհուն ցավով է նկարագրում հայերի սոսկալի վիճակը:

Ձյալաշխարհի հայերի և հույների կոտորածներին է նվիրված ամերիկյան գրականության նշանավոր դեմքերից մեկի՝ Էռնեստ Հեմինգուեյի «Ձյալաշխարհի նավահանգստում» պատմվածքը, ուր հեղինակը սրտի անհուն ցավով է պատկերում թուրք մարդակերների իրենցագործությունները: Մարկ Տվենը նույնպես սրտառու տողեր է նվիրել զանրանցի հայուհիներին իր «Պարզամիտներն արտասահմանում» ողբերգությունում, միաժամանակ անսքալ արգահատարնքով պատկերելով տեղացի մահմեդականների կենցաղը: Ձյալաշխարհի փախստականներն են Հենրի Միլլերի «Վարդագույն խաչկություն» վեպի հերոսները, որոնց մասին գրողը պատմում է և սրտացավ համակորանքով:

Աշխարհի ճանաչված գրողներն իրենց արձակ և չափածո գործերում նկարագրել են թուրքերի կողմից ձեռնարկված ահապարտու տեսարաններ՝ մեր ժողովրդի հայաժված դժբախտ բեկորներին, անցյալի արարածներին ու հերոսների փառք աչքերում հայ արտասիրների ու աղջիկների: Ահա թե ինչպես է պատկերում հայերենի եզրրից բռնի արտաքսված հայերին ֆրանսիացի գրող-հրապոստակախոս Անրի Բարբյուս «Նահատակվող Հայաստանը» գրքում. «Այդ փախստականներից մի քանիսին ես հարց ու փորձ եմ արել, բայց ապրածի մոծավանքը այնպես էր սարսափեցրել և ճնշել նրանց, որ վախճնում էին նորից հուշ արթնացնել: Նրանց թուրքի դժմքին նույն դիմակն էր՝ դաժան, մռայլ, քարագլուխ դիմակը»:

20-րդ դարի ֆրանսիական գրականության ավանավոր ներկայացուցիչ, ակադեմիկոս Անատոլ Ֆրանսը առաջիններից մեկն է կազմակերպել հասարակական տալիքեր միջոցառումներ՝ օգնելու թուրքի յարաբարից մազաբուրծ եղած հայերին, անձամբ մասնակցել հայ որբերի համար նախատեսված հանգանակությանը: Ֆրանսն իր ազգի մտավորականների՝ ժամանակի առաջագուն գործիչների հետ բողոքի ծայն է բարձրացրել երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականության դեմ: Նա գրել է «Մուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդը հրեշ է, որը մշտապես դողում է իր խոճում ամենագործության մեջ և սարսափելով իր ոճիրներից՝ իրեն հանգստացնում է նորանոր հանցագործություններ կատարելով: 1893-96 թ. նա կախել և վառել է 300 հազար հայերի եւ այդ ժամանակից սկսած՝ նողկալի գզուղիայամբ զբեղվում է որբացած ժողովրդի հետնուղական ոչնչացմամբ»: «Հայերի գաղթականային կոտորածները երիտթուրքերի կողմից» ժողովածուում Անատոլ Ֆրանսը կենդանի գույներով է ներկայացրել համաշխարհային հասարակության այդ ազգաբնակիչները Հայոց մեծ եղեռնին: Իր ճանաչում, հոգեվաճառում նա կոչ է արել հանուն արդարության՝ պաշտպանել մի փոքրիկ ժողովրդի իրավունքները, պահանջելով անմիջապես դադարեցնել գեղատառությունը, նշելով՝ «Հայերի դադար մարդկության դատն է»:

Դեկադիս Անայիս Բամբլը («Անպոփ ծայներ»), Էմիլ Պիտոն («Ինչո՞ւ եմ ես սիրում Հայաստանը», «Հայաստան»), Անդրե Լանգրան («Անվերջ դրամա», «Հուր արտում»), Էլեն Բաբինը («Արյունոտ Հայաստան»), Մարկ դը Ֆոնտենիլին («Կոտորածը Հայաստանում»), Ժան Էզարի («Հայաստան», «Նահատակ ժողովուրդ», «Աման Հայաստան») և շատ ուրիշներ իրենց երկերում պատկերել են մեր ժողովրդի ողբերգական ճակատագիրը՝ դատապարտելով գեղատառությունը:

Եվրոպայի շատ նշանավոր հասարակական և մշակութային գործիչների հետ հսկայական Մեծ եղեռնի դեմ իրենց ծայն են բարձրացրել ֆրանսիացի հանրահայտ գրողներ Ռոման Ռոլանը, Լուի Արագոնը և Հանրի Բարբյուսը: «Ռ՝վ է հիշում հայոց եղեռնը» հոդվածում Արագոնը հայկական կոտորածը համարել է «Մի աղբյուր ազգի հանդեմ կատարված գեղատառության առաջին ոճիրը»: Դեմոս 1907 թ. Սորբոնում կազմակերպելով Լոմիտասի բանախոսությունն ու համերգը՝ Ռոլանը ասել է. «Ես հաճում եմ, որ եվրոպական արվեստն անպայմանորեն, վաղ թե ուշ, կկրի այդ արվեստի ազդեցությունը»:

Ընդդիմաբանություն չարին, ըմբռնումով և ցավով վերաբերվելով հայերի ազատագրական ճգնաժամներին, խաթրի վարդապետըրը հավատացած էին, որ այն վաղ թե ուշ կպատժվի, իսկ ողբերգությունների բաժակը ցմրուր ըմպած հայ ժողովուրդը, մեկ է փրկության, ազատության առի կհասնի: «Այն ժողովուրդը, որ չի ոգում մեռնել, երբեք չի մեռնի», - ասում էր Ա. Ֆրանսը խորագրված

ճանաչելով հայի մարտառդ նշանը, հարատևելու ոգին: Ուշագրավ է հանրի Բարբյուսի 1927 այցը Երևան, որ նա հիացմունքով գոչել է. «Այս րուպին են կուզենայի ունենալ այնպիսի նրկ ձևերը, որ ամբողջ հայ ժողովրդին սեղմնի իմ կրծքին»:

Եղենի թնման, բնականաբար, յայտրնն արտագովվել է և անգլիագիր ու ֆրանսիա հայագգի գրողների ստեղծագործություններում, ինչպես օրինակ, Վիլյամ Մարտյանի «հայը եւ հայ «7000 արորիներ», «Անդրանիկը հայաստանից» պատմվածքները. «հայերը», «Բիթլիս», «հաստ պիտաները, Լևոն Ջավին Սյուրմյանի «Ձեզ եմ դիմում, տիկիններ եւ պարոններ», Մայքլ Ա կրտսերի «Ճանապարհորդություն դեպի Արարատ», Փիթեր Նազարյանի «հիշողության քույրերը» «Համալորություններ» վեպերը, հովհաննես Փիլիկյանի «1915-հայկական համաժամագ» եւ վա Գոդինի «հայաստան» պոեմները, Վլեն Բաշայի (հաշատյուն) «Մի դաշուն այս պարտունի Անրի Վենոյի (Աշոտ Մալաթյան) «Մայրիկ», Թագավոր Թագվորյանի «Արմենուի», «Գրիգոր», Ժ Տեր-Ալեքսանյանի «Երկինքը սև էր Եփրատի վրա» վեպերը եւ այլն:

Գերմանական գրականության մեջ հայկական թնման առավելագույն արծարծվել հրապարակախոսության ժանրով: Նկատի ունենք, նախ եւ առաջ, Յուհաննես Լեփսիու աշխատությունները՝ «հայաստանը եւ Եփրատի մասը», «հայ ժողովրդի մասը», «Գերմանիան հայաստանը 1914-1918-ին» եւ այլն, որոնք թարգմանվել են բազմաթիվ լեզուներով: Մեծ հայասն ու մարդասերը առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայաստաստ լայն գործունեություն ծավալել, ստեղծել գերմանա-հայկական ընկերությունը, համագործակցել հայ գործիչների հն դատապարտել ու պահանջել դատաքննել հայերի կոտորածը, իսկ 1921-ին, Սուրբուհի Թնիկոյա դատավարության ժամանակ, հանդես եկել նրիտություններին բուռն ցատումով դատապարտող ճառով:

Անտրանյանի է եւ հայագետ Յոզեֆ Մարկվարտի, հրապարակախոսներ Ե. Ջոմսերի, Յ. Լյուսցերի, նշանավոր գրողներ Թոմաս Մանի, հերման Ջուդենբանի եւ այլոց՝ հայերի ռուսահարկ իրավունքների պաշտպանությանը, ցնկապաշտության դատապարտմանն ուղղվ գործունեությունը:

Ուշագրավ են գերմանացի մի այլ հեղինակի՝ բանաստեղծ Արմին Թեֆֆի վեպների հայկական թնմայով գրված չափածո եւ արձակ երկերը՝ «Մարդկության բռնագաղթը», «Վերջին եղերը «հարձակում կանանց բաղնիքի վրա» եւ այլն: Իր նմանակներում եւ այլ հրապարակումները: Նույնպես, որոնք լույս էին տեսել գանազան պարբերականներում, վեպները սրտի անհուն կսկիծ պատկերելով մի ռոջ ժողովրդի կոտորածը, իր ծայն է բարձրացրել նրդավական բնած խոհի դեմ, ոյ համար նա 1917-ին գերմանական միսիայի հրահանգով ձնբեկվել է Կ. Պոլսում եւ արտաքսվ Թուրքիայից:

Կլիկիայի Սուեդիայի շրջանի հայ գյուղերի բնակչության՝ երիտթուրքերի հայաչին քաղաքականության դեմ կյանքի եւ մահու օրհասական պայքարն է արտացոլված ավատրիաց նշանավոր գրող Ֆրանց Վերֆեի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» տաղանդավոր վեպում: Վեպ հիմքում ընկած արտմական հերոսամարտը Մուսա լեռան վրա, որ տևեց 40 օր, ի հայտ բերեց հս ժողովրդի պատաստունչ ու հերոսական ոգին, ապրելու եւ գյուղատնտեսու կամըրը: Վերֆեի վեպը մ սովորական գիրք չէ՝ ափսոսական իմաստով, այլ մի ոյուցագներգություն, որի իսկական հերոսը հս ժողովուրդն է: Իր գաղափարական ուղղվածությամբ ու բուն նպատակադրումով այն միաժամանակ ունի նսու խիստ արդիական հնչեղություն:

1933 թ. լույս ընծայած իր այս վեպով Ֆրանց Վերֆեը, ինչպես գրքի առաջաբանում նշում է Մ Դուդինը, մարդկանց գգոնության էր կոչում, հստակ ու համոզիչ խոսում այն մասին, որ հիսլներ ո Մուսոյինին 20-րդ դարում ունեցել են իրենց նախորդները, գգույացնում Եփրտային ու աշխարհին, ոյ այդ աշակերտները իրենց ոսուղիչները ավելի հեռուն կգնան...

«Մուսա լեռան քառասուն օրը», որ թարգմանվել է բազմաթիվ լեզուներով, ոչ միայն Յնդապանության հուշարձան է, այլն ամենից առաջ դիմադրության դատագիրը: Այն դիմակազեր է անում եւ մարդկության դաիծներին, եւ նրանց արյունոտ փիլիսոփայությունը: Վերֆեի վեպը միննույն ժամանակ պաշտպանում է այն ճշմարտությունը, որ բնություն դեմ միայն զինված պայքարով ժողովուրդները կարող են ձնք բերել իրենց ազատությունը:

Բուլղար ժողովրդի գավակ, գրող Վրբան Ստամատովը «Մակոյկով դեպի Արարատ» գրքում, վերակենդանացնելով հայոց մեծ եղենի պատկերները, թուրքերի գազանությունները, տալիս է Փարիզի հոգեբուժական հիվանդանոցներից մեկում հայոց եղբարվեստի արքա Կոմիտասի վախճանը, գրելով՝ «Դա է Կոմիտասի երկրորդ սպանությունն էր»: Նա էլ, «Բսանցերդ դարի առաջին ցնդատեանությունը» գրքի հեղինակ Պետր Լանգի նման ցավում է, որ «հայկական Նյուրնբերգ տնդի չունեցավ»... Իսկ բանաստեղծ Պետ Յավորովը, իր հոգում կրելով մեր ժողովրդի ցավը, տառապանքը, սրտի ավրետով գրեց «հայերը» նշանավոր բանաստեղծությունը.

Նրանք խոհալի վտարանդներ, աննըշան բեկոր՝

Գարնով խիզախ, այլև մարտիրոս մի ժողովրդի
Նրանք գավակներ անվերջ ահաբեկ, շղթայված մի մոր,
Սլքայի զոհեր մեծ, աշխարհապան մի գոտեմարտի...

Մարդակեր սուլթան Աբդուլ Համիդի և նրա հայակալ թաղարականությունը նոր մոլուցքով
շարունակած երիտթուրքերի, ինչպես նաև քրիստոնեական Եկոպայի երկդիմի խաղերն ու
խաղերակազմներն են ընկած արժակագիր Սեդա Սևանի (Բախչեճյան) «Ռոդոսթոն, Ռոդոսթոն»
(1983), «Ինչ-որ տեղ Բալկաններում» և «Մա իմ պարտքն է» (1988) նոստալոգիայի հենքում:

Հիացմունքի է արժանի լին հայտնի հասարակական գործիչ, գրող, հրապարակախոս, մեր
ժողովրդի անկաշառ բարեկամ Բոգդան Գեմբարսկու 1960-70-ականներին ծավալած
գործունեությունը՝ առեկտած հայոց ցեղասպանության և առևտարակի հայկական հարցի հետ: Մեծ
մարդասեր աշխարհի տարբեր հասցեներով ուղարկված իր «բաց նամակներում», դատապարտելով
հայերի նախնիքը, համամարդկային չափանիշներով ապացուցում է, որ հայ ժողովրդի իրավունքները
պետք է վերականգնվեն Մեծ Հայքի որոշակի սահմաններում դեպի Սև ծով ներքով:

Արժակագիր Ջոնիա Նավկովսկու իր «ժողովրդ» ներկի հերոսների՝ հայերենի եզերքից
արտաքսված և Եվրոպայից աղապատանաժ հայտնի և հայի բերանով ներկայացնելով 1915-ի
ջարդերը, մերկացնում է թուրք կառավարության գազանային բնույթը: Ընդհանուր, արժակագիր և
գրաստուորգ Տադևոշ Միգինսկին «Անահիտի սերը» պատմվածքում նկարագրելով սիրո մի
գոտեմարտի պատմությունը, այնուամենայնիվ, երկի համար գլխավոր թեմա է դարձրել Հայոց
եղեռնը՝ թախծոտ պատկերներով ընթերցողին ներկայացնելով հայերին պարտադրված գաղթը,
գերությունը...

Սիրական գրականության մեջ հայկական թեմային ձեռք են գարել Չնդուի Միլատովիչը
(«Կրոստանդնուպոլսի պատկերներ»), Բորիսով Պեկիչը («Փիկար Գյուլբենյանի բարձրացումն ու
անկումը»), Գավրո Վոլովիչը («Հուշագրություններ»), Միխայիլ Լալիչը («Ջատագուլներ»):

Մեծ եղեռնը դատապարտել է նաև իսպանացի հայտնի գրող Խոսե Անտոնիո Գուրիարանը իր
«Ռոմբը» գրքում (1962 թ.), եւ այդ գրքով էլ նա դարձել է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման
քաղաքացիական: Անկարելի չէ նշել, որ Իսպանիայում թուրք դեսպանը պաշտոնական բողոք է
հայտնել այս գրքի դեմ, ինչից հետո այն վերահրատարակվել է իսպաներեն, թարգմանվել ֆրանսերեն
և անգլերեն՝ լայն ճանաչում գտնելով բազմազգ ընթերցողների շրջանում:

Ամփոփում

Հայկական հարցը ընդհանրապես և հայերի ցեղասպանության թեման մասնավորապես
իրենց արժագանքն են գտել համաշխարհային գրականության մեջ: Աշխարհի ավանավոր շատ
գրողներ, ինչպես, օրինակ, Ջորջ Գորդոն Բայրոնը, Անատոլ Բրամսը, Ռոմեն Ռոլանը, Լուի Արագոնը,
Հանրի Բարբյուսը, Ֆրանց Վերֆելը, Մարսիմ Գորկին, Յուրի Վեյսելովսկին, Վլադիմիր Բրյուսովը,
Սերգեյ Գորոդեցկին, Օսիպ Մանդելշտամը և այլք, իրենց բազմազան ստեղծագործություններում
պատկերելով հայ ժողովրդին պատմաբանական անհավաստեղծ ողբերգությունը, նրա պատմական
անցյալը, մերկացնելով ու դատապարտելով թուրքական բռնապետության անարդարացի
քաղաքականությունը, որի նպատակն էր հայերին ոչնչացնելով ի իր դարձրել Հայկական հարցը,
ընդամենը ընգծել են մեր ժողովրդի աննկուն կամքը, տարելու, արարելու անսպառ ոգին,
հարատևելու խորհուրդը:

Резюме

Армянский вопрос, в целом, и темат геноцида армян, в частности, нашли свой отзвук в мировой
литературе. Многие известные писатели, такие как например, Джордж Гордон Байрон, Анатоль Франс,
Ромен Роллан, Луи Арагон, Генри Барбюс, Франц Верфель, Максим Горький, Юрий Веселовский,
Валерий Брюсов, Сергей Городецкий, Осип Мандельштам и другие, в своих многочисленных
произведениях изображая беспримерную трагедию, выпавшую на долю армянского народа, его
историческое прошлое, обвывая и осуждая бесчеловечную политику турецкого деспотизма, целью
которого было уничтожение армян, свеление на нет армянского вопроса, исподволь подчеркивали
непреклонную волю нашего народа, неисчерпаемый дух созидания и смысл бытия.

Գրականություն

1. Բոգդան Գեմբարսկի, Նամակներ աշխարհին, Եր., 1990 թ.:
2. Ֆրանց Վերֆել, Մուսա լեռան քառասուն օրը, Եր., 1987 թ.:
3. Հայկական հարց, Եր., 1996 թ.:
4. Խաչիկ Դաշտենց, Բայրոնը և հայերը, Եր., 1959 թ.:
5. Նիկոլայուս Ադոնց, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Եր., 1989 թ.:

ՀՈԿՀԱՆՆԵՍ ՇԻՐԱԶԻ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ

Ս. Խաչատրյան

գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

Սույն թեման միանգամայն հասկանալիորեն՝ դժվար, տարողունակ, անսահման և հարուստ է, և, թերևս, դուրսին չէ մնկ հողավածի սահմաններում ըստ ամենայնի տալ հայ դասակարգականության հսկաներից մեկի հայրենասիրական քնարերգության ամբողջական նկարագիր։ Մեր նպատակն է որպես ուղեցույց՝ տալ այն առավելագույնս արդյունավետ ուսուցանելու ձևերն ու մեթոդները, նախ, մինչև Հովհ. Շիրազի հայրենասիրական քնարի անդրադարձնալը, անհրաժեշտ համառոտ ներկայացնել նրա մուտքը գրական աշխարհ, բերել Վարպետի՝ Ավ. Իսահակյանի խոսքը արտահայտված մասին, և, ապա, լայն ճանաչման արժանացած, արդեն ժողովրդի կողմ դարձած Հովհ. Շիրազի մասին։ «Շիրազը հայակապ դեմը է մեր արեղիայի պառնառում...», ինչպես նաև Ալ. Շիրվանզադեի գնահատականը. «ընդհանուր աղմուկի մեջ մարդը լիքիկա է բերում»։

Մի նրկու խոսքով ներկայացնել է հարկ նաև «ընդհանուր աղմուկի» ժամանակաշրջանը՝ Յ. Կավան թվականները, երբ գրական շուկան ողողված էր աշուղական նմաններով և տրակտորի կողմից գրական կարգերի գովքը իրագործող օրապակաս ռուսականներով ու ռուսավար չիններով... Առ այս ֆոնի վրա իր ցողաթաթախ, հորդաբուխ և սրտատարար նրգերով ասպարեզ է իջնում հայ դասական բանաստեղծության շքիլ արքան, մայրենի լեզվի գերակայության պահանջը դնալ և իր հզոր Մուր կենձակի գրչով Հայոց մեծ նղմենի հանգագործներին պատժելու մեջյունով, Սուրբ Մարտիրոս արաջ ծնրապիր խանարիտով, վերածնված Հայաստանի հոգեւոր ու տնտեսական թեթիքներով խանդավառված...

Պետք է անպայման նշել, որ Շիրազի հայրենասիրական քնարերգությունն ունի մի կարեւոր առանձնահատկություն. դա այն է, որ բանաստեղծի հայրենասիրական քնարի գլխավոր մեկը մեր ժողովրդի պատմական անգայն է, 1915թ. աշխարհագունց ողբերգությունը. ինչպես նաև Հայաստանից հանիրավի պոկված տարածքները (Նախիջևան, Արցախ), հանգամանորեն անհրաժեշտ է կանգ առնել խորհրդային դիմագրկող, համահայրդող ժամանակների վրա, երբ իսկներկայից հայրենասիրական հորչի ներքո, կեղծ ծնծղան ու ուսանելի ուղեցույցներով խնդրվում էր ազգային, ճշմարիտ հայրենասիրության ամենաանձնա դրսևորումը, էլ ուր մնաց գրաքննության աչքից վրիպել Հովհ. Շիրազի՝ մեր կոթաված հայրենիքի. գազանորեն հողոտված Արևմտյան Հայաստանի ու արեւմտահայության սահմեկեցուցիչ ողբերգության թեման, որը Հովհ. Շիրազի հայրենասիրական քնարերգության ամենատեղեկ նրակն է, բանաստեղծ, որի գրական հզոր տաղանդը դուրս հորդաց առաջարկվող ու պարտադրվող բոլոր կաղապարներից, ջարդ ու փշուր արեց ամեն կարգի կապանք ու շղթա, արեւմտաբեկով գրաքննություն ու հալածանքներ, մերվելու, չընդունվելու ու յտարագրվելու անընհայտ իրողությունը։

Անհրաժեշտ է շեշտել այն կայտը, որ Հովհ. Շիրազը գլխավորում է խորհրդահայ գրականության ոչ մեծ թիվ կազմող այն հսկաների շարքը, որոնք չներկայեցնում այն ժամանակ անընդունելի ու սարսափազդու. հեռանալներով հղի «նացեալիստ» պիտակից, որն անհարկի կացնում էին ուս պատահեք, անհասանք խոյանում էին ընդդէմ թուրք հայաստայց մարդակներին և հանում մեր արդար պահանջատիրության։

Ոչ ոք չի կարող նրգս կաշառել

Դեպի Մաշիս է երթա անհասանք...

Անհրաժեշտ է նպատակադրել խմբավորել նրա այն բանաստեղծությունները, որոնցում անդրադառնում է արևմտահայության՝ 1915թ.-ի Մեծ նղմենին, առանձին ուսուցանել նույն թեմայով գրված պոեմները, մի քանի ժամ հատկացնել «Հայոց Դանթեսականը» պոեմին, հրավիրել հմուտ ասմունքող կամ ծնեք բերել նրա ծայնատկալառականները ու լսել հատկաձեռն պոեմից։ Անգլիո հանձնարարել տվորդներին՝ հատվածները սղմանից, ընթարթությունը թողնելով իրենց, հնարավորության դեպքում ցուցադրել Մեծ նղմենին նվիրված տեսաֆիլմեր։ Զուգահեռ անցկացնել Հովհ. Շիրազի և այն գրողների հայրենասիրական քնարականների միջև, որոնք այս կամ այն չափով, տողավածներով թե թագադարում, անցադարում են 1915-ի ողբերգությունը։

Կրթողի դնել «Հայոց Դանթեսականը» և «Այնովի գանգակատուն» մեծակտավ նրկերը և բացատրել նույն թեմայով կերտված նրկու հանճարնող գործերի նմանություններն ու տարբերություններն, նրկու պոեմների գեղարվեստական կատարման ձևերն ու մեթոդները, գրականության նրկու հսկանների ոճական յուրատիրությունները և գրական նախասիրությունների տարբերություններն ու թեմատիկայի նմանություններն։

Հովի.Շիրազի հայրենասիրական լիրիկան ուսուցանելիս տնիրաւութիւն է առանձնացնել «Արցախը եւ Հովի.Շիրազը» թեման ու հանգամանորեն անդրադառնալ բանաստեղծի «Ողբ Ղարաբաղի» ստեղծագործությանը, որը գրվել է, երբ Արցախը խոր թմբիկի մեջ էր դնեմա եւ ոգնկոյտ, անկախության համար պայքարի ելնելու մարտաբարավեր է դարձել հետագա տարիներին: 1988-ին, արդեն, այն արյուն բոցավառող, վրեժի ու խայցման կոչող հզոր խթան էր ու անվերջ սուր եւ հինգում էր իրապարակներում (ԼՂ-ի հինգ շրջանների կենտրոններում) ծովագամ «Միացում Մայր Հայաստանին» պահանջող միտինգականները շուրթերից:

Թանի իմ հողերն ինձ չէր տվել,

Ես ձեզ վառակ պիտի տան,

Ավարայրի վաղարան դառնա՝

Ձեզ ելուզակ պիտի տան...

Այս, ե՞րբ պիտի ինչպես բանտից,

Նախիջեւանի ձեռքից բռնած,

Տուն գաս հավնա Մասիսի հետ՝

Ղարսն ու վանը ձեռքից բռնած,

Որ ազգովին Մասիս նշենք...

Հանձնարարել անգիր: Մեկ անգամ ես անդրադառնալ արդարության ձայնը խնդող, ազգային շահերն անտեսող խորհրդային ժամանակներին, ուր իր ստեղծագործական ողջ կյանքն է ապրել ազատաբաժնի բանաստեղծը՝ հավատարիմ մնալով իր մոսայի արդար կանչին, անխաթար պահելով մարգարեի իր անգուցական ու ազնվածին էությունն ու մարդկային հազվագյուտ նկարագիրը, արհամարհելով դախիներն ու սարսափ, ընդդէմ գնալով հասանքին, որն ինտերնացիոնալիզմի դրոշի տակ բարեկամության սին նշնիներն էր թնդացնում, իսկ մեր պատմական հայրենիքի մեծ մասում՝ Արեւմտյան Հայաստանում, օրավար վրվող մեր սուրբ քաղաքների ու տաճարների պղծարկները հարագատ ձեռքի փաղաքշանք են աղերսում... Նախիջեւանը՝ բացառապէս, իսկ Արցախը ծածուկ ու բողբոջված թուրքացում էր նպատակաւազգործ... Այս ամենը տեսնում էին բոլորը, լուսն էին գրեթե բոլորը, սակայն ազգային մեծ ողբերգության կողքով չէր կարող անտարբեր անցնել ազգային մեծ բանաստեղծը, որի «երբը» էիրավի, ոչ-ոք չկարողացավ կաշառել ու ոչ մի գնով:

Հովի.Շիրազի հայրենասիրական լիրիկան ուսուցանելիս, հարկ է առանձնացնել նաեւ «Շիրազը հայ ժողովրդի նվիրական բազմանքների ըզմասաց» թեման. ի մի բերելով նրա այն ստեղծագործությունները, որոնցում մեր ազգի Մեծ Հոգաւասաց խտացրել է դարերի ճամփորդ մեր ժողովրդի մաքառումը եւ արդար իղձերը, դաժան ճակատագիրն ու յուսավոր նրազնկը («Տեսնեմ Ահին ու նոր մշտնադ»):

«Հովի.Շիրազի հայրենասիրական քնարերգության առանձնահատկությունները» ներթափանցողի տակ հարկ է շնչտել այն, բոլորիս հայտնի, իրողությունը, որ միայն Հայաստան հայրենիքի պատմական անցյալին, իր ապրած ժամանակշրջանի խորհրդային Հայաստանին նվիրված երգերն չեն ընդգրկվում բանաստեղծի հայրենասիրական քնարերգության մեջ. Շիրազի անհուն, սահման չճանաչող, գարնան հեղեղի պէս հզոր ու հախուռն հայրենասիրությամբ ներծնկած է նրա ամբողջ ստեղծագործությունը՝ թե մայրականը, թե սիրային լիրիկան, եւ թե հայոց լեզվին նվիրված նրա սրանչելի քերթվածները: Բերում ենք համապատասխան բանաստեղծություններ, ահապասիկ հայոց լեզվին, նրա՝ միշտ տազնաւալի գոյությանը նվիրված մի կտոր, ուր հայրենապաշտ գրողը՝ Թուր Կենեակի գործությունն ունեցող իր գրչով ծառս է լինում «անշշտում» ու «հայեակու» ժամանակների դեմ:

Ավարայրի դաշտն է իրկեզ՝ գրասեղանն իմ լռին,

Դաշտն եմ խուժում վարդանի պէս

Թուր կայծակին իմ ձեռքին,

Դուք չեմ գալու, ես կգնովեմ,

Կկիզվեմ այդ սուրբ դաշտում,

Որ չդիպչեն հայոց լեզվին

Ժամանակներն անկշտում...

Հայոց լեզու... մայր... մայր... մայր հայրենիք անքակտելիորեն շաղկաւալած, միախառնված են Հովի.Շիրազի պոեզիայում:

Մայրական թեմայով գրված ամենասրտապարար բանաստեղծություններում մայրը ներկայացնում է որպէս մայր-հայրենիք: Որպէս օրինակ բերել ծրագրային, վաղուց մեր դպրոցական ծրագրերում իր արժանի տեղն զբաղեցրած «Մայրս» բանաստեղծությունը, ուր բանաստեղծը գրել է. «Այս, մայր ընդելուց ինչպէս կշտանամ, մայրս պատկերն է մայր

հայրենիքիս»։ Իսկ սիրային գործերում, անգամ մեծակտավ ներկրում, ինչպիսին են «Սիա-
նի հեղաքան», «Սիրամամն», «Լեյլի և Մեջնուն» պոեմները, ներքին չնա կարողանա-
տաբերականը՝ որտեղ է սկսվում սիրային, նուրսեղ հայրենասիրական քնարերգությունը, ա-
յաստեղ արդեն էպիկական շունչ է ստանում։ Պետք է անալոգիալ քնարել նշված երե-
պոեմներից՝ համապատասխան հատվածներ են ցույց տալ, որ սիրո հավերժական թեմայի
նվիրված Շիրազի պոեմներում անգամ ներկա է մեր ժողովուրդը՝ իր հազարամյա պատմության
տված կրոնատենետիկ, որոնց անթմիկ մորմոթն աչստեղ նույնպես առկա է։ Հովիժիրազի գրե-
յուրաքանչյուր տողում, ինչ թեմայով էլ գրված լինի այն եւ ինչ ժանրի էլ պատկանի։ Այսպես
կտոր «Սիամանթոն և հեղեղեր» հայրենասշունչ պոեմից.

Վաճա ծովը, Վաճա ծովը՝ գրկում Սիփան սարների
Թագուհին է, մայրն է հայոց Վասպուրական աշխարհի։
Ու թագավոր իր Սիփանից երբ արնիլ բարձրացավ,
Վաճա ծովակն հույսի, յույսի ու փիրուզի ծով դարձավ,
Հայոց լազույթ, այմաստ, գմրխտ, հազավ մարջան ու ոսկի,
Ինչ էլ ասեմ, քիչ է դարձյալ մարգարտաշարն իմ խոսքի

կամ՝

Արտամեղին են մոտենում, բույրն է նրա խնձորի,
Նրա շունչն է, շունչն է ծովիս, հովն է Վաճա իմ ծովի։
Ուր է, ուր չէ՝ Սիփանն ինքն էլ ձեռքով կանի ինձ հեղեղներից,
Խուլ շշնջաց իմ հայրորդին ընգնելով հովն ու՝ հանկարծ
Ասեմ մեկից նա մանկացավ, երբ որ լուսնի լույսի կաթով
Հեռվից Սիփանն էլ հայտնվեց, հեռվից՝ դեռ իր գագաթով։
Հայոց լեռանց նրկորդ արքան, երբ կիսով չափ հայտնվեց
-Այս, Սիփան ջան, մեռնում քեզի,-Սիամանթոն ձայն տվեց։

Նույնը կարելի է ասել «Լեյլի և Մեջնուն» պոեմի մասին, որի «Վերջերգաբեր» ներկայացնում
ենք.

Բարով բացվին իմ ճամփին ճամփաները Բինգյուլի,
Ինչպես բացված են ցմառ հույսն ու սերը Բինգյուլի։
Բարով բացվեն դեռ գոցված կամանները Բասենա,
Ծիածանվեն ձեր վրա հույսն ու սերը մեր Սասնա
Բարով բացվեն ողջ հայոց անուրջները երբեմնի,
Բացվեն դեռ զոց ու փված կամուրջները հայրենի։

Եւ այսպես, սիրո հավերժական թեման արժարժող՝ Հովիժիրազի մեծ կտավի գործերում
նույնպես ասկա է հզոր հայրենասերը, որն իր պոեմների հերոսների շուրթերով արտահայտում է
սահման չճանաչող իր կարոտն առ զերված հայրենական եղբրը՝ սուրբ ու ավերակվա
տաճարներով, նրկամանրձ գագաթներով ու հարազատ լեռնապարներով, քաղցրահամ աղբյուրներ
ու ամաշտեցած հինավուրդ մեր քաղաքներով, մի ամբողջ հարազատ բնաշխարհ՝ հանիրավի
գիշաշուրեն խված իր տիրոջից...

Ահա, թե ինչու, Հովիժիրազի հայրենասիրական քնարերգության ուսուցանումը պահանջո
յուրահատուկ, առանձնակի մոտեցում, բոլոր ժանրերով ու թեմաներով գրված
ստեղծագործությունների հետաքրքիր ծաղկաբաղ ու ներշնչված ոգեղեն ու կրակոտ մատու
հայոց մեծ վշտով անմահացող ողջակիզված Հովիժիրազի բանաստեղծությանը վայել։

Ամփոփում

Հայ դասական պոեզիայի արքա Հովիժիրազի հայրենասիրական քնարերգ
գարկերակը կորույսալ հայրենիքի թեման է, ծվատված, բզկտված հայկական հողերի միա
թեման։

Նրա հայրենասիրական նրկերի շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ու՝
«Լարաբաղի» հանրահայտ քերթվածքը, որը գրվել է խորհրդային տաքինել
արցախահայությունը խոր թաքիթի մեջ է ր սերունդներին կոչել է արդար պահանջատիրու
քերթվածքի ազդեցության ուժը կարելի է համեմատել հեռահար թնդանոթի կամ
օդանավի հետ։ Թուրքացվող Արցախի համար գզատացնող փրկարար հաբ էր այն
բազմահազարանոց միտինգներում։

Հովիժիրազի հայրենասպաս պոեզիան սերունդներն է դաստիարակել և կդաստի
դպրոցում և բուհում ուսուցանելը առանձնահատուկ մոտեցում է պահանջում։

СВОБОДНОЕ АССОЦИАТИВНОЕ ЛЕКСИЧЕСКОЕ ТЕСТИРОВАНИЕ КАК СПОСОБ КОНТРОЛЯ ЗА НАКОПЛЕНИЕМ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Э.А. Айрапетян

кафедра английского языка

Лингвострановедческому аспекту в преподавании русского языка как иностранного в последние годы уделяется особое внимание, и это справедливо, ибо "язык без страноведения перестает быть живым организмом и превращается в мертвое тело". (5. стр. 75)

Овладение русским языком как вторым (неродным) в полном объеме также не представляется возможным вне страноведческих и лингвострановедческих знаний, под которыми мы вслед за рядом авторов (1; 5; 10;) понимаем информацию о стране и культуре народа-носителя изучаемого языка в реалиях (страноведение) и лингвореалиях (лингвострановедение).

Действующая в РА государственная "Программа по русскому языку и литературе для средней общеобразовательной школы" не ставит перед национальной школой задачи овладения русским языком в полном объеме, да это и не представляется реальным по ряду известных объективных и субъективных причин. В "Программе..." не оговорен объем страноведческих и лингвострановедческих знаний учащихся в зависимости от центра обучения, не разработаны нормы для определения уровня сформированности подобных знаний и критерии для их оценки.

За годы обучения в школе на уроках русского языка и литературы, на занятиях по другим предметам, из книг и с помощью компьютера, по радио и благодаря телевидению учащиеся получают большой объем сведений по истории, географии, науке, культуре России.

В какой мере является управляемым этот непрерывно идущий процесс пополнения страноведческих знаний? Как проследить за тем, что и в какой форме усваивается, запоминается, воспроизводится, включается в речь? Не встречаются ли в языковом сознании обучаемых личные ассоциации и стереотипы, имеет ли место лингвострановедческая интерференция? Все эти вопросы ждут своего заинтересованного исследователя.

Мы в нашей практике работы в вузе использовали для контроля за накоплением страноведческих и лингвострановедческих знаний относительно новый методический прием, представляющий по своей природе свободное ассоциативное тестирование, точнее свободный ассоциативный эксперимент, под которым понимается регистрация первичного опыта обучающихся, проявляющегося в реакции на слово-стимул первым пришедшим в голову словом или словосочетанием. (9, стр. 3)

Это тестирование имеет 4 характеристики. Прежде всего, поскольку речь идет о тесте, инструмент контроля является формой работы, в процессе которой учащиеся выполняют ряд заданий по четко сформулированной инструкции. Им предполагается на листках бумаги рядом со словом-стимулом записать слова, словосочетания, которые, на их взгляд, каким либо образом связаны с его значением. Тестирование является свободным, потому что поток ассоциаций никак не ограничивается, даже рамками русского языка: разрешается пользоваться родным языком. Листки не подписываются автором. Все это делает полученные данные более "чистыми", объективными. Тестирование является ассоциативным, и это значит, что записи на листках не обязательно отражают только значение слова, они могут быть единичными, без логического плана, без развертывания и аргументирования мыслей. Наконец, тестирование является логическим, потому что опорным элементом в нем является страноведчески и лингвистически ценное слово. Результаты тестов, сопряженных со словом, удобно обрабатывать, оценивать и учитывать. Лексическая природа текста не является препятствием для записи вербальных реакций, по объему больших, чем слово.

Несмотря на множество факторов, влияющих на выбор испытуемыми слов-реакций, среди которых могут быть как чисто лингвистические факторы, так и паралингвистические, более или менее однотипные ответы можно рассматривать как типичные не только для определенной группы испытуемых, но и для данного языкового коллектива в целом. Это делает ассоциативный эксперимент интересной формой проверки страноведческих и лингвострановедческих знаний.

В нашем эксперименте приняли участие 120 студентов первого курса филологических факультетов АргУ. Работа строилась на максимально отягаченных коннотативным оттенком лексемах, к которым прежде всего относятся имена собственные. Сюда, в первую очередь, следует отнести имена широко известных литературных персонажей, сказочных героев, исторических лиц.

Оставаясь антропонимами, они вызывают у человека, знакомого с данной национальной культурой вполне определенные однозначные ассоциации.

Выбор в качестве материала для подовного тестирования именно ономастической лексики случаен. Как известно, "национально-культурный компонент свойственен, пожалуй, даже в большей степени, чем аппелятивам" (4, стр.170), что обусловлено той вторичной информацией, которой обладает каждый оним. Носителем языка осознаются социальная окраска имени, возраст носителя, имена оцениваются с точки зрения их стилевой принадлежности. Помимо групповой информации, некоторые личные имена обладают также и индивидуальной характеристикой. Это объясняется частым вхождением некоторых антропонимов в состав фразеологизмов, пословиц, поговорок, скороговорок. Личные имена могут ассоциироваться с широко известными литературными персонажами, выдающимися деятелями науки и культуры, различными историческими лицами. (4,стр.170-174)

Принцип отягощения слова-стимула коннотативным оттенком лег в основу исходного списка слов-стимулов из 27 единиц, которые были распределены таким образом, чтобы у испытуемых не создалось никакой определенной схемы, способной вызвать побочные ассоциации.

Все ответы, полученные в ходе эксперимента, образуют ассоциативное поле данного слова. Ассоциативное поле включает самые разнообразные ответы-реакции: как шаблонные, свойственные большинству испытуемых, так и индивидуальные. В лингвострановедческом отношении важными представляющими наибольший интерес, являются стереотипные ассоциации, возникающие у большинства участников эксперимента. Эти стереотипные ответы образуют ассоциативную норму данного слова. (7, стр.4)

В ассоциативном поле выделяют ассоциативную структуру слова-стимула - основные направления, по которым происходит ассоциирование слов в ходе тестирования. (7, стр.11) Для нахождения ассоциативной нормы по данному слову-ониму необходимо определить "направленность" ассоциативной структуры, т.е. выяснить, относятся ли различные ответы-реакции к одному денотату или нет. В этом случае, анализируя совокупность наиболее частых ответов, мы учитываем уже не только то, выражены ли они одним и тем же словом, но и принимаем во внимание синонимическую, логическую или тематическую близость ответов-реакций. Иногда денотат может не называться прямо, а лишь подразумеваться, чаще всего в тех случаях, когда по данному слову получено большое количество ономастически-противопоставляющих и характеризующих реакций. Например, такие реакции на оним "Бородино", как "война 1812-ого года", "война с французами", "война с Наполеоном" рассматривались нами как логически близкие, относящиеся к одному и тому же денотату, к одной и той же ассоциативной норме.

В следующей таблице представлены онимы, охваченные тестом, ассоциативные нормы к ним, а также данные в процентах о количестве испытуемых, давших стереотипные ответы, соответствующие ассоциативной норме.

Онимы	Ассоциативная норма	Результаты ответов в %
Петрушка	герой народного кукольного театра	21
Гагарин	первый космонавт	74
Черемушки	новый район в городах России	60
Кашей	Кашей Бесмертный, сказочный герой	32
Рязань	город	30
Бородино	село под Москвой, битва 1812 г.	45
Нева	река в С.-Петербурге	44
Грозный	город в Чечне; Иван Грозный	35/25
Ельцин	первый президент РФ	67
Кирилл и Мефодий	создатели славянской азбуки	20
братья Третьяковы	основатели картинной галереи в Москве	39
Тузик	кличка собаки	70
Хрюша	поросенок, герой передачи "Спокойной ночи малыши"	70
Мурка	кличка кошки	40
Раскольников	герой романа Ф.Достоевского	24
Малая Бронная	улица; улица в Москве	11
Арбат	улица; улица в Москве	42

Урал	горы и река, разделяющие Азию и Европу	47/40
Брюсов	поэт переводчик	60
Суворов	полководец	65
Анна Каренина	героиня одноименного романа Л. Толстого	58
Вась, Петь, Коля ...	зват. формы разг. стиля от Вася, Петя, Коля...	32
Анна Ахматова	поэтесса	70
Эрмитаж	музей в С.-Петербурге	73
Шишкин	художник	41
Глинка	композитор	22
Петр Ильич	П.И. Чайковский	39

Поскольку подобный эксперимент в национальной аудитории ранее не проводился, то мы не имели возможности сравнить наши данные с какими либо другими, полученными в такой же или подобной аудитории, и определить таким образом степень сформированности страноведческих знаний учащихся. Однако то, что каждый студент не знал, что такое Эрмитаж, кто такая Анна Каренина, из 120 студентов более 90 - кто такой Раскольников и чем известны Кирилл и Мефодий, только 12 человек смогли представить, чем может быть в русском языке оним "Малая Бронная", приводит нас к мысли о весьма низком уровне сформированности страноведческих и лингвострановедческих знаний выпускника национальной (армянской) школы, что, в свою очередь, заставляет задуматься о соответствующем аспекте действующих программ, а также школьных и вузовских учебников.

Рассмотрим подробнее реакции испытуемых, обращая особое внимание на случаи несовпадения с ассоциативной нормой. Слова-стимулы, реакции на которые нельзя отнести к одному денотату, мы разбили на две группы. В первую группу попали такие онимы, как "Кирилл и Мефодий" (большая часть испытуемых не отреагировала на это слово-стимул никак, среди других ответов, нередко парадоксальных, - "герои войны", "музей", "писатель", "любовники императрицы"); "Брюсов" ("институт в Ереване", "друг армян"); "Глинка" ("тарелка"); "братья Третьяковы" ("хоккеисты"); "Петр Ильич" ("Ленин", "революционер"); "Урал" ("море"); "Петрушка" ("травя", "зелень").

Основными причинами такого количества неправильных реакций следует считать, во-первых, выделение студентами разных денотатов в качестве доминирующего при одном имени собственном, во-вторых, интерферирующее влияние разговорного стиля армянской речи, в частности использование в качестве названия улицы, учреждения формы именительного падежа, использование краткой, "домашней" формы русского имени в качестве полной и др. Не менее важной причиной несоответствия ответов ассоциативной норме явилось нетвердое знание испытуемыми денотата, обозначенного именем собственным. Это привело или к диспропорции ответов, составляющих ассоциативную норму слова-стимула, за счет большого количества нуль-реакций (напр., "Глинка", "Малая Бронная") или к поиску ими нескольких денотатов при одном. Среди других причин - несформированность навыка языковой догадки ("Бородино" - "журналист"; "Троцкий" - "страна").

В результате нашего эксперимента мы убедились, что, невзирая на сугубо индивидуальные факторы, ответы большинства испытуемых дают в ряде случаев стойкую ассоциативную норму, т.е. направленность ассоциативных структур помогает нам вскрыть пласт вторичной информации по данному слову, а также выстроить систему работы по развитию у студентов навыков языковой догадки.

Имея данные по свободному ассоциативному тестированию для определенной группы испытуемых, мы вправе сделать следующий вывод: если часть носителей армянского языка реагирует на какое-то русское слово-стимул определенным образом, то и большинство членов этой социальной группы будет реагировать сходным образом. (4, стр. 8-9) В нашем случае мы можем допустить, что ассоциативные нормы, полученные от группы армяноязычных студентов, изучающих русский язык как второй (неродной) и находящихся в возрасте от 16 до 20 лет, являются ассоциативными нормами для всех представителей данной социальной группы.

В нашем эксперименте нас интересовал сам факт наличия ассоциативных норм у учащихся. Но думается, что создание национально-ориентированного словаря ассоциативных норм их собственных оказало бы большую помощь авторам при разработке пособий по русскому языку для учащихся национальной школы и студентов национальных вузов. Знание ассоциативной нормы поможет сделать адекватным и обогатить понимание текста, позволит избежать ложных ассоциаций (3, стр. 10). Создавая учебник для определенной группы учащихся, авторы смогут заранее выявить, как те будут реагировать на определенные ономы и избегать их, если они будут идти вразрез с сложившимся национальным стереотипом, или в целях преодоления лингвострановедческой интерференции сопровождать их необходимыми комментариями. И, наоборот, грамотно с точки зрения страноведческих ассоциаций составленный учебник будет способствовать разрушению сложившихся не всегда верных стереотипов, связанных с реалиями и лингвореалиями.

Подобный эксперимент может проводиться в форме лексического тестирования как способ текущего и итогового контроля по завершении изучения определенной темы. Среди достоинств подобного тестирования массовый охват аудитории, объективность результатов, их сопоставимость, простота применения, а внедрение результатов в практику преподавания русского языка как второго (неродного) не только оправдано, но и, как показали данные, полученные в ходе эксперимента, необходимо.

Резюме

Статья посвящена проблеме управления процессом пополнения студентами филологического факультета АргУ лингвострановедческих знаний по русскому языку и литературе. В качестве контроля знаний студентов предлагается относительно новый методический прием – свободное ассоциативное тестирование.

Ամփոփում

Հոդվածը նվիրված է ԱրՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի ուսանողների՝ ռուսաց լեզվի և գրականության լեզվաներկրագիտական գիտելիքները համալրելու գործընթացը կարգավորելու խնդրին: Ուսանողների ստուգման մեթոդ՝ ազատ-ասոցիատիվ թնաթափում:

Литература

1. Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. М., 1984
2. Воскресенская Л.Б. Лингвострановедческая паспортизация ключевых слов и ее роль в преподавании русского языка иностранным учащимся. А/р дисс. к.п.н. М., 1981.
3. Глonti М.Ш. Проблема составления и использования учебного ассоциативного словаря для развития русской речи в грузинской школе. А/р дисс. к.п.н. Тб., 1987.
4. Клименко А.П. Вопросы психолингвистического изучения семантики. Минск, 1998
5. Леонтьев А.А. Общие сведения об ассоциативных нормах и ассоциациях. - В кн.: Словарь ассоциативных норм русского языка. М., 1977
6. Маврицкий С. Страноведение: культура - язык - человек. -В. кн.: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М., 1975.
7. Супрун А.Е., Клименко А.П., Титова Л.Н. Типология ассоциативных структур и изучение лексики. РЯНШ, 1974,
8. Программа по русскому языку и литературе для общеобразовательных школ Армении. Ер., 2002
9. Руднев С.В. Ассоциативный эксперимент. Волгоград, 1995
10. Щетинин А.М. Слова, имена, вещи. Ростов-Дон, 1989

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԵՏԱԳԻԾԸ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

Ս.Ս.Բաբայան

մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոն

1988 թ-ին սկիզբ առած Արցախյան շարժմանը փոխարինեց պատերազմը, ինչը թուրք դնքերում էլ հանդես է գալիս որպես համակողմանի կործանարար, քայքայիչ սոցիալական արհեսվիրք: Պատերազմները, ինչպես և թուրք արտակարգ իրավիճակները, որոնք խնդում են մարդկային հոգիներն ու կյանքերը, կարիք ունեն բազմակողմանի և խորը ուսումնասիրության սկսած դրանց հիմնադրամասերից մինչև հետպատերազմյան համատարած դնքերնիս: Այս պրոբլեմի հոգեբանական ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը թույլ կտա հնարավորինս կտրամադրել այն, իսկ հավատած դնքում օգնել հաղթահարել հետպատերազմյան ժամանակներին հատուկ հոգեբանական պրոբլեմները: Օբյեկտիվ վերլուծություններ կատարելու համար, ուսումնասիրությունները պետք է սկսել սկզբնապատճառներից, որոնք, նրբմեմ, ինչպես օրինակ Արցախյան պատերազմի դնքում, գոյանում են ինքնաբերաբար, առանց պատերազմելու օրենք մտադրության...

Անկախ վերակառուցման «ճարտարապետների» հեռահար նպատակներից ու ծրագրերից, խորհրդային Միության բազմազգ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրը յուրովի ընկալեց ու մեկնաբանեց սպասվող, պատմական խիստ կարևոր արժեք ներկայացնող երևույթի կիրառված մեթոդալոգիական նրբությունները: Իրավական, քաղաքական, տնտեսական դաշտում արդեն իսկ իրեն զգալ տվող նոր հոսանքը կոչված էր առաջին հերթին ոչ հեղափոխական ճանապարհով էական փոփոխություններ մտցնել մարդկանց մտածելակերպի, հոգեբանության ու գործելակերպի մեջ, իսկ վերջնական արդյունքում ապահովել հասարակարգին անհրաժեշտ համակողմանի բարենորոգչական գործընթացը, այսինքն՝ վերականգնել լայն զանգվածների օր-օրի խաթարվող հավատը տիրող կարգերի ու իշխանությունների հանդեպ: Հասարակության շրջանում կամ իշխանությունների վարքագծում տնդի ունեցող՝ առանցքային հանդիսացող արմատական փոփոխությունները, բնականաբար, առաջ բերեցին համապատասխան և անխուսափելի գուցարդություններ, որոնք անառարկելիորեն պահանջ դրեցին հնացած և կարծրացած սկզբունքների վերանայման ու վերաարժեքավորման համար:

Նոր քաղաքականության շնորհիվ ձևավորվող ժողովրդավարության ընձեռած հնարավորությունից օգտվելու գաղափարությունը անհնար էր անտեսել: Վերակառուցման գործընթացի արշալույսին միտքենական հանրապետությունների հաւտար անկախության գաղափարը ուսուցիսից վերածվեց իրականության: Նույն երևույթը, ազգային առանձնահատկությունների ազդեցությամբ, յուրատիպ և առավել ցայտուն դրսևորումներով, փարքինքն ալվելու վաղ ի հայտ եկավ ազգային ինքնավար կազմավորում հանդիսացող Աբխազիան Արարադադում:

Վաղեմի երազանքի իրականացման, մայր հայրենիքի հետ միավորման հանդեպ հավատը արցախահայերի լայն զանգվածների հոգեբանության մեջ առաջացրեց անխուսափելի հեղաշրջում: Դա պատահականություն չէր. խորհրդային երկադատև տարիների ընթացքում հայերի մոտ աղբբեցանցիների նկատմամբ, օբյեկտիվորեն պայմանավորված, բացասական դիրքորոշումներ էին ձևավորվել: Ինչպես ցույց է տվել իրականությունը, փոխադարձ ապրումներն ակնհայտ էին: Անհրաժեշտ է նշել, որ, եթե հայերի մոտ բացասական դիրքորոշումները դրսևորվում էին արհամարհանքի, զգվանքի ձևով, ապա, աղբբեցանցիների մոտ դրանք կրում էին աստվության և ազնվիսիայի ձև: Մեր այն հարցումներին, թե ինչու են հայերը դիմել իշխանություններին՝ աղբբեցանցիներից տարանջատվելու համար, հարցվողները (53 հոգի՝ Ստեփանակերպից և Ասկերանի շրջանի մի շարք գյուղերից) միաբերան պատասխանեցին, որ, բացի պատմական անհրաժեշտությունից, նրանց այդ քայլին դրդել է ծանր սոցիալ-հոգեբանական և տնտեսական տնարդարությունը: 62-ամյա Ս.Մ-ն արգունքների մեջ լողացող աչքերը հառած դնպի հենադրո մի կետի ասաց. «Աղջիկս, դուք շատ բան չգիտեք մեր ազերելակերպի մասին: Խորհրդային տարիներին ամեն ինչ թաքցվում էր, նույնիսկ, անարդարության գոհը դարձած մարդկանց կողմից. որովհետև ինչ-որ բան անպացուցելի անհնար էր, իսկ խոսելը՝ մեծ մեղք: Այս շարժումը սուրբ էր: Թեկուզ և ես

ամուսին նմ կորցրել (ամուսինը ինքնասպանություն է գործել հետապնդելով անհատական շահերը, ազդեցության տակ), սակայն, նրան նույնը կրկնվելու լինի, նա իմ ներկայանքի հետ առաջարկներում կլինի: Պաշտում նմ այն մարդկանց, ովքեր կանգնել են Արցախյան շարժման կազմակերպման դեկին և երկարամյա տարիների ընթացքում տառապած ժողովրդին աջակցող դեպի ճշմարտություն և ազատություն»: Ս. Մ. չէր ուզում լսել, պատմում էր տարբեր ասքանդալներ, պատմություններ աղբբեցանցիների դատաժողովուրդների, իշխանության գլուխ կանգնած սեփական ազգի ներկայացուցիչների նկատմամբ կողմնադաշտությունների (հատկապես դատարաններում), նրանց անդուր ապրելակերպի և այլնի մասին: Հոգեբանական գրոյցը ընթացքում մարդիկ փորձում էին համոզել, որ աղբբեցանական իշխանությունները ամեն զործարդում էին ստանալու հայ մարդու մեջ՝ հայ էթնոսին հատուկ հոգեբանական որակները: «Օր գալիս նմ տուն և տեսնում, թե ինչպես է աղջիկս մեծ հաճությամբ սովորում աղբբեցանական դաստիարակելու: Ես չէի նմ, չէ՞ որ մեր ընտանիքում փորձել ենք ներկայանալ դաստիարակել հայացի ոգով: Ի՞նչ է տեղի ունեցել: Ի վատասխան իմ կատաղության, նրանք առաջ. «Մայրիկ, բայց դրանք ինձ դուր են գալիս և, բացի այդ, ուսուցիչը գովում է, որք նա լավ սովորում աղբբեցաններին»: Ես ստիպված էի ընկրկել: Նման դեպքերը, ցավոք, և՛ ինձ հետ, և՛ յոժանոթներիս հետ՝ եղակի չէին», - ասաց Ա. Հ.-ն:

Նոր քաղաքական դաշտը հնարավորություն ստեղծեց, որպեսզի երբեմնի օրինաբանազանդ, համակերպող բնավորության ու խառնվածքին տեղի տան նոր որակներ՝ մարդկանց դարձնելով անճանաչելի: Այս սոցիալ-հոգեբանական երևույթը անխուսափելի էր: Խորհրդային բազմաձև մշակույթների մահը, որոնցից նախկին ԼՂԻՄ-ում առավելապես տարածված էին ժողովրդական, աղբբեցանական, հայկական, քայքայեց տասնամյակների ընթացքում ձևավորված խաղաղության պատկերը, առաջացրեց զանգվածային ազակողմնորոշվածություն, առանձին անհատների և խմբերի իդենտիֆիկացիայի կորուստ: Անցյալը ներկայի կողմից նետված աղբբեցանված: Մարդ պարզապես այլևս չէր կարող իր պատկերը արտացոլված տեսնել դիմացին մտածողության և վարքի մեջ: Նման իրավիճակից փրկության ելք հանդիսացան հայ ժողովրդի միասնականության, Հայաստանի հետ Արցախի վերամիավորման գաղափարախոսության հետ համատարած իդենտիֆիկացիաները:

Արցախյան բնավորության համապատկերային փոփոխությունները, բացի վերոհիշյալից պայմանավորված էին իրադարձությունների անսպասելի զարգացման տեղեկացում Աղբբեցանական մոնոսոնոր տարրերի հայատնագրության դրսևորումների արտահայտվում էին հալածանքներով, ահաբեկչական դաժան ու անմարդկային գործողություններով սպանություններով, վալեր ու թալանով, տեղահանություններով, որոնք կազմակերպվում և իրականացվում էին պետության, իշխանությունների հովանավորությամբ ու աջակցությամբ¹:

Մահմանադրական ուղիով իր ազգային խնդիրը կարգավորելու ձգտող խաղաղ բնակչության համար արտառոց ու անբացատրելի էր իր հանդեպ կիրառվող, օրենքի բարդականության և քաղաքակրթության սահմաններում չտեղավորվող վայրենությունները առավել ևս, իր գնդի տեսակը ոչնչացնելու միտված քաղաքականությունը: Այս ամենը, բնականաբար, անդրադարձ օլիտի ունենալ՝ ձևավորելով հակադարձ ռեակցիա: Եվ ունեցավ, իր անձի անձնական իշխանությունը պաշտպանելու ենթագիտակցական բնագործարարական գործընթացը տեղի ունեցավ անասելի արագությամբ՝ հետզհետե ընդունելով առավել կազմակերպված ու գիտակցված բնույթ:

Հրետանականություններ ու ջոհախարումներ, բնակավայրերի իրկիզումներ, բնակչության կոտորած, սնունդական և տնիկատկական շրջափակում, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների դեֆիցիտ, արդյունքում թերսնում, վաղվա հանդեպ անորոշություն: Նման արտակարգ իրադրության շարունակականությունը ուղեկցվում էր շուկային վիճակներով առաջացնելով տագնապի, վախի, սարսափի զգացում, վերջնական հաշվով՝ «սոցիալական կլաուստրաֆոբիա»²:

¹ Մահմանականություններ տես՝ С.С. Чованян: Государственно организованый терроризм, - Ер.: Агаста, 1992 г., նախ Сумма... Геноцид. Гласность. ? Ер.: Общество "Знание" Арм. ССР

² Սոցիալական կլաուստրաֆոբիա՝ անձով հասկանում ենք սոցիալ-տնտեսական, հոգեբանական և քաղաքական փակուղիով առաջացած վախ:

խաղաղ գոյացրի. Երբեք, ժազմական լուկալ, ապա, և լայնածավալ գործողությունների հետևանքով հոգեկան լարվածության շնչոտակի աճը, որի համար հիմք էին ծառայում գոհերն ու վիրավորները, խնդված ճակատագրերը, կենսաբայնականների ու պատերազմի ավարտի հանդեպ հավատի ու հույսի բացակայությունը, անկասկած, իրենց ավերիչ կնիքը դրոշմեցին մարդկանց հոգեկենսի վրա՝ անկասկա սեռից ու տարիքից: Այս աղողությամբ մեր հետագոտությունները ընթացքավորման մեջ են:

Թեևկու Արցախյան պատերազմից շատ ժամանակներ չեն անցել, սակայն գալիվ պետք է նշել, որ արցախահայերի մոտ, համարյա թե արմատական փոփոխություններ են դիտվում հուզագրամունքային համակարգում: Այսպես.

Արցախյան գոյամարտի տարիներին հայ զինվորն առաջնորդվում էր «Հայրենիքը ընդհանուր աստվածություն, հայրենասիրությունը կրոն»¹ նշանաբանով, միասնականության ոգևորությամբ, ինչը լիարժեքորեն դիմացավ ժամանակի քննությանն ու փորձությանը, պահպանելով հաղթանակը, թեևուզ հակալական գեներալ կարող էն իրական չղաթնալ, նշե առցալակաւ միջալայրում համապատասխան պայմաննր չստեղծվին: Նույնը կարելի է վերագրել նաև հայրենասիրական զգացմունքներին, ազգային ինքնագիտակցությանը: Սակայն հայը կարողացել է վեր հասնել սոցալակաւ՝ հայրենասիրության զգացման զարգացման համար ոչ քարվոր պայմանների «փլատակներից», ինչի պատ դրսևորումները ակնհայտ էին 1988 թվականին: Սկզբունքներն ու չկամեցողները կարող են հավատաստիացնել, որ այդ ամենը ժայթքեց քաղաքական և հասարակական մի շարք հմուտ, ճարտախոս գործիչների ժողովրդին բնդիատակաւ կամ իրապարակային համոզումների ազդեցությամբ. առանց հաշվի առնելու, որ ոչ մի հոծտորի չի հաջողվի ներգրավել այդքան թվով մարդկանց՝ երկարատև ու տանջալից գործընթացներում, կայունություն և հավատարմություն ապահովելու գործում, նշե նրանք նախորդ չունենային աղեկվատ պահանջումներնր, պարուններ: Մի խաղաղ, նշե պատերազմի տարիներին հայրենասիրությունը ոգևորում և մեծ եռանդ էր հաղորդում, ապա նույն գոհունակությամբ անկարող ենք արժանացրել, որ հնուպատերազմյան տարիներին մեզ հաջողվեց գտնել մարդկանց խնդված հուզիներին անդորրություն վերադարձնելու դնդատմանը:

Ինչպես գանկացած ոգևորություն, այնպես էլ հաղթանակի հանդեպ լսանդավառությունը հավիտենական չի լինում, և որոշ ժամանակ անց, երբ տնոի է տալիս հասարակության անուշադրությունը, հոգեածությունը, այդ քողածածկ խանդավառությունը դուրս է հորդում իր ծածկույթից՝ հոգեկան անբավարարվածության, կողմնորոշվելու դժվարությունների, անկումային տրամադրությունների, ալարկոտության, ապաթիայի, հռետնետության, հյուծվածության. դնդունիայի դրսևորումներով: Պատերազմը, որպես արտակարգ իրավիճակ, մարդուն ստիպում է զրսևորել հոգեկան ուժերի լարվածության շատ բարձր աստիճան: Դա տնոի է ունենում ինքնապաշտպանական բնագրի ազդեցության ներքո: Մարդ էակը հայտնվում է հոգեֆիզիկական նոր կենսկերպում, որն, իհարկե, մշտնջենական չէ, քանի որ ներքին ուժերի գնդարման վիճակը նրկարածգվելու պարագայում հոգեկան և ֆիզիկական յուր խանգարումների պատճառ կողանա: Նման ձևով առաջացած խանգարումներն ու հոգեմարմնային փոփոխությունները, Հ. Սեյքի բնորոշմամբ, «աղապատգիայի հիվանդություններն են»², որոնց անհապաղ վերացումը պարտադրի է և պահանջում է մասնաճանտի անմիջական մասնակցություն:

Պատերազմը, որպես գերիզուր սթրեսոր, ավելի է խորացնում աղապատգիայի հիվանդությունները՝ մարդու հնարավորություններն ու ուժերը հաացնելով սպառման փուլին, ինչն էլ կարող է առաջացնել մեր օրերում լայն տարածում ստացած «պատերազմական սինդրոմ» հիվանդությունը:

Ցավոք, պրոբլեմ չի լուծում նաև պատերազմին փոխարինող անկայուն հրադադարը, որն անկանխատեսելի ներգործություն է ունենում մարդկանց, այդ թվում՝ հատկապես տաքայրյան և մաղձուտ խառնվածք ունեցող զինվորների վրա: Բացի այդ, կողադարձարելակերպին հարմարվելու համար զգալի ջանքեր են պահանջվում կամք, կորով, հետևողականություն, վերադադադադակելու

3 Գ. Նոզնի, Հատրնոիր, էջ 56:

1 ԼՂՀԳԸ: Բանակ ու հասարակություն, Համաբանակային գիտագործական կոնֆերանս, խմբագիր՝ Մ. Պետրոսյան, «Ազատ Արցախ» իրատ., Ստեփանակերտ, 2002, էջ 34:

2 Ա. Նալալայան, Հոգեբանության հիմունքներ, Եր. «Հոգեբան» իրատ., 1997, էջ 332:

3 Ա. Նալալայան, Հոգեբանության հիմունքներ, Եր. «Հոգեբան» իրատ., 1997, էջ 332:

ուժ, իսկ նման որակների բազմաբնույթությունը ծնում է հասարակության համար ոչ պիտանիությունը՝ զգացում՝ առավել ընդգծելով հուզական լարվածությունից բխող հիվանդագին դրսևորումները՝ անխուսափելիությունը: Դա հզի է տխուր և անցանկալի հետևանքներով: Մկատված է, որ կլինիապսիխոլոգությունը հոգեկանի համար շատ ավելի բարդ երևույթ է, քան ֆիզիկական համար: Վարքը կարիք ունի լուրջ և համախոլմանի ուսումնասիրության: Երեկվա զինվորի, այսօրվա սովորական քաղաքացու կայացումը նրա հոգեկանում առաջացնում է լուրջ խոչընդոտներ, ինչպիսիք միայնակ հաղթահարումը միշտ չէ, որ սահուն է կատարվում: Դրանք օրվային ներշնչանքությունն է, որ ապահովում է անհատի լիարժեքությունն ու հասարակության պիտանիությունը: Այս առումով նախկին զինվորի մոտ պատերազմի սինդրոմի վերացմանն ուղղված ջանքերը պետք է կրկնվեն համալիր մոտեցման բնույթը:

Թե՛ նախկին զինվորի և թե՛ թիկունքային անհատի հոգեկանում պատերազմի հետևանքով ձևավորված շատ բարդություններ, դեռևս ենթագիտակցականից, շարունակում են ուղեկցել նրան: Վարքին ննգալով զգացմունքների և հոգեկանի տեղիք տալով, անհանգստությունն պատճառում են նրան: Այստեղ արտաքին հետևանքով ենթագիտակցականում կուտակված ապրումները չեն դադարում իրենց «վայնասունը», դեռ ավելին, տեղիք են տալիս ոչ լիակատար պաշտպանական մեխանիզմների լայնորեն կիրառմանը: Իսկ սա, ինչպես գիտենք, չի է հոգեկանի համար ցավալի հետևանքներով: Այդ ապրումներն ավելի լայնածավալ բնույթ են ձևեր ընդունում սոցիալական կենցաղային և այլ անհարմարությունների ազդեցությամբ, բայց բոլոր պարագաներում առաջնային է մնում դարձյալ հոգևոր պահանջումների բավարարման խնդիրը, քանի որ նա գերդյուրագույն է դառնում շրջապատում տեղի ունեցող ցանկացած իրադարձության ու երևույթի հանդեպ:

Հոգևոր պահանջումների բավարարման պահանջը մարդուն ստիպում է մուտք գործել արվեստի, գրականության և գիտության ոլորտ, սակայն անհատը լիակատար սովորակներ ու բավարարվածություն չի ստանում:

Խոսելով մարդու մոտ առաջացած վախի, անօգնականության զգացման մասին՝ հանրահայտ հոգեվերլուծող Ջ. Ֆրոյդը նույնպես նշել է. «Ոչ արվեստը, ոչ փիլիսոփայությունը, ոչ գիտությունը հուսալի հիմք չեն տալիս՝ դիմակայելու այդ ուժերին, թեկուզ նրա համար, որ գիտակցության այս ձևերը էլիտար են»¹: Այնուամենայնիվ, դրանց զուգորդված և միասնական կիրառումը հոգեկան վիճակների բարեկարգման գործը չի բացառում: Սակայն, կարճ ժամանակահատվածում օգնություն ստանալու մարդկային հակումը ստիպել է, որ որոնումները նրան տանեն Աստուծո տաճար: Հետևաբար, Աստուծո հետ հաղորդակցվելով, անհատը փորձում է պատերազմից ժառանգած տառապանքներից ձերբազատվել, Աստուծո օգնությամբ համակերպվել իր ներքին կացությանը, շրջապատի հետ հարաբերություններում մշակել հուսադրող երանգներ և դրանց շնորհիվ վերադառնալ արժեքավոր իր կյանքի, որպես ապրելու արժեքի, իմաստը: Սակայն այստեղ են ամեն ինչ հարթ չի ընթանում՝ արայնանավորված և անհատական տարբերություններով, և սոցիալական կյանք ներխուժած օտար երևույթներով: Ամեն դեպքում, հավատքի միջոցով, մարդը ձգտում է վերականգնել իր անձնական «Ես»-ի ու այն ամենի հանդեպ հավատը, որ շրջապատում անձնավորում և իմաստավորում է ամեն ինչ:

Գրականություն

1. Ա. Ա. Մալաջան, Հոգեբանության հիմունքներ, Եր., «Հոգեբան», 1997, 648 էջ:
2. Մոլլիս Գ. Հատրնտիք/Նշդին, Երկրորդ հրատ. Եր., Հայաստան, 2001:
3. Լ.Ղ. Պ. Բանակ և հասարակություն, Համաբանական գիտագործնական կոնֆերանս, խմբագիր՝ Մ. Պետրոսյան, «Ազատ Արցախ» հրատ., Ստեփանակերտ, 2002:
4. Соколов Э. В. Введение в психоанализ: Социокультурный аспект. Изд. "Лань". 1998.
5. Общество "Гушаматян". Сумгант...Геноцид...Гласность? Ер.: Общество "Знание" Армянской С.С.Р., 1990.
6. Чобанян С. С. Государственно организованный терроризм. Ер.: Агастан, 1992.

Ամփոփում

Սույն հոդվածում զետեղված են Արցախյան պատերազմի առաջացման սոցիալ-քաղաքական և հոգեբանական շարժառիթները, պատերազմի անխուսափելիության հոգեբանական օրինաչափությունները: Կարևոր տեղ է հատկացվում նաև հայ ժողովրդի, մասնավորապես արցախահայերի հոգեբանության վրա պատերազմի թողած անջնջելի հետևանքներին:

Резюме

В данной статье представлены социально-политические и психологические мотивы Арцахской войны, психологические закономерности ее неизбежности.

Важное место уделяется невыявленным для армянского народа и, в частности, арцахского армянства последствиям войны.

¹ Соколов Э.В. Введение в психоанализ. Социокультурный аспект. Издательство "Лань". 1998, стр.102

ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КАРАБАХСКОЙ ПРОБЛЕМЫ: ЕЕ ВОЗНИКНОВЕНИЕ, СУЩНОСТЬ И ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ

Д.П.Карабекян

кафедра философии и права

Политико-исторический анализ карабахской проблемы позволяет выявить ее сущность и логику, объективно и всесторонне проанализировать различные аспекты азербайджано-карабахского конфликта, и в частности, политический аспект процесса его урегулирования.

В развитии **карабахской проблемы** как вопроса о принципах и формах сосуществования армянских государств (и армян) Нагорного Карабаха и Восточного Закавказья с региональными державами, проникшими в регион полукочевыми и кочевыми тюрскими и курдскими кланами, а также возникшим в 1918г. Азербайджаном, можно выделить три стадии.

Первая – это стадия **собственно** возникновения карабахской проблемы как вопроса о сосуществовании армянских государств Нагорного Карабаха с державами, ведущими борьбу за господство в определенных регионах мира. Эта борьба носила скрытый, закомуфлированный политико-теологическими разногласиями (например, между персами и арабами) характер, не доходя до открытых столкновений держав.

Она охватывает период с 13-14 вв. по 18-19 вв. - от нашествий Великих Моголов, а позже арабов на Кавказ и Центральную Азию, до установления в Восточном Закавказье турецкого господства.

В этот период в Восточном Закавказье происходят демографические и конфессиональные изменения, предопределившие дальнейшее развитие ситуации в регионе, формируются те политические цели, которые и по сей преследуются региональными державами.

Это - создание плацдарма для распространения влияния на Кавказ и Центральную Азию, установление контроля над выходами к морю и караванными путями, ныне -трансрегиональными коммуникациями, соединяющими Европу и Азию, Кавказ и Иран и т.п.. На этой стадии формируются атрибуты международного (внешнего) статуса армянских государств Восточного Закавказья.

В монографии карабахского историка Шагена Мкртчяна "**Нагорный Карабах: Апатомия геноцида, совершенного Азербайджаном**" говорится о существовании в период нашествия на Восток арабов (которые известны как распространители ислама на огромном пространстве от Атлантического до Индийского океана) государства Араншаигов - правителей области Дизак на юге НК. Они не только представляли и защищали всю занимаемую армянскими княжествами края территорию, но и обеспечивали безопасность всего Карабаха (от р.Аракс на юге до р.Кура на севере и западе).

В период утверждения персидского владычества, до и после создания в 18-ом веке меликств Хамсы, князья Дизака пользовались правами старшинства среди местных владетельных князей - меликов.

В статье "Чужое имя", посвященной истории Арана, Сергей Джафаров утверждает, что в результате монгольских нашествий в Аран* проникло 200000 тюрков, которых автор называет монголами.

Заняв Аран, пришельцы постепенно распространились и в других частях правобережья р.Куры, делящей Восточное Закавказье на две части, в том числе на исконных территориях талышей** и других народов региона, разделив последний на две части – западную (левобережье Куры), контролируемое армянскими князьями, и восточную - правобережье Куры. Ее отуречивание было продолжено Османской и Российской империей, а также Азербайджаном.
<http://www.sv-rus.ru/>.

Золотая Орда и планы ее лидеров установить мировое господство явились и предтечей Османской империи, и прообразом Великого Турана – сверхдержавы, объединяющей территории всех тюркских народов и стран "от Босфора до Байкала", идея создания которой лежит в основе пантюркистской идеологии.

Как видим, именно в этот период сформировались такие методы проведения имперской политики, с помощью которой региональные державы пытались утвердить свое влияние и решать задачи в Восточном Закавказье: разделение региона по этническому и конфессиональному признаку, разжигание национальной и религиозной вражды, ассимиляция населения и т.п..

Следствием их применения региональными державами, господствовавшими в Закавказье, во второй и третий период развития карабахской проблемы, стало образование в 1918 г. на полуострове Апшерон государства Азербайджан, а в 1930-е годы новой национальной общности "азербайджанского народа" или "азербайджанцев", вначале используемого как совокупное название мусульман Восточного Закавказья, а затем как общности, образованной вследствие ассимиляции данного населения...

Итак, в период правления арабов и монголов формируются следующие атрибуты международного статуса армянских государств Нагорного Карабаха и аспекты карабахской проблемы: а) полная самостоятельность княжеств-меликств во внутренних вопросах, во внешних вопросах их самостоятельность ограничивалась организацией самообороны, торговыми, культурными сношениями с другими народами и странами, в) вне зависимости от внутреннего устройства Нагорного Карабаха, государственные образования Карабаха выступали в сношениях с другими государствами как "одно лицо".

Исходя из этого Народное правительство НК характеризовало существовавшие с XVIII до начала 19-го веков меликства Хамсы как федерацию владетельных княжеств.

Вторая стадия начинается в 18-м веке установлением в Закавказье турецкого протектората и характеризуется открытыми военными столкновениями региональных держав (Российской империи, Ирана и Османской империи) в Закавказье и других регионах, что является продолжением их борьбы за влияние в Европе и за мировое господство, ведущую также Англией, Францией и Германией.

Примечательно, что к этому периоду относится первая попытка установления российской протектората в Закавказье, так называемый "Каспийский поход" Петра I-го. В этот период формируются русско-армянские, в том числе, русско-карабахские политические сношения, а в приграничных районах Кавказа и других регионах Российской империи возникает армянская диаспора.

Как мы знаем из истории, в результате этой борьбы Иран при поддержке местных армянских князей изгнал турок и установил собственный протекторат.

Новый этап за влияние в Европе, начавшийся в 19 веке с наполеоновских завоеваний в Европе и похода на Россию, падения наполеоновской Франции, проведения Венского конгресса 1814г. (в ходе которого державы победительницы поделили Европу на сферы влияния и попытались утвердить правила игры "мировой политики") ознаменовался обострением борьбы России и Ирана за влияние на Кавказе. Она вылилась в русско-персидские войны 1805-1828гг., по итогам которых был заключен ряд русско-персидских договоров: Куракчайский (1805г.), Гюлистанский (1813г.) и Туркменчайский (1828г.), которые не только устанавливали взаимоотношения между Российской империей и Ираном и новое территориальное размежевание Закавказья, но и регламентировали статус Восточного Закавказья, в частности, армянских государств Нагорного Карабаха.

Народ и армянские государственные образования Нагорного Карабаха, будучи втянутыми в мировые геополитические процессы, выступили не в роли пассивного объекта спора или орудия проведения державами своей политики в регионе, а явились активными участниками борьбы региональных держав за влияние в Закавказье.

Подтверждением этому служит то, что статус Нагорного Карабаха специально оговаривался в указанных договорах и государственных актах России и Ирана.

Примечательно, что два из трех русско-персидских договоров были подписаны на территории Нагорного Карабаха, причем, Северного Нагорного Карабаха. Его центром стал город Гандзак, который позже стал центром образованной в 1863 году (после Крымской войны 1853-1856гг.) Елизаветопольской губернии. Она стала прообразом нынешней армянской государственности НК, оптимальной моделью армянского государства в условиях борьбы мировых и региональных держав за влияние. Кроме отмеченных атрибутов к статусу Нагорного Карабаха прибавился еще один: границы армянского государства должны охватывать все территории, контроль над которыми необходим для обеспечения его безопасности. В границы Елизаветопольской губернии были включены территории летних и зимних пастбищ.

обеспечивающих безопасное сообщение населенных пунктов края и с внешним миром и т.п. горные вершины и хребты, контролируя которые, можно было бы отражать набеги врагов. Тем самым, краеугольным камнем в определении взаимоотношений Нагорного Карабаха с внешним миром и народами региона стало обеспечение его безопасности.

Третья, современная стадия развития проблемы, начинается в период развала Российской и Османской империй, возникновения в Закавказье национальных государств. Она характеризуется частичной трансформацией карабахской проблемы, которая в начале 20-го века приобрела особую остроту и международную значимость, в азербайджано-карабахский конфликт.

Помимо региональных держав (России, Турции и Ирана) в борьбу за влияние в регионе включились также Англия, Германия, Соединенные Штаты Америки, Франция. В Восточном Закавказье возникает феномен империи-сателлита в лице Азербайджанской Республики, выступающей как проводник и последователь той политики, которую проводили в регионе все империи, господствовавшие в регионе, начиная с арабов и кончая бывшей СССР.

Проблема территориального размежевания этого субрегиона бывшей Российской империи привела к вооруженному столкновению образовавшихся в Закавказье национальных государств с участием Турции, Великобритании и России, которые выступили также как посредники в разрешении противоречий между ними, в частности, в урегулировании азербайджано-карабахского и армяно-азербайджанского конфликтов.

Именно, под давлением Турции и Великобритании и их военных представительств в Закавказье в августе 1919г. было заключено Временное соглашение между правительством АР и Национальным Советом НК.

По сути, в период 1918-1920гг. в урегулировании азербайджано-карабахского конфликта сформировался институт международного посредничества.

Ситуация, в которой оказались армянский народ и молодые армянские государства, потребовала консолидации их усилий. Без этого участь армян, сохранившихся после резни и геноцида, учиненного Турцией в Западной и Восточной Армении, была бы предрешена.

В данной обстановке карабахская проблема выступила как часть Армянского вопроса. Признав в 1920г. Нагорный Карабах спорной территорией и обусловив принятие в свой состав Азербайджана уточнением его границ с Арменией и Грузией, Лига Наций косвенно подтвердила, что решение армянского вопроса, карабахской проблемы и процесс урегулирования азербайджано-карабахского конфликта взаимосвязаны и рассматриваются международным сообществом в свете национального самоопределения Армении, армянской нации и реинтеграции ее отдельных частей.

Решение севрского саммита было также признанием того, что в условиях продолжающейся первой мировой войны, геноцида армян в Западной Армении 1915г, распада Российской империи, интервенции Турции в Закавказье в 1918-1920гг., образования в данном субрегионе национальных государств, агрессии со стороны провозгласившего в мае 1918г. независимость Азербайджана против Армении (Айратской Республики), Нагорно-Карабахской и Горно-Армянской Республики (Зангезур) с целью аннексии их территорий при военной поддержке большевистской России, а также Англии и Германии, встал вопрос о защите права на существование, независимость и свободу всего армянского народа.

Согласно решению саммита и по условиям подписанного в ходе него армяно-турецкого договора Турция должна была предоставить армянам в качестве репараций территорий, занимаемую армянскими областями (виллайетами) до геноцида армян 1915г. с выходом к портам Средиземного моря для создания на них национального армянского государства. После этого закавказские государства (Армения, Грузия и Азербайджан) должны будут разрешить все взаимные противоречия, в том числе, связанные с определением и уточнением границ между ними.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ И ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКОВ – ПРАВОНАРУШИТЕЛЕЙ.

Саркисян Ж. А.

кафедра педагогики и психологии

Преступность несовершеннолетних обусловлена взаимным влиянием семейной среды и личности самого подростка. Каждый из нас ежедневно сталкивается с разнообразными проявлениями нежелательного поведения – агрессией, вредными привычками, противозаконными действиями.

Чаще всего преступления совершают так называемые «трудные», педагогически запущенные подростки. В ряде исследований отмечается, что для подростков-правонарушителей характерен уровень развития познавательных и общественных интересов. На формирование идеалов такого подростка чрезмерное влияние оказывают сверстники, особенно старшие по возрасту, имеющие опыт антисоциального поведения. И у большинства таких подростков в структуре личности доминируют отрицательные качества: лень, безволие, безответственность, нечуткость, агрессивность и т. д.

Предметом нашего исследования являются только те аспекты поведения личности, которые можно квалифицировать как отклоняющееся поведение. Проблема отклоняющегося поведения вызывает большой интерес исследователей в различных областях научного знания. Как замечает Я. И. Гилинский: «Уже написаны тысячи томов, посвященных проблемам девиантного поведения, но до сих пор не совсем ясно, что это такое», (3, с. 6).

Детская беспризорность и девиантное поведение подростков за последнее время приняли у нас угрожающие масштабы.

По сведениям УВД г. Степанакерта, в столице НКР десоциализировано 26 подростков, которые утратили связь со школой, не работают, ведут бродячий образ жизни. Комиссия по делам несовершеннолетних при мэрии г. Степанакерта за 2003 г. установила: из 35 несовершеннолетних, 34 взяты на профилактический учет КДН и степанакертский ИДН УВД, из коих: 5 - за уклонение от учебы; 12 – как ведущие антисоциальный образ жизни; 1 – за уход из дома; 2 - за нанесение телесных повреждений; 3 - досрочное освобождение из мест лишения свободы; 2 - попрошайничество и бродяжничество; 9 - за совершение деяния, содержащего признаки преступления. Над 14 несовершеннолетних назначены общественные воспитатели по месту жительства и учебы с целью их перевоспитания. Из взятых на профилактических учет по возрасту число несовершеннолетних составляет: до 12 лет – отсутствует, с 12 - 14 лет – 5, с 14 лет - 13, с 16 - 17 лет - 5, с 17 - 18 лет - 12. Женского пола – 2.

В результате проверки общеобразовательных школ г. Степанакерта выяснилось следующее: из 7198 учеников отсутствовали на занятиях по неуважительной причине 561 учеников (VI – X кл.). Отсюда можно сделать вывод, что если учащиеся подросткового возраста будут пропускать занятия по неуважительной причине, то преступность будет расти.

Общество, которое хочет избавиться от преступности, должно правильно воспитывать своих детей. Личность «трудного» подростка прежде всего характеризуется низким уровнем социализации и отражает проблемы и недостатки в основных сферах воспитания: в семье, в школе.

Ознакомимся с краткой психологической характеристикой основных видов отклоняющегося поведения личности. Агрессия (от лат. означает «нападение»). Вся история человечества убедительно доказывает, что агрессия является неотъемлемой частью жизни и общества. Большинство людей на словах отвергают агрессию, а при этом широко демонстрируют ее в своей повседневной жизни.

Особую опасность для общества представляет агрессия, направленная на других людей. А. Бандура и Р. Уолтерс (1, с. 32) называют ее асоциальной агрессией, в результате которой может быть нанесен ущерб другой личности и имуществу, причем эти акты не обязательно должны быть наказуемы по закону. Специфической особенностью агрессивного поведения в подростковом возрасте является его зависимость от группы сверстников на фоне крушения авторитетов взрослых. В данном возрасте быть агрессивным часто означает «казаться или быть сильным».

На становление агрессивного поведения подростка влияют различные семейные факторы, например, низкая степень сплоченности семьи, конфликтность, недостаточная близость между

родителями и ребенком, неблагоприятные отношения между детьми, неадекватный семейного воспитания.

Родители, применяющие крайне суровые наказания, использующие чрезмерный контроль или, напротив, не контролирующее занятия своих детей, также существует мнение, выраженное негативное влияние на ребенка оказывает агрессия отца по отношению к матери (физическое насилие или явное моральное унижение).

А. Бандура и Р. Уолтерс (1, с. 35) посвятили изучению данного «семейного» вопроса специальное исследование и получили следующие данные. Мальчики с агрессивным поведением были более привязаны к матерям, чем к отцам. Родители агрессивных подростков чаще опирались на методы принуждения, а безагрессивных на методы убеждения. Отцы агрессивных мальчиков характеризовались разностью и тенденцией часто наказывать детей, тогда как матери недостаточной сердечности взаимоотношений. Агрессивные мальчики меньше идентифицировались со своими отцами, они чаще им отвечали враждебным отношением. Подростки чаще выражают свою агрессию дома. Те подростки, которые нарушают законы, доверяют окружающим, избегают ситуаций, в которых могут оказаться в эмоциональной зависимости. Они менее доброжелательно относятся к сверстникам, часто смешивают свою агрессию, практически не чувствуют вины за агрессивным поведением.

Таким образом агрессивность и делинквентность оказываются тесно взаимосвязанными. Поскольку агрессия имеет глубокие биологические и социальные корни, искоренить агрессивное поведение, по всей видимости, невозможно. К сожалению, никакое общество не свободно от проявления насилия.

Издевательства дома, на улице, в школе – нужно ли что – то худшее, чтобы возненавидеть жизнь? Разве это (и не только это) не представляет собой достаточного основания для того, чтобы подростки выбирают один из двух одинаково дурных путей: к агрессии или к самоубийству. Пишут, что впервые в истории дети стали менее образованными, чем родители. В замешательстве от самого себя и всего, что происходит вокруг него, часто в одиночестве, прокладывая себе дорогу через джунгли наложенных на него обязанностей, подросток решает добиться своего агрессией.

Примером может служить трагедия, которая произошла в г. Степанакерте в 2004 г. в школе № 9. Группа подростков из 8 класса избивала одноклассника из – за одноклассницы. Это продолжалось почти несколько дней, хотя учителя видели, что мальчики собираются на школьном дворе на «разборки», но не придали этому серьезного значения. Подросток не смог вынести физическую и вербальную агрессию со стороны одноклассников и нанес ножевой удар однокласснику, но не тому, кто организовал против него. Подросток умер на месте преступления. Основным мотивом убийства послужила агрессивность со стороны подростков.

Вот до чего доводит агрессия!

По статистике большая часть преступлений, совершенных подростками, – групповые. Потому что в группе снижается страх наказания, резко усиливается агрессия и жесткость, снижается критичность к происходящему, к себе.

Личко А.Е. (6, с.52), введя в практику подростковой психиатрии понятие «делинквентность» ограничил им мелкие антиобщественные действия, не влекущие за собой уголовной ответственности. Это, например, школьные прогулы, мелкое хулиганство, издевательства над слабыми, отнимание мелких денег и т. д.

В.В.Ковалев возражает против такой трактовки делинквентности, указывая, что делинквентное поведение является поведением преступным. В психологической литературе понятие «делинквентность» связывается с противоправным поведением вообще. Это любое поведение, нарушение нормы общественного порядка.

Противоправные действия в подростковом возрасте (12 - 17 лет) являются осознанными и произвольными. Наряду с «привычными» для данного возраста нарушениями, такими, как кража, хулиганство у мальчиков и проституция – у девочек, приобрели широкое распространение новые формы – торговля наркотиками, оружием, рэкэт, сутенерство, мошенничество и т. д.

В.Н.Кудрявцев считает, что преступная карьера, как правило, начинается с плохой учебы, отчуждения от школы. Затем происходит отчуждение от семьи на фоне семейных проблем, «непедагогических» методов воспитания. Следующим шагом становится вхождение в преступную группировку и совершение преступления. На прохождение этого пути требуется в среднем 2 го

По имеющимся данным, 60 % профессиональных преступников (воров и мошенников) начали этот путь в 16 - ем возрасте.

Змановская Е. В. (4, 105) по детерминации выделила следующие группы подростков – правонарушителей.

Первую группу представляют подростки, у которых вследствие ряда причин оказываются не развитыми высшие чувства (совесть, чувство долга, ответственность, привязанность к близким) или представления о добре и зле, что искажает их эмоциональную реакцию на поступки.

Ко второй группе можно отнести подростков с гипертрофированными возрастными реакциями, что указывает на преходящий характер их оппозиционного и антисоциального поведения (при прочих благоприятных условиях).

Третью группу составляют те, кто устойчиво воспроизводит делинквентное поведение своего непосредственного окружения и для кого такое поведение является противонормальным (с отрицательным образом самого себя, отсутствие навыков самоконтроля, слабо развитой совестью, потребительским отношением к людям).

К четвертой группе относят подростков с психологическими и невротическими расстройствами (у них наряду с делинквентным поведением присутствуют болезненные симптомы или признаки интеллектуального недоразвития).

Наконец, выделяется пятая группа подростков, сознательно выбирающих делинквентное поведение (не страдающих психическими расстройствами, обладающих достаточным самоконтролем и понимающих последствия своего выбора).

Наиболее неблагоприятными прогностическими признаками можно считать отсутствие совести и чувства вины, патологическая лживость, потребительное отношение к людям, равнодушие, неряшливость, выраженную психопатологию.

Как правило, ведущую роль в происхождении адиктивного поведения приписывается семье. В ходе многочисленных исследований была выявлена связь между поведением родителей и последующим зависимым поведением. Работы А. Фрейда, Д. Винникота, М. Балинте, М. Кляйн, Б. Спока, М. Маллер, Р. Спиз. убедительно свидетельствует о том, что развитию ребенка вредит неспособность матери понимать и удовлетворять его базовые потребности (6, с.).

Серьезной проблемой семей зависимых личностей могут быть эмоциональные расстройства у самих родителей, которые, как правило сопровождаются алекситимией – неспособность родителей выражать в словах чувства. Ребенок только «заражается» в семье негативными чувствами, но обучается у родителей замалчивать свои переживания, подавлять их, даже отрицать само их существование.

Много говорят, пишут, а порой спорят о вреде физических наказаний в семье. Между тем некоторые родители не видят ничего плохого в том, что отец ремнем «выбивает глупость» из головы сына.

Подобные методы воспитания порождает отчужденность между детьми и родителями. Страх между возможностью наказания толкает ребенка на обман, совершению новых проступков (исправление в дневнике оценок, искаженное изложение конфликтной ситуации в школе, а чаще умалчивание о таком факте и т. д.) унижение, утрату чувства гордости и человеческого достоинства. Известный советский педагог В. А. Сухомлинский писал: «Особой моей заботой было то, чтобы детское сердце не огрублялось, не озлоблялось, не делалось холодным, равнодушным и жестоким в результате физических способов «воспитания»... Я всегда убеждал родителей, что физическое наказание – это показатель не только слабости, растерянности, бесилия родителей, но и крайнего педагогического бескультурья... Дети, воспитанные ремнем, делаются бездушными, бессердечными людьми... Преступления и правонарушения подростков тоже в значительной мере являются следствием «кулачного воспитания»».

Важно отметить, что в настоящее время преступность подростков в Арцахе представляет одну из главных общественных проблем.

Ученые могут довольно уверенно указать на обширный перечень факторов, связанных с преступным поведением несовершеннолетних. Фактор социального положения должен

рассматриваться в связи со многими другими факторами, действующими в условиях неблагоприятного экологического положения с которыми сталкиваются молодые люди. Обучение в плохих школах, распад семьи, неблагоприятные условия проживания, безработица – каждый из этих факторов играет свою роль в формировании предрасположенности к делинквентности. У лиц склонных к чрезвычайной агрессии или к насилию, с дошкольных лет проявляются стереотипные мышления, отражающие наиболее примитивные способы разрешения социальных проблем и сильное влияние убеждений, поддерживающих применение насилия. Нам известно, что лишь незначительная часть особо агрессивных и жестоких правонарушителей начинает свою преступную деятельность уже во взрослом состоянии. Это значит, что лишь немногие из склонных к насилию лиц становились насильниками или опасными преступниками уже во взрослом состоянии в результате воздействия того или иного события.

Проблема антиобщественного поведения существует не только как абстрактное социальное явление. Повседневная жизнь ставит перед каждым из нас непростые задачи: не поддаваться влиянию криминогенной обстановки, избежать страхи, защитить себя и свою семью, воспитать законопослушание в детях, помочь людям (вставшим на путь нарушения закона) вернуться в общество.

Ամփոփում

Հոդվածում վերլուծվում են անչափահասների հանցագործություններն Արցախում, մասնավորապես՝ քաղաք Ստեփանակերտում և «Գժվար» դատախազության ինստիտուտի «անուշադրության մատնված» դեռահասների վարքի շեղումները: Խոսք է գնում այն մասին, թե ինչ դեր են խաղում ընտանիքում ծնողների և դեռահասների փոխհարաբերությունները: Գլխավոր շեղումը դրվում է դեռահասների ագրեսիայի և դեվիանտ վարքի վրա, տրված են փնտհազարական տվյալներ ք. Ստեփանակերտի դեռահասների իրավախախտումների մասին, որոնք քաղված են 2003 – 2004 թթ. տվյալներից:

Резюме

В статье анализируется преступность несовершеннолетних в Арцахе (г. Степанакерт); «о трудных», педагогически «запущенных» подростках, т. е. с отклоняющимся поведением. Какую роль играет семья, о взаимоотношениях родителей и подростков. Главный акцент ставится на агрессивность и девиантное поведение подростков. В статье указываются статистические данные о подростках – правонарушителях г. Степанакерта за 2003 – 2004 гг.

Լիտերատուրա

1. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений. – М., 1999.
2. Большой толковый психологический словарь т. I - II Ребер Артур. Изд-во «Вече», 2003.
3. Гилинский Я. И., Афанасьев В. С. Социология девиантного поведения, - СПб., 1993.
4. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) – М., Изд-во «Академия», 2003.
5. Кернберг О. Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях, - М. 1998.
6. Личко А. Е. Психопатии и анцентуаии характера у подростков. – Л., 1983.
7. Шнейдер Л. Б. Семейная психология. М. Екатеринбург, 2005.

ՀԱՄԱՐՁՁԵՏԱՑՈՒՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ

ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ԼՂՀ-ում

Կ. Ներսիսյան

տնտեսագիտության ամբիոն

Անցումային երկրներում իրականացվող տնտեսական քաղաքականությունների աշխատանքներում, երբ տեղի է ունենում ուղղակի առաջարկի գործիքներից հրաժարում, դրա անուղղակի կարգավորման նորամասերի հետ միասին զարգացում են ստանում պահանջարկի գործիքները: Մյուս կողմից, տնտեսագիտության տեսությանց հայտնի է, որ համախառն պահանջարկի կարգավորման գործիքներն են հանդիսանում հարկաբյուջենային, դրամաբյուջենային և արժույթային քաղաքականությունները: Ընդ որում, հարկաբյուջենային քաղաքականությունն ավելի ազդեցիկ գործիք է և ավելի մեծ չափով է ազդում տնտեսական իրավիճակների վրա, քանի որ անմիջապես է ներգործում գների մակարդակի, զբաղվածության և այլնի վրա:

Յուրաքանչյուր երկրի հարկաբյուջենային համակարգ ունի իր առանձնահատկությունները, որը պայմանավորված է պետության կառուցվածքով, պետական կառավարման համակարգով, տնտեսության զարգացման մակարդակով, նրա կառուցվածքային առանձնահատկություններով:

Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ անցումային տնտեսություն ունեցող երկրների հարկաբյուջենային քաղաքականության ուղղվածությունը ոչ թե ժամանակակից ու արդյունավետ հարկաբյուջենային քաղաքականության ձևավորումն է, այլ մաքսիմալ հարկերի գանձումն ու տնտեսության պարտականությունը հանդիսացող ծախսերի իրականացումը, իսկ տնտեսական իրավիճակների վերափոխմանն ուղղված ջայլերը, որպես կանոն, հանգում են հարկաբյուջենային համակարգի շարունակական քաղաքականությունների, որոնք կրում են ոչ թե արմատական, այլ ստանալի կամ դրվագային բնույթ²:

Դրա հետ մեկտեղ, անկախ գոյություն ունեցող առանձնահատկություններից, յուրաքանչյուր երկրի բյուջենային համակարգը պետք է հիմնված լինի արդյունավետության, կայունության և ազդեցական արդարության սկզբունքների վրա:

Հարկաբյուջենային համակարգի արդյունավետությունը գնահատվում է գործող հարկման միջանդակով և բյուջենային ծախսերի չափերով: Այսինքն, բյուջենային ծախսերի չափերը կախված պետք է լինեն բյուջենային նկատմունքների աղբյուրների տեսակներից և մեծությունից: Կայունության տակ հասկացվում են պետության կայունությունը վերահսկելու տնտեսական ցիկլերը, նրա թռիչքները և անկումները, ինչպես նաև համախառն արդյունքի վերաբաշխման վրա հարկաբյուջենային համակարգի միջոցով ներազդելու ունակությունը: Իր հերթին սոցիալական արդարությունը ենթադրում է տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեության հավասարաչափ հաղթում, ինչպես նաև բնակչության կենսամակարդակի ապահովման միջոցների ֆինանսավորում: Նշված սկզբունքների պահպանման տեսանկյունից գնահատելով ԼՂՀ հարկաբյուջենային քաղաքականության անցած ավելի քան տասը տարիների փորձը, պետք է ընդգծել, որ սկզբնավորման փուլից սկսած այն կրել է էական փոփոխություններ, ինչպես նկատմունքի հավաքագրման աղբյուրների, այնպես էլ բյուջենային ծախսերի ուղղությունների գերակայությունների ընդլայնման առումով: Քանի որ ԼՂՀ-ում վերջին հինգ տարում արձանագրվել է տնտեսության շարունակական աճ, ուստի, փորձենք ներկայացնել հարկաբյուջենային քաղաքականության արդյունավետությունը բնութագրող ցուցանիշները:

Այսպես՝ ներդրումների խթանման և ընդհանրապես ձեռնարկատիրական գործունեության ակտիվացման նպատակով ԼՂՀ-ում 2000թ. իրականացվող հարկային համակարգի լիքնորակացումը, որը հիմնականում արտահայտվում է թավականաչափ ցածր դրույքաչափերի /5 տոկոս/ հաստատմամբ, ուղղակի հարկերի գծով և տեղական արտադրողների համար անուղղակի հարկերի գծով էական արտոնությունների սահմանմամբ, բերելով նաև հարկային մուտքերի որոշակի ավելացման: 2000թ. համամատույններ 2004թ. դրանք ավելացել են ավելի քան 1,8 անգամ՝ կազմելով 3156, 3 մլն դրամ: Համառոտ նույնքան անգամ ավելացել է ՆԱ-Ա-ն և կազմել 42.830 մլն դրամ: Իսկ սննդական նկատմունքները պետական բյուջեի ընդհանուր ծախսերի նկատմամբ 2000թ. 19, 2 տոկոսից աճել է 2004թ. հասել են 31,6 տոկոսի³:

Դրական կարելի է համարել հարկեր/ՆԱ ցուցանիշների աճը հատկապես 2003-2004թթ.-ի՝ 2,3 և 1,0 տոկոսային կենտրոնով:

2000-2004թթ. ԼՂՀ պետական բյուջեի ծախսերն ավելացել են շուրջ 1, 2 անգամ: Բյուջեի պակասորդը այդ ժամանակաշրջանցում աճել է 5,3 անգամ՝ ՆԱ-ի նկատմամբ՝ կազմելով 23,1 տոկոս: Իսկ պետբյուջեի պակասորդի ֆինանսավորման նպատակով ՀՀ-ից ստացվող

¹ Առատնյան, Գ. Կիրակոսյան, Ս. Ասֆադյան, Հարկաբյուջենային քաղաքականության կատարելագործման հիմնադրերը՝ Հայաստանի Հանրապետությունում, Եր., «Գրաֆա - Լիս» ՍՊԸ, էջ 15:

² Հարությունյան, Հարկաբյուջենային քաղաքականության ազդեցությունը մակրոտնտեսական իրավիճակի վրա, «Հայաստան» ֆինանսների և էկոնոմիկա, հ. 14-15, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 2003թ.:

³ ԼՂՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն «ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը» տեղեկատվական-վիդիո ծավալում, 2000-2004թթ.:

միջպետական վարկը ՀՆԱ նկատմամբ այդ ժամանակախթանում 40,6 տոկոսից նվազել է 2004թ. հասել է 26,1 տոկոսի:

ԼՂՀ տնտեսության երկարամյակ տարածված զարգացումների առաջնային հենակետը երկրի ներքին ռեսուրսների արդյունավետ հավաքագրման, մասնավորապես, հարկերի հավաքագրման մակարդակի բարձրացման ապահովումն է: Ըստ «2005թ. ԼՂՀ պետական բյուջեի մասին» ԼՂՀ օրենքի ընթացիկ տարում նախատեսվում է հարկեր/ՀՆԱ գույքանիշը նախորդ տարվա համեմատությանը ավելացնել 0,9 տոկոսային կետով և հասցնել 10,4 տոկոսի⁴: Հարկային նկատմունքների նախանշված բարձր մակարդակի ապահովման համար, ըստ ԼՂՀ կառավարության ծրագրի, նախատեսվում է նաև վարչարարական միջոցառումների ուժեղացում, որը կնպաստի հարկային նկատմունքների տարեկան մոտ 6,0 տոկոս մակարդակի ապահովում:

ԼՂՀ-ում իրականացվող հարկաբյուջենային քաղաքականության կայունության գնահատման խնամող հարկ է նշել, որ ընդհանուր առումով ապահովվելով տնտեսության երկնիշ թվերով աճը /իրական ՀՆԱ-ն 2003թ. աճել է 19,8 տոկոսով, 2004թ.՝ 18,2 տոկոսով/, այնուամենայնիվ այն ձեռք չի բերել կայուն զարգացման միտում: Այդ մասին է վկայում մասնավորապես հարկային առևտրության գործակցի թռիչքածն փոփոխությունը: Այսպես, այն 2000թ. կազմել է 4, 2001թ.՝ մինուս 4, իսկ 2004թ. արդյունքներով՝ 1,7 մակարդակը:

Ինչ վերաբերում է սոցիալական արդարության սկզբունքի բնութագրիչներին, ապա հարկ է նշել, որ չնայած հարկահավաքման մեթոդների ու հարկային վարչարության կառավարվող գործընթացի օրի արդյունքում հարկային եկամուտները վերջին երկու տարում ավելացել են համապատասխանաբար 132, 2 և 142, 6 տոկոսներով, այնուամենայնիվ դեռևս զգալի չափերի է հասնում սովորաբար տնտեսությունը, ինչպես նաև չբարձրացվում է խտրական բնույթի հարկային արտոնությունների հատկացումը առանձին խումբ տնտեսավարող սուբյեկտներին: Բացի դրանից, պետական խողովակներով տրվող թոշակներն ու նպատակները դեռևս բավականին զիջում են կենսապահովման նվազագույն պահանջների մակարդակին:

Ընդհանրացնելով, կարելի է նշել, որ վերջին հինգ տարում ԼՂՀ հարկաբյուջենային ոլորտում գրանցված զուգահեռները վկայում են այդ համակարգում առկա հիմնախնդիրների մասին: Դրանք մեծ չափով պայմանավորված են նրանով, որ մինչև հիմա հարկաբյուջենային քաղաքականության մշակումն ու իրականացումը ԼՂՀ-ում չի դրված ծրագրային հիմքի վրա, որի հետևանքով շարունակաբար աճում է բյուջեի պակասորդը և ավելանում միջպետական վարկի չափը: Հանրապետությունում դեռևս անհրաժեշտ ուշադրություն չի դարձվում հարկային համաարագի զարգացման և բյուջենային ծախսերի առաջնահերթությունների ու գերակայությունների նախաշնաման հիման վրա միջինարժեքի և երկարաժամկետ պրակտիկայի կիրառմանը: Այսպես, միայն 2005 թվականից է ԼՂՀ կառավարությունը սկսել մշակել 2006-2008թթ. պետական բյուջեի միջինժամկետ ծախսերի ծրագիրը:

Ենելով ԼՂՀ տնտեսության առանձնահատկություններից և հանրապետությունում ձևավորված սոցիալ-քաղաքական իրավիճակից՝ արդարացված է հիմնավորված մտնելու կարելի է համարել ՀՀ օրենսդրված ռազմավարական ծրագրերի մշակումը, ընդունումը և իրագործումը, որոնցում հստակեցված տնտեսական քաղաքականության գերակայությունների և նպատակների, դրանց իրականացման միջոցների և ուղղությունների հիման վրա կմշակվեն միջինարժեքի տնտեսական և բյուջենային ծախսերի ծրագրերը:

Ամփոփում

Վերջին հինգ տարում ԼՂՀ-ում իրականացվող հարկաբյուջենային քաղաքականության գնահատումը ընդհանուր գույքանիշների միջոցով բերում է նրանում կենսա գոյություն ունեցող մի շարք հիմնախնդիրների աշխարհային: Դրանց վճարման առումով խիստ կարևոր է հարկաբյուջենային քաղաքականության ծրագրային մոտեցման ապահովումը:

Резюме

Оценка палогово-бюджетной политики, проводимой в НКР за последние пять лет приводит к выявлению наличия в ней некоторых проблем. Для решения этих проблем важное значение приобретает обеспечение программного подхода к ее осуществлению.

Գրականություն

1. Վ. Բոստանջյան, Գ. Կիրակոսյան, Ա. Սաֆարյան «Հարկաբյուջենային քաղաքականության կառավարվող գործընթացի հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում», Եր., «Գրասիա - Լիա» ՍՊԸ:
2. Վ. Հարությունյան, Հարկաբյուջենային քաղաքականության ազդեցությունը մակրոտնտեսական իրավիճակի վրա, «Հայաստան» ֆինանսներ և էկոնոմիկա», հ.14-15, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 2003թ.:
3. ԼՂՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն «ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը» տեղեկատվական-վերլուծական զեկույցներ, 2000-2004թթ.:
4. «2005թ. ԼՂՀ պետական բյուջեի մասին» ԼՂՀ օրենքը:
5. www.cba.am «Հարկաբյուջենային քաղաքականությունը»:

⁴ «2005թ. ԼՂՀ պետական բյուջեի մասին» ԼՂՀ օրենքը:

РОЛЬ СИСТЕМЫ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТИИ
ЭКОНОМИКИ НКР

Б. Т. Айрапетян

кафедры экономики

Народное образование представляет собой одну из важнейших отраслей непронизуемой сферы и тесно связано со всей экономикой страны. Отсюда понятен интерес, который из года в год растет, к экономике образования. Однако в последние годы возникли сомнения относительно такой уж большой эффективности образования вообще. Встал вопрос, правильно ли оценивается роль образования и насколько статистика может быть напрямую применена для оценки человеческого капитала. Поэтому проблема определения эффективности инвестиций в образование и ее роли в развитии экономики является на сегодняшний день наиболее актуальной, став объектом разногласий существующих теорий экономики образования.

Методологической основой признания решающей роли кадрового потенциала является теория человеческого капитала, которая получила широкое распространение в США, а затем и во всем мире с начала 60-х годов XX в. Поистине взрывное повышение интереса к теме человеческого капитала было обусловлено признанием высокой его отдачи, о чем свидетельствовали впечатляющие успехи советской науки и техники в послевоенные десятилетия, эффективная реализация в Западной Европе "плана Маршалла", динамичный прогресс новых индустриальных стран и, наконец, развитие самих США. Стало очевидно: зависимость экономического роста от состояния специального образования (различных его видов и уровней) носит не конъюнктурный, а устойчивый характер [1].

В 70-е годы теория человеческого капитала подверглась атакам со стороны так называемой теории фильтра В "теории фильтра" образование трактуется как средство отбора, устройство, сортирующее учащихся по производственным качествам. На первый план выдвигается не производительный характер образования, а информационная функция. Разница в зарплате образованного и необразованного человека — это на самом деле разница в зарплате человека активного и неактивного. Активный человек добивается того, чтобы получить диплом. Но не диплом дает знания и навыки для работы на его рабочем месте. Он является только знаком того, что это человек активный. В теории «фильтра» скептически оцениваются возможности неограниченного роста образования, поскольку важен не абсолютный уровень образовательной подготовки, а его дифференциация между неодинаковыми по своим производственным характеристикам категориям рабочей силы [2].

В критике теории человеческого капитала и в симпатии к кренденциализму сошлись экономисты совершенно разных школ. Почему теорию человеческого капитала стала вызывать сомнения? Существует несколько объяснений этому. В частности, в защиту теории фильтра российские экономисты приводят следующие аргументы. Теория человеческого капитала, по их мнению, оправдывала себя в условиях информационного общества, где информация стоила действительно дорого, где надо было копить ее всю жизнь. Там образование, несомненно, было человеческим капиталом. Но информационный мир закончился. Достаточно трех месяцев, для того чтобы человека с соответствующими способностями научить той деятельности, которую ему надо выполнять на работе. А все то, что он прошел в школе и в вузе, не нужно. И все это знают. Все, кто окончил вуз и работает, знают, что те знания, которые они приобрели в вузе, им для работы не нужны. Информация не зря так дешева. Она очень быстро устаревает. И все время приходится проходить переподготовку, перепрофилирование. Описанный процесс некоторые экономисты определяют как переход из общества информационного к обществу игровому. Здесь не знания нужны, а умение общаться, умение находить нетривиальные решения, а что касается информации, есть ее глобальный рынок, очень дешевый и очень доступный, — Интернет [3].

Но, повторяемся, предложенная позиция весьма субъективна и далеко не бесспорна. Между тем, теория человеческого капитала до сих пор имеет практическое применение во многих, в том числе и лидирующих, странах мира. Тем более она имеет актуальность в странах, где уровень развития информационных технологий обуславливает пока лишь необходимость перехода к "информационному обществу", а вести речь об "игровом обществе" не имеет смысла. Мы можем утверждать последнее, опираясь на межстрановые сравнения, в частности, по показателю доступа к сети Интернет, который является одним из основных показателей уровня технологического развития страны. При среднемировой обеспеченности одной линией электронной связи на 12 человек, в НКР одна линия приходится на 466 человек. Это означает, что по данному показателю мы отстаем от развивающихся стран в 2 раза и от России в 14 раз, не говоря уже о развитых странах, где к всемирной сети имеет доступ каждый второй житель, то есть население НКР в значительной степени

лишено доступа к самому дешевому рынку информации. Это ограничивает наши возможности самообразования, в очередной раз свидетельствуя о роли специального и высшего образования.

Приведенные аргументы об обесценении фундаментальных знаний, полученных в учебных заведениях, на первый взгляд кажутся очевидными, так как, действительно, получив равное образование, большинство изучает ее прямо на месте. Вопрос в другом – говорит ли это о ненужности высшего образования, о том, что это “безусловная трата национального богатства, деньги, ушедшие в трут”? Надо посмотреть на дело с другой точки зрения: может, получаем мы не те знания, которые будут необходимы на практике. То есть в наших условиях хозяйствования встал вопрос не сокращения сферы образования, особенно специализированного, вузовского, против которого выступают сторонники кретенциализма, а пересмотрения структуры образования, которая должна соответствовать существующей и перспективной экономической структуре. Рассмотрим структуру учащихся высших и средних специальных учебных заведений республики по специальностям. Из 5119 учащихся ВУЗов страны, лишь 203 станут специалистами промышленности и строительства, 175 – транспорта, 126 – сельского хозяйства. Остальные студенты получают дипломы экономистов, юристов, медиков, педагогов и т.д. То есть лишь 9.8% будущих трудовых ресурсов страны способны обеспечить кадровые потребности производственной сферы, при том что в настоящее время доля материального производства составляет более 60% как в создании ВВП страны, так и численности занятых. Подобная же картина сложилась со средними специальными учебными заведениями. Здесь доля будущих производственников среди 544 студентов составляет лишь 21.5%, имея тенденцию к сокращению: в числе поступивших за последний год их доля составила 16.4%.

Возникает парадокс. С одной стороны, мы боремся с безработицей, с другой – все более явным становится нехватка квалифицированных рабочих рук, необходимых для увеличения объема производства. На рынке труда чрезвычайно трудно найти, например, квалифицированных агрономов. И опять-таки противоречие (правда, отрадное) – уровень образованности населения в целом растет, причем достаточно быстро: резко увеличилось количество людей, получающих высшее образование, защищающих кандидатские, докторские диссертации. В результате реформы в образовательной сфере возможности выпускников поступить в вузы только расширятся. Однако профессиональных рабочих готовится очень мало. Фактически их нехватка уже превращается в ощутимый ограничитель экономического роста [4].

Очевидные минусы профессионально-квалификационных стандартов обусловлены, в частности, недостаточным участием работодателей в их формировании. Разрыв между профессионально-квалификационными и образовательными стандартами можно объяснить отсутствием стабильных связей между работодателями и учреждениями профессионального образования. Между тем установление профессионально-квалификационных стандартов, отвечающих реальным требованиям работодателей, – одно из важнейших в сфере воспроизводства человеческого капитала системных мероприятий. Они жизненно необходимы как для построения современной системы подготовки и переподготовки кадров, так и для подбора кандидатов на вакантные места и людям в трудоустройстве. Такие стандарты играют роль языка, позволяющего понимать друг друга всем, кто так или иначе контактирует с миром профессий: абитуриентам, их родителям, руководителям учебных заведений, кадровым службам предприятий, посредникам на рынке труда [5].

“Та работа, которую выполняют выпускники вузов, требует недолгого наставничества или краткосрочных курсов”, – считают сторонники кретенциализма. Но для этого страна должна иметь необходимый кадровый потенциал, который сможет обеспечивать процесс собственного воспроизводства, передавая практические знания новым работникам. Переживая кризис перехода, реформирования экономики, мы испытываем и недостаток кадров, так как уровень квалификации, профиль, обновляемость знаний имеющихся не соответствует современным требованиям, проще говоря, за несколько последних лет выявилась высокая степень морального износа “человеческого капитала”. Получается замкнутый круг: экономика нуждается в кадрах совершенно иного квалификационного уровня и профессиональной структуры, на действующих рабочих местах их недостаточно, а будущие кадры, неосознанно действуя согласно теории фильтра, игнорируют сферу образования, выставляя на первый план практические знания, получаемые на месте. Поэтому, если в условиях развитых стран, обеспеченных соответствующей рабочей силой, указанный фактор может снижать значение специализированного образования, то в наших условиях он не актуален, так как данную задачу нам еще предстоит решить.

И, наконец, последний, решающий аргумент в пользу развития сферы образования – тот факт, что наша экономика находится на стадии перехода. Поэтому неотложной задачей на данном этапе является изыскание наиболее оптимальных моделей вывода экономики из существующего кризиса. По мнению большинства экономистов, подобные нам страны могут вырваться вперед, лишь опираясь

на инновационные системы, иначе, при существующем состоянии основных фондов, инфраструктуры, предпринимательских способностей и других факторов производства, отечественная продукция с трудом достигнет конкурентоспособности на мировом рынке. Более того, некоторые практики и теории экономики в качестве наиболее оптимального пути развития предлагают не инвестиционную модель, которая сегодня активно внедряется и в НКР, а, скорее, инновационную. А развитие инновационной инфраструктуры связано, прежде всего, со сферой науки и образования. Кроме того, для проведения крупных экономических реформ необходимы кадры, вооруженные, кроме практического опыта, современными знаниями, которые также должна обеспечивать образовательная система.

Принимая во внимание ту роль, которая отводится развитию науки и инноваций в качестве кратчайшего пути выхода из кризиса современными теоретиками экономики переходного периода, усугубляется значение вузовской системы образования, учитывая тот факт, что университеты на сегодняшний день выступают единственными научными учреждениями НКР. Необходимо отметить также, что созданная в НКР коммерческая система высшего образования еще не имеет возможностей для осуществления научных работ, что повышает роль государства в решении данного вопроса. Те ограниченные бюджетные средства – 13 млн. драмов, которые ежегодно выделяются на поддержание науки, являются практически единственным источником ее финансирования. Поэтому задачей государства является наиболее эффективное их использование, максимально приближая и приводя в соответствие научную и производственную сферы.

С этой целью руководство НКР применяет систему индивидуального финансирования научных проектов, основываясь на Постановлении правительства НКР от 2000г. "Об утверждении состава совета по науке и прогрессивным технологиям при премьер-министре НКР и порядка финансирования научных проектов средствами государственного бюджета", где устанавливается порядок финансирования фундаментальных и прикладных научных исследований и разработок по темам и соответствующим заявкам. Финансированию подлежат те работы, которые прямо или косвенно обеспечивают получение прибыли, что подтверждается независимыми экспертами и советом по науке и прогрессивным технологиям при премьер-министре НКР. Отметим также, что за весь период действия нормативного акта был осуществлен лишь один проект, свидетельствуя о неэффективности подобного подхода к решению проблемы.

На наш взгляд, усилия государства на данном этапе должны сконцентрироваться на создании контактов, взаимовыгодных связей между хозяйствующими субъектами и научными учреждениями с целью постепенного перехода последних на принципы самофинансирования. Это приведет к повышению эффективности и целенаправленности исследований и, кроме того, может решить проблемы ограниченного государственного финансирования. То есть, в развитии науки государство выполняет двойную функцию: с одной стороны - финансирование научных проектов, а с другой - создание условий для превращения инновационной сферы в одну из отраслей производственной инфраструктуры.

Таким образом, процессы воспроизводства человеческого капитала в ближайшие десятилетия будут иметь для экономики существенное, а может быть, и решающее значение. Поэтому, при разработке стратегии развития страны на перспективу, необходимо учитывать фундаментальные тенденции и взаимосвязи в общественно-экономическом и историческом процессах. Рассмотрим некоторые из них.

Основной фактор – это технологический прогресс, повысивший значимость человека в производстве. Круг областей, где профессиональные (в том числе и социально-коммуникативные) навыки, умения, способности осваивать ноу-хау играют решающую роль, постоянно расширяется. Он охватывает как раз те сферы деятельности, которые характерны для перехода экономики в постиндустриальную фазу. Яркий пример упомянутых структурных сдвигов в отечественной экономике – активное развитие сферы связи, как по объемам оказанных услуг, так и по их видам (развитие электронной, сотовой, спутниковой связи). Бессмысленно ставить к сложному, иногда уникальному оборудованию или приборам работников, не обладающих должной квалификацией.

Сдвиги в структуре спроса на рабочую силу относятся к числу базовых закономерностей ближайшего десятилетия. Предприятия, даже если производят продукцию на базе старых технологий, действуют в новой рыночной среде, а значит, нуждаются в таких работниках, которые обслуживают сферу обращения производимых товаров, т.е. имеют маркетологов, специалистов по рекламе и т.д. В условиях обострения конкуренции с зарубежными, а теперь и с отечественными товаропроизводителями (даже в случае использования старых технологий) резко повышаются требования к качеству продукции, а значит, и к качеству труда. Можно ожидать, что постепенное улучшение технико-технологического обеспечения бюджетного сектора экономики (по мере расширения, например, поставок нового медицинского или обучающего оборудования,

компьютерного программного обеспечения и т.д.) повлечет за собой соответствующий квалификационный рост работников.

Экономическое и социальное развитие НКР в будущем в значительной степени будет зависеть от отношения общества к процессам воспроизводства человеческого капитала. Проблемы в социально-трудовой сфере, безусловно, не могут быть решены без привлечения работодателей, работников, их союзов и ассоциаций и общества в целом. При этом крайне опасно самоустранение государства от регулирования процессов воспроизводства человеческого капитала.

Если не будут созданы экономические механизмы, обеспечивающие соответствие подготовки кадров требованиям производства, то даже в условиях экономического роста ситуация с занятостью вряд ли кардинально изменится: дефицит рабочих мест вполне может сочетаться со значительными масштабами безработицы.

Литература

1. Л. Бреслав, Б.Лисовик, И.Ломова. Кадровый потенциал и пути его повышения. - "Человек и труд" 2003г. № 4.
2. Корицкий А.В. Введение в теорию человеческого капитала:
К 667 Учебное пособие – Новосибирск: СибУПК, 2000. – 112 с., с 63
- 3.Е.Савуров, Почему деньги не идут в образование? http://www.mschoools.ru/old/02_07_2001.htm
- 4.А.Починок Нехватка квалифицированных рабочих превращается в ограничитель экономического роста. - "Человек и Труд" № 3, 2003 г.
- 5.Д.Чернейко.Прогноз воспроизводства человеческого капитала - необходимый элемент экономической стратегии "Человек и труд" № 3, 2001 г.

Ամփոփում

ՍԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԴԵՐԸ ԼՂՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵԶ

Տարնցտարի աճում է հետաքրքրությունը դեպի կրթության էկոնոմիկան, ինչը քաջատրվում կրթության ազդեցությամբ ամբողջ տնտեսության զարգացման վրա: Կադրային պոտենցիալի որոշիչ դերը ընդունման մեթոդաբանական հիմքն է հանդիսանում մարդու կապիտալի տնտեսությունը: 70-ական թվականներին մարդու կապիտալի տնտեսությունը քննադատության է ենթարկվել «ֆիլտրի տնտեսության» կողմից: Ֆիլտրի տնտեսությունը դիտում է կրթությունը որպես ընտրման միջոց, կառուցվածք, որը տնտեսավորում է ուսանողներին իրենց արտադրողական որակով: Ֆիլտրի տնտեսությունում սկեպտիկորեն են գնահատվում կրթության անսահման աճի հնարավորությունները:

Սակայն բերված պատճառաբանումները բավականին սուբյեկտիվ են և ոչ անվիճելի: Իսկ մարդու կապիտալի տնտեսությունը ցայժմ էլ կիրառվում է բազմաթիվ երկրներում, հատկապես ոչ բարձր մակարդակի զարգացած երկրներում: ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացումը ևս սերտորեն կապված է մարդկային կապիտալի վերարտադրության պրոցեսներից, ինչը վկայում է հետազոտողական կրթական համակարգի զարգացման առաջնահերթ անհրաժեշտության մասին:

Резюме

Статья посвящена выявлению экономического значения развития специального и высшего образования, а также рассмотрению теоретических аспектов экономики образования, в частности раскрываются общие принципы теории человеческого капитала и кренденциализма. Излагаются основные аргументы, обосновывающие преобладание теории фильтра в современной экономике образования, и их применимость в реалиях НКР. Сделана попытка обоснования приоритетности сферы послешкольного образования как движущей силы развития всей экономики.

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ԼՂՀ ՆԵՐԴՐՈՒՄԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԴԵՐՈՒՄ

Ա. Միրզոյան

տնտեսագիտական գիտությունների ամբիոն

Ներդրումների տակ հասկանում ենք շահույթի ստացման նպատակով տնտեսական գործունեության զանազան օբյեկտներում և գործընթացում տարբեր նպատակներով և ձևերով կապիտալի ներդրում, ինչպես նաև այլ տնտեսական կամ ոչ տնտեսական արդյունքի ստացում, որը կապված է ժամանակային, ռիսկային և իրազեկվիության գործոնների հետ: Ներդրումները կարելի է դիտարկել որպես տնտեսական կառավարման օբյեկտ: «Ներդրումներ» կառնգործի կապված է տնտեսական հարաբերությունների և գործունեության ոլորտի հետ: Այն կուտակված կապիտալի ներգրավման առավել ակտիվ միջոց է: Ընկերության ներդրումային գործունեությունն իրենից ներկայացնում է անհրաժեշտ ներդրումային պաշարների որոնման, ներդրումային արդյունավետ օբյեկտների ընտրություն, ընտրված չափանիշներով ներդրումային ծրագրի մշակման և դրա իրագործման նպատակային քայլերի հաջորդականությունը: Ներդրումային գործունեությունը ընկերության տնտեսական ռազմավարություն իրականացման և տնտեսական աճի ապահովման գլխավոր ձևն է: Ընկերության տնտեսական զարգացման բոլոր խնդիրները պահանջում են ընկերության ակտիվների կազմի թարմացում և ընդլայնում:

Ընկերության ներդրումային գործունեության ծավալներով կարելի է բնութագրել նրա տնտեսական զարգացման տեմպերը: Դրա համար օգտագործվում են հետևյալ ցուցանիշները՝ համախառն ներդրումների ծավալը և զուտ ներդրումների գումարը: Համախառն ներդրումներն իրենցից ներկայացնում են որոշակի ժամկետներում ընթացիկ և ոչ ընթացիկ ակտիվների ընդլայնմանը կամ համալրմանն ուղղված ներդրումների ընդհանուր գումարը: Զուտ ներդրումները իրենցից ներկայացնում են համախառն ներդրումների գումարի և օգտագործման ժամանակաշրջանի համար ամորտիզացիայի մասնաձևով մեծի տարբերությունը:

Զուտ ներդրումների դինամիկան արտացոլում է ընկերության տնտեսական զարգացման բնույթը, շահույթի ձևավորման ներուժը: Եթե զուտ ներդրումների գումարը կազմում է բացասական մեծություն, ապա դա վկայում է ընկերության արտադրական ներուժի պակասման մասին: Եթե համախառն ներդրումները հավասար են ամորտիզացիան մասնաձևով մեծի գումարին, ապա դա նշանակում է, որ գոյություն չունի ընկերության տնտեսական ներուժի և շահույթի բազայի աճ: Եթե զուտ ներդրումների գումարը կազմում է դրական մեծություն, ապա դա նշանակում է, որ ազատվել է ընկերության ակտիվների ընդլայնված վերաբաշխությունից և շահույթի ձևավորման տնտեսական բազայի աճը: Իսկ դա տնտեսական աճի հիմնական գրտվականն է [1]:

Վերջին տարիների ընթացքում սկզբունքորեն վերանայվեց հարկային քաղաքականությունը՝ թեթևացնելով հարկային բեռը շահութահարկի, նվաճող հարկի, հողի հարկի, սոցիալական աջակցության վճարների գծով, այսինքն այն հարկատեսակների, որոնք ուղղակիորեն կապված են քնակչության և տեղական արտադրողների եկամուտների հետ, սակայն կատարելագործված չէ հարկային վարչարարությունը:

Առաջիկա տարիներին ԼՂՀ-ի հարկային քաղաքականության առանցքային ուղղությունը պետք է հանդիսանա այնպիսի հարկային համակարգի կառուցումը, որը կստեղծի տնտեսական աճի բարձր և կայուն տեմպերի, ներդրումների իրականացման և տնտեսության արտադրող գյուղերի զարգացման համար բարենպաստ միջավայր, ինչն իր հերթին կապահովի նոր աշխատատեղերի և քնակչության կենսամակարդակի բարձրացում:

Ներդրումային քաղաքականությունը իրականացվում է պետական ձևերովությունների օժիտակաշնորհման գործընթացին գույրնթաց: Այս ոլորտում մշակվել են նոր մոտեցումներ և ձևեր՝ ընդհուպ մինչև սնվականաշնորհվող օբյեկտի ուղղակի անհատույց տրամադրումը: Պետական ձևերովությունների մասնավորեցումը անցումային տնտեսություն ունեցող երկրների երկարատևակետ զարգացման կարևորագույն բաղադրատարրն է:

ԼՂՀ-ում 2004թ. հունվարի 1-ի դրությամբ մասնավորեցվել է 45 ընկերություն, որից 12-ը ուղղակի անհատույց տրամադրման ձևով, դրանց սնվականաշնորհվող պարտավորվել են իրականացնել խոշոր ներդրումային ծրագրեր՝ երաշխավորելով ավելի քան 600 նոր աշխատատեղերի ստեղծում:

Հանրապետությունում հիմնականում ավարտված է «փոքր», կիսավեր և անավարտ շինարարության 768 օբյեկտների ու 1998 թվականից սկսած հողերի սեփականաշնորհման գործընթացները [2]:

Արդյունաբերական արտադրության ծազմավարությունը պետք է կառուցվի տնխնդրագիտական և կառավարման նորատնօրությունների արմատավարման հիման վրա: Ընդ որում, առաջնային և համարվում տնխական հումքի, վերամշակման, սնխական հանքահումքային ռնտուրսների օգտագործման, գիտական ներուծի, նոր տնխնդրագիտների ներգրման հետ կապված արտադրությունների հիմնումն ու գարգացումը:

Մեխական հանքահումքային ռնտուրսների հիման վրա նոր արտադրությունների ստեղծման ուղղությամբ օտարերկրյա ներգրողների հետ տարվում են բանակցություններ, առանձնապես ոսկու և իսլանդական շպատի բնագտնածներում, որը կարևոր դեր կխաղա հանրապետության տնխնդրության գարգացման համար:

Ընդհանրապես, հարկ է նշել, որ կառավարությունը պետք է ներդնի իր ակտիվ մասնակցությունը օտարերկրյա ներգրողների ուղղությունը ներգրման գիտատար արտադրությունների կազմակերպման գործընթացին:

Ներդրումների տնտնկյունից առաջիկա տարիներին գերակայությունները պիտի տրվեն այն ծրագրերի գարգացմանը, որոնք ուղղված կլինեն՝

- արտահանման մեծացմանը,
- բարձրակարգ տնխնդրագիտների ներդրմանը,
- երկրի գիտական ներուծի և բնական պաշարների օգտագործման արդյունավետության բարձրացմանը:

2004թ. հունվարի 1-ի դրությամբ առևտրային բանկների վարկային ներդրումները կազմել են 6033.5 մլն դրամ, որից 1218.6 մլն դրամն իրականացվել է արդյունաբերությունում, 1333.0 մլն դրամը՝ գյուղատնտնությունում, 1204.9 մլն դրամը՝ շինարարությունում, 819.6 մլն դրամը՝ առևտրում և 1457.3 մլն դրամը՝ այլ ճյուղերում:

Օտարերկրյա ներդրումներից հարկ է նշել հանրահայտ շվեյցարական «Շերենկ Մյուլլեր» ընկերությունը, որը տնտնության մի շարք ուղղությունում 2003թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կատարել է մոտ 2.8 մլն ԱՄՆ դոլարի ներդրում՝ ոսկերչական իրերի արտադրության, քարամշակման, հյուրանոցային գործ, բանկային գործունեության բնագավառներում, ստեղծելով 235 աշխատատեղ: Աշխատանքներ են տարվում ներդրումներ կատարել աղանդնդագործության բնագավառում:

2004թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ԼՂՀ-ում գործում է օտարերկրյա ներդրումներով 63 ընկերություն:

Չնայած Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտնությունում վերջին տարիների ընթացքում արձանագրված դրական միտումներին և տնդաշարծիրին, պետք է արձանագրել, որ գաղվածության ոլորտում դեռևս առկա են լուրջ հիմնախնդիրներ:

Ձեռնարկատիրության բնագավառում կարևոր է հանրապետությանում գործարար ակտիվության խթանումը, տնտնավարող սուբյեկտների ինքնուրույնության ընդլայնումը: Այն ներկա փուլում հիմնականում պիտի կողմնորոշվի տնտնության նախապատվելի ճյուղերում փոքր և միջին ձեռնարկությունների առաջնաեներթ գարգացմանը, համապետտասխան ներակառուցվածքների ստեղծմանը:

Փոքր և միջին ձեռնարկությունները յուրաքանչյուր երկրի տնտնական և սոցիալական կայունության հիմնական երաշխիքն են: Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության գարգացումը հնարավորություն է ընձեռում մղվող անցումային տնտնությունների բնորոշ տնտնական և սոցիալական դժվարությունները, կայուն ապամաններ ստեղծելով հետագա տնտնական աճի համար: Տնտնական բարեփոխումների և շուկայական տնտնության անցման ամբողջ ժամանակահատվածում ԼՂՀ-ում, ըստ էության, բացակայել է փոքր և միջին ձեռնարկությունների գարգացման նպատակային պետական բաղաբակառնությունը: Այսպե առաջնաեներթ խնդիր է ոլորտի գարգացման համակարգված պետական քաղաքականության իրականացումը՝ հիմնված ձեռնարկատիրության գարգացման համար բարենպաստ միջավայրի ձևավորման վրա:

Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության սուբյեկտների չափողոշիչները, պետական աջակցության հիմնական ուղղությունները և այդ ոլորտում պետական քաղաքականության իրականացման սկզբունքները սահմանելու նպատակով մշակվել և 2001թ. դեկտեմբերի է «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության պետական աջակցության մասին» ԼՂՀ օրնքը:

Փոքր և միջին բիզնեսի ոլորտի տնտնական աճի ապահովման պայմաններից է փոքր և միջին ձեռնարկությունների ֆինանսարկարային ռնտուրսների հառանկիության պարզեցումը:

Փոքր և միջին թիվների աջակցության պետական ծները, ինչպես ջույց է տալիս համաշխարհային փորձը, տարբեր են: Դա բարենպաստ օրենսդրությունն է, հատուկ հարկային ժամկետ, ֆինանսա-վարկային լծակները, պետական հիմնադրամների համակարգը: Հավանության է արժանի վարարարական խոչընդոտների նկատելիորեն իջեցումը, որոնք խանգարում են թիվների լրացմանը:

Նախորդ տարիներին աշխատանքներ էին տարվում, որպեսզի մասնավորեցումից ստացվող միջոցներ ուղղվեն ՓՄՁ-ի սուբյեկտների վարկավորմանը, սակայն Լեռնային Ղարաբաղում բյուջեն պակասորդային լինելու պատճառով հնարավոր չէր: Առաջին անգամ 2003թ. ԼՂՀ պետական բյուջեն (ներառյալ միջպետական վարկը) ընդունվեց առանց պակասորդի և հնարավոր դարձավ 2003թ. բնթացքում մասնավորեցումից ստացվող միջոցները լրիվությամբ ուղղել ՓՄՁ-ի զարգացմանը: ԼՂՀ ՓՄՁ-ի պետական քաղաքականության ոլորտի զարգացմանն ուղղված ծրագրերի իրականացման համար ստեղծվեց «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացում» հիմնադրամ: Սակայն այդ միջոցները քիչ են:

Իր գործունեության ընթացքում հիմնադրամը պետք է ձևավորի ֆինանսավորման երկրորդ աղբյուրը՝ վարկերի հետ ստանալով, փոխառությունների, վարկի դիմաց տոկոսի, արժեթղթերի եկամտի, հաշվարկային հաշիվների դրույքաշահիների տոկոսների ձևով:

Օրինակ՝ ՀՀ-ում բանակցություններ են վարվում միջազգային և օտարերկրյա դոնոր կազմակերպությունների հետ (Համաշխարհային բանկ (WB), Հապոնիայի միջազգային համագործակցության գործակալություն (JICA), Գերմանիայի տեխնիկական համագործակցության կազմակերպություն (GTZ), Հունաստանի զարգացման նախարարություն և այլն)՝ համատեղ ծրագրերի իրականացման նպատակով: Այդ շրջանակներում կիրականացվի ՓՄՁ-ի սուբյեկտների ֆինանսական և ներդրումային աջակցությունը, նրաշխիքների տրամադրումը [3]:

ԼՂՀ-ն միջազգային հանրությանը կողմից չճանաչված լինելու պատճառով գրկված է միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների օգնությունից: Ուստի բարենպաստ կարող են հանդես գալ Հայաստանի Հանրապետությունը, հայկական սփյուռքը, արտասահմանյան գործարարները, բարեգործները:

Պետական բյուջեի միջոցների հաշվին կատարվող ներդրումները գլխավորապես նպատակաուղղվում են համապատասխան ներդրումային ծրագրերի ֆինանսավորմանը: Այդ ծրագրերը վերաբերվում են ազգամարդկային նշանակության և սոցիալական ոլորտի կարևորագույն օբյեկտների գործարկմանը: Դրանք կարող են լինել արտադրական ենթակառուցվածքի օբյեկտներ (էներգահամակարգի, տրանսպորտի, կապի), ճանապարհներ, ջրաշինարարական աշխատանքներ, սոցիալական ենթակառուցվածքի օբյեկտներ՝ կրթական, առողջապահական, մշակութային տարբեր համալիրներ, քաղաքաշինական ծրագրեր և այլն [4]:

ԼՂՀ-ում տնտեսական աճի արագ տեմպերի ապահովման, առկա տնտեսական ներուժի իրացման խոչընդոտները հիմնականում կապված են գործարար միջավայրի ոչ լիակատար ձևավորման հետ: Թերազդագած են շուկա դուրս գալու և հետագա ձեռնարկատիրական գործունեության աջակցող ենթակառուցվածքները:

ԼՂՀ-ում գործարար և ներդրումային բարենպաստ միջավայրի ձևավորման ռազմավարական նպատակը տնտեսության արդյունավետության որակական բարձրացումն է՝ հիմնական կապիտալում լայնածավալ ներդրումների իրականացման հիման վրա:

Ակնհայտ է, որ կապիտալ ներդրումների պահանջվող ծավալները և որակը կարող են ապահովվել հիմնականում մասնավոր ներդրումների հիման վրա՝ որոնք ակտիվությունն ուղղակիորեն կապված է գործարար և ներդրումային միջավայրի բարելավման հետ:

Մայրահիղ գածի մակարդակի վրա է ձեռնարկությունների ընդգրկվածությունը կրթության իրականացման և զարգացման մեջ: Այդ ուղղությամբ ներդրումներ չեն արվում:

Կրթության բովանդակության նորացման դանդաղ ընթացքը չի ապահովում ժողովրդավարացող հասարակության հոգևոր, տնտեսական ու սոցիալական առաջընթացը, քաղաքացու ձևավորումը, քաղաքացիական հասարակության կայացումը և իրավական պետության ստեղծումը: Կրթության ազատականացմանը և հումանիտարացմանը խոչընդոտում է անձի համակողմանի զարգացումը և կրթությամբ ձեռք բերվող կիրառական որակներն ապահովող, շուկայական հարաբերությունների անցմանը միտված ծրագրերի և դասընթացների բացակայությունը կամ դանդաղ մուտքը կրթության համակարգ (քաղաքացիական կրթություն, տնտեսագիտություն հիմունքներ, մարդու իրավունքներ, կյանքի հմտություններ, էկոլոգիական կրթություն և այլն):

Под инвестициями понимаем вложение капитала различными способами и методами объекты и инструменты экономической деятельности с целью получения прибыли, а также получение другого экономического и неэкономического результата, которое связано с факторами времени, риска и ликвидности.

Восстановление и развитие промышленности республики является первостепенной задачей для решения которой должны быть предприняты решительные шаги в направлениях оздоровления отдельных предприятий, снижения налогового времени, привлечения иностранных инвестиций, кредитования прибыльных отраслей.

В ближайшие годы главным направлением налоговой политики должно быть построение такой налоговой системы, которая создаст благоприятную среду для высоких и стабильных темпов экономического роста, осуществления инвестиций и развития экспортных отраслей экономики.

Приватизация государственных предприятий – основная составляющая долгосрочного развития стран с переходной экономикой.

В сфере предпринимательства важно поощрение деловой активности, расширение самостоятельности хозяйствующих субъектов. Оно в настоящее время в основном должно быть ориентировано на первоочередное развитие малых и средних предприятий в предпочтительных отраслях экономики, создание соответствующих инфраструктур.

Одним из условий экономического роста сферы малого и среднего бизнеса является упрощение получения финансово-кредитных ресурсов малыми и средними предприятиями.

На низком уровне находится привлечение предприятий в реализации и развитии образования. Медленное течение обновления содержания образования не обеспечивает духовного, экономического и социального прогресса демократического общества, формирования личности, гражданского общества и создания правового государства.

Ամփոփում

Ներդրումների տակ հասկանում ենք շահույթի ստացման նպատակով տնտեսական գործունեության զանազան օբյեկտներում և գործիքներում տարբեր եղանակներով և ձևերով կապիտալի ներդրում, ինչպես նաև այլ տնտեսական կամ ոչ տնտեսական արդյունքի ստացում, որը կապված է ժամանակային, ռիսկային և իրացվելիության գործոնների հետ:

Ընկերության ներդրումային գործունեության ծավալներով կարելի է բնութագրել նրա տնտեսական զարգացման տեմպերը:

Չուտ ներդրումների դինամիկան արտացոլում է ընկերության տնտեսական զարգացման բնույթը, շահույթի ձևավորման ներուժը:

Ձեռնարկատիրության բնագավառում կարևոր է հանրապետությունում գործարար ակտիվության խթանումը, տնտեսավարող սուբյեկտների ինքնուրույնության ընդլայնումը: Այն ներկա փուլում հիմնականում պիտի կողմնորոշվի տնտեսության նախաադատվելի ճյուղերում փոքր և միջին ձեռնարկությունների առաջնահերթ զարգացմանը, համապատասխան ենթակառուցվածքների ստեղծմանը:

Փոքր և միջին բիզնեսի ոլորտի տնտեսական աճի ապահովման պայմաններից է փոքր և միջին ձեռնարկությունների ֆինանսավարկային ռեսուրսների հասանելիության պարզեցումը:

Ծայրահեղ ցածր մակարդակի վրա է ձեռնարկությունների ընդգրկվածությունը կրթության իրականացման և զարգացման մեջ: Կրթության բովանդակության նորացման դանդաղ ընթացքը չի ապահովում ժողովրդավարացող հասարակության հոգևոր, տնտեսական ու սոցիալական առաջընթացը, քաղաքացու ձևավորումը, քաղաքացիական հասարակության կայացումը և իրավական պետության ստեղծումը:

Գրականություն

1. Брейли Р., Майерс С. "Приемы корпоративных финансов". Пер. с англ. - Москва.: ЗАО "Олимп-Бизнес", 1997г.
2. Տվյալները՝ ըստ ԼՂՀ Ազգային վիճակագրական ծառայության:
3. www.gov.am
4. Մենեջմենթ, Ուսումնական ձեռնարկ, Յու. Սուվարյանի խմբագր., Եր., Տնտեսագետ, 2002թ.:

ОБ ОДНОЙ ГРАНИЧНОЙ ЗАДАЧЕ С ЧАСТНЫМИ ПРОИЗВОДНЫМИ

Г.Г. Саакян

кафедра математики

Рассматривается следующая граничная задача с частными производными

$$-\frac{\partial^2 u}{\partial x_1^2} - \frac{\partial^2 u}{\partial x_2^2} + q(x)u + \lambda a(x)u = 0, \quad (1)$$

$$u(\ell_1, x_2) = \rho_1 u(0, x_2), \quad u(x_1, \ell_2) = \rho_2 u(x_1, 0), \quad \rho_1 u(0, \ell_2) = \rho_2 u(\ell_1, 0), \quad (2)$$

$$\left. \frac{\partial u}{\partial x_1} \right|_{x_1 = \ell_1} = \rho_1 \left. \frac{\partial u}{\partial x_1} \right|_{x_1 = 0}, \quad \left. \frac{\partial u}{\partial x_2} \right|_{x_2 = \ell_2} = \rho_2 \left. \frac{\partial u}{\partial x_2} \right|_{x_2 = 0}, \quad |\rho_r| = 1, \quad r = 1, 2, \quad (3)$$

где $q(x) = q(x_1, x_2) = q_1(x_1) + q_2(x_2)$, $a(x) = a(x_1, x_2) = a_1(x_1) + a_2(x_2)$ - непрерывные на $I = [0, \ell_1] \times [0, \ell_2]$ функции, $u(x) = u(x_1, x_2)$ - непрерывная, дважды дифференцируемая на $I = [0, \ell_1] \times [0, \ell_2]$ неизвестная функция.

Отметим, что рассматриваемое уравнение в частных производных было предметом изучения многих математиков. Разложения по собственным функциям в конечной области с заданными граничными условиями были проведены Гильбертом и Курантом (см., [1]). Э. Ч. Титчмарш в своей монографии (см., [2]), предложил новый метод в исследовании спектральных свойств рассматриваемой задачи как в конечной, так и в бесконечной областях.

В данной статье излагается несколько иной подход к изучению уравнения (1) с краевыми условиями (2)-(3) при определенных предположениях, основанный на применении многопараметрической спектральной теории (см, например, [3]-[8]).

Будем искать решение задачи (1)-(3) в виде $u(x) = u_1(x_1)u_2(x_2)$. Подставив значение $u(x)$ в уравнение (1), получим

$$-u_1''(x_1)u_2(x_2) - u_1(x_1)u_2''(x_2) + q_1(x_1)u_1(x_1)u_2(x_2) + q_2(x_2)u_1(x_1)u_2(x_2) + \lambda a_1(x_1)u_1(x_1)u_2(x_2) + \lambda a_2(x_2)u_1(x_1)u_2(x_2) = 0$$

или

$$(-u_1''(x_1) + q_1(x_1)u_1(x_1) + \lambda a_1(x_1)u_1(x_1))u_2(x_2) + (-u_2''(x_2) + q_2(x_2)u_2(x_2) + \lambda a_2(x_2)u_2(x_2))u_1(x_1) = 0$$

Так как мы ищем нетривиальные решения, то разделив обе части полученного уравнения на $u_1(x_1)u_2(x_2)$, найдем

$$\frac{-u_1''(x_1) + q_1(x_1)u_1(x_1) + \lambda a_1(x_1)u_1(x_1)}{u_1(x_1)} = \frac{-u_2''(x_2) + q_2(x_2)u_2(x_2) + \lambda a_2(x_2)u_2(x_2)}{u_2(x_2)}$$

При фиксированном значении x_1 из $[0, \ell_1]$ левая часть этого уравнения будет постоянной и зависящей от x_2 . Следовательно, будем иметь

$$\frac{-u_1''(x_1) + q_1(x_1)u_1(x_1) + \lambda a_1(x_1)u_1(x_1)}{u_1(x_1)} = \mu,$$

$$\frac{-u_2''(x_2) + q_2(x_2)u_2(x_2) + \lambda a_2(x_2)u_2(x_2)}{u_2(x_2)} = -\mu,$$

где μ - некоторая постоянная.

Отсюда найдем

$$\begin{cases} -u_1''(x_1) + q_1(x_1)u_1(x_1) = -\lambda a_1(x_1)u_1(x_1) + \mu u_1(x_1) \\ -u_2''(x_2) + q_2(x_2)u_2(x_2) = -\lambda a_2(x_2)u_2(x_2) - \mu u_2(x_2) \end{cases} \quad (5)$$

Введем обозначения

$$u_1 = y_1^1, (u_1)' = y_2^1, u_2 = y_1^2, (u_2)' = y_2^2. \quad (6)$$

Тогда систему (5) можно записать в виде

$$\begin{cases} (y_1^1)' = y_2^1 \\ -(y_2^1)' + q_1 y_1^1 = (-\lambda a_1 + \mu) y_1^1 \\ (y_1^2)' = y_2^2 \\ -(y_2^2)' + q_1 y_1^2 = (-\lambda a_2 - \mu) y_1^2 \end{cases} \quad (7)$$

Далее, если принять

$$S = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}, G_1(x_1) = \begin{pmatrix} q_1(x_1) & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}, G_2(x_2) = \begin{pmatrix} q_2(x_2) & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}, \quad (8)$$

$$A_{11}(x_1) = \begin{pmatrix} -a_1(x_1) & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix}, A_{12}(x_1) = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix}, A_{21}(x_2) = \begin{pmatrix} -a_2(x_2) & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix}, A_{22}(x_2) = \begin{pmatrix} -1 & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad (9)$$

то система (7) запишется в виде

$$S \frac{dy^r}{dx_r} + G_r y^r = (\lambda A_{r1} + \mu A_{r2}) y^r, \quad (10)$$

$$\text{где } y^r(x_r) = \begin{pmatrix} y_1^r(x_r) \\ y_2^r(x_r) \end{pmatrix}, r = 1, 2.$$

Заметим, что так как $u_r(x_r) \neq 0$, то из условий (2)-(3) будет следовать, что

$$u_r(\ell_r) = \rho_r u_r(0), \quad \left. \frac{\partial u_r}{\partial x_r} \right|_{x_r = \ell_r} = \rho_r \left. \frac{\partial u_r}{\partial x_r} \right|_{x_r = 0} = 0, \quad r = 1, 2.$$

С учетом обозначений (8)-(9), полученные граничные условия примут вид

$$\begin{aligned} y_1^r(\ell_r) &= \rho_r y_1^r(0), \\ y_2^r(\ell_r) &= \rho_r y_2^r(0), \end{aligned}$$

или

$$y^r(\ell_r) = \rho_r y^r(0). \quad (11)$$

Таким образом, рассматриваемая задача (1)-(3) свелась к следующей двупараметрической задаче Дирака (см., [9])

$$S \frac{dy^r}{dx_r} + G_r y^r = (\lambda A_{r1} + \mu A_{r2}) y^r, \quad (12)$$

$$y^r(\ell_r) = \rho_r y^r(0), \quad (13)$$

причем $A_{rs}^* = A_{rs}$, $G_r^* = G_r$, $r, s = 1, 2$.

Известно (см., например, [7]), что если для данного $(\lambda, \mu) \in C^2$ многопараметрическая система (12) имеет решение $(y^1(x_1, \lambda), y^2(x_2, \mu)) \neq (0, 0)$, удовлетворяющее условиям (13), то (λ, μ) называется собственным значением, а тензор $y(x, \lambda, \mu) = y^1(x_1, \lambda) \otimes y^2(x_2, \mu)$ - собственной функцией задачи (12)-(13), соответствующей собственному значению. (λ, μ)

Пусть $H = L_2[0, \ell_1] \otimes L_2[0, \ell_2]$,

$$\Delta_0(x) = A_{11}(x_1) \otimes A_{22}(x_2) - A_{12}(x_1) \otimes A_{21}(x_1) = \begin{pmatrix} a(x) & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad (14)$$

Δ_0 -оператор, порожденный матрицей $\Delta_0(x)$ и действующий в H по формуле

$$\Delta_0 h = \Delta_0(x) h(x),$$

Тогда имеют место (см. [9])

Теорема 1. Если Δ_0 -оператор положительного типа в H , то

а) собственные значения задачи (12)-(13) вещественны и их множество счетно,

б) собственные функции $y(x, \lambda), z(x, \mu)$, соответствующие различным собственным значениям

$\lambda = (\lambda_1, \lambda_2)$ и $\mu = (\mu_1, \mu_2)$, Δ_0 -ортогональны, т.е.

$$(\Delta_0 y, z) = 0. \quad (15)$$

Теорема 2. Если оператор Δ_0 удовлетворяет условию

$$(\Delta_0 h, h) \geq \gamma \|h\|^2, \quad \gamma > 0 \quad (16)$$

для любого элемента $h \in H$, то для любого тензора $f \in H$ справедливо равенство Парсеваля

$$(\Delta_0 f, f) = \sum_{n=1}^{\infty} |(\Delta_0 f, y_n)|^2, \quad (17)$$

где $\{y_n\}_n$ -система Δ_0 -ортонормированных собственных функций задачи (12)-(13).

Теорема 3. Пусть оператор Δ_0 удовлетворяет условию (16), матрицы

$A_r(x), G_r(x)$ из $C^1[0, \ell_r]$ ($r, s = 1, 2$), $y^1(x_1)$ и $y^2(x_2)$ дважды непрерывно дифференцируемы и удовлетворяют граничным условиям (13), тогда ряд $\sum_n (\Delta_0 y, u_n) u_n$ сходится равномерно к $y(x)$,

где $\{u_n\}_{n=1}^{\infty}$ - Δ_0 -ортонормированная система собственных функций $\{u_n\}_{n=1}^{\infty}$ задачи (12)-(13).

Учитывая (14), а также обозначения (6), нетрудно показать, что

$$\begin{aligned} (\Delta_0 y, z) &= \int_I a(x) y_1^1(x_1) y_1^2(x_2) \overline{z_1^1(x_1) z_1^2(x_2)} dx = \int_I a(x) u_1(x_1) u_2(x_2) \overline{v_1(x_1) v_2(x_2)} dx = \\ &= \int_I a(x) u(x) \overline{v(x)} dx. \end{aligned} \quad (18)$$

Тогда положительная определенность оператора Δ_0 будет обусловлена выполнением условия

$$\int_I a(x) |g(x)|^2 dx \geq 0 \quad (19)$$

для любого $g(x) \in L_2(I)$. В частности, при $a(x) > 0$ условие (19) будет выполняться.

Соответственно условие (16) станет равносильным условию

$$\int_I a(x)|g(x)|^2 dx \geq \gamma \|g\|^2, \quad (20)$$

где $g(x) = h_1^1(x_1)h_1^2(x_2)$. Заметим, что в случае $a(x) > 0$ условие (20) также будет иметь место, т.к. в качестве γ можно например взять $\min_{x \in I} a(x)$.

Тогда из теоремы 1 будет следовать

Теорема 1а. Если функция $a(x) > 0$ для любого $x \in I$, то

а) собственные значения задачи (1)-(3) вещественны и их множество счетно,

б) собственные функции $u(x, \lambda), v(x, \lambda')$, соответствующие различным собственным значениям λ и λ' , ортогональны с весом $a(x)$, т.е.

$$\int_I a(x)u(x)\overline{v(x)}dx = 0$$

Далее, заметим, что собственные функции задачи (12)-(13) с учетом обозначений (6) будут иметь вид

$$y_n(x) = y_n^1(x_1) \otimes y_n^2(x_2) = \left(u_1^{(n)}(x_1)u_2^{(n)}(x_2), u_1^{(n)}(x_1)\frac{\partial u_2^{(n)}(x_2)}{\partial x_2}, \frac{\partial u_1^{(n)}(x_1)}{\partial x_1}u_2^{(n)}(x_2), \frac{\partial u_1^{(n)}(x_1)}{\partial x_1}\frac{\partial u_2^{(n)}(x_2)}{\partial x_2} \right)$$

Тогда, учитывая соотношение (17) и теоремы 2,3, получим, что верны

Теорема 2а. Если $a(x) > 0$ для любого $x \in I$, то для любого $g(x) \in L_2(I)$ справедливо равенство Парсеваля

$$\int_I a(x)|g(x)|^2 dx = \sum_{n=1}^{\infty} \left| \int_I a(x)g(x)\overline{u^{(n)}(x)}dx \right|^2, \quad (17)$$

где $\{u^{(n)}\}_n$ - система $a(x)$ -ортонормированных собственных функций задачи (1)-(3).

Теорема 3а. Если $a(x) > 0$ для любого $x \in I$, матрицы $q_r(x_r), a_r(x_r)$ из $C^1[0, \ell_r]$ ($r, s = 1, 2$), $u_1(x_1)$ и $u_2(x_2)$ дважды непрерывно дифференцируемы и удовлетворяют граничным условиям (2)-(3), тогда ряд $\sum_{n=1}^{\infty} c_n u^{(n)}(x)$ сходится

равномерно к $u(x) = u_1(x_1)u_2(x_2)$, где $\{u^{(n)}\}_{n=1}^{\infty}$ - $a(x)$ -ортонормированная система собственных

функций задачи (1)-(3), $c_n = \int_I a(x)u(x)\overline{u^{(n)}(x)}dx$.

ՄԱՍՆԱԿԻ ԱԾԱՆՅՅԱԼՆԵՐՈՎ ՄԵԿ ԵԶՐԱՅԻՆ ԽՆԴՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գ. Ն. Մառալյան

Մասնակի ածանցյալներով մեկ եզրային խնդրի համար ապացուցվում է սեփական արժեքների հաշվելիությունը, սեփական ֆունկցիաների լրիվությունը և ըստ սեփական ֆունկցիաների վերլուծության հավասարաչափ գուգամիտությունը:

Резюме

В работе доказывается счетность собственных значений, полнота системы собственных функций, а также равномерная сходимость разложения по системе собственных функций для одной граничной задачи.

Литература

1. Курант Р. и Гильберт Д., Методы математической физики, т. II, М., 1946
2. Э.Ч.Титчмарш. Разложение по собственным функциям связанные с дифференциальными уравнениями второго порядка. т. II. -М., 1961
3. Sleeman B. D. Some aspects of Multi-parameter spectral theory. Dep.Math.Univ. Scotland, 1970.- p.81-94.
4. Sleeman B. D. Multi-parameter eigenvalue problems in ordinary differential equations. Bull.Inst. Poli. Jazzy 1971.-17(21) 51-60.
5. Browne P. J. A multi-parameter eigenvalue problems.-J. Math. Anal.and Applications, 1972.- v.38.- p. 553-568.
6. Atkinson F. V. Multiparameter Eigenvalue Problems.- V. 82-I,- Academic Press, New York and London, 1972.-V.1
7. Sleeman B. D. Multiparameter spectral theory in Hilbert space. J.Math. Anal. Appl.,1978, 511-530.
8. Browne P. J. Multi-parameter problems the last decade. -Lect. Notes Math., 1982.- v. 964.- p.95-109.
9. Саакян Г.Г. О полноте собственных функций двупараметрической задачи Дирака, -Ученые записки ЕрГУ. -2002.-т.1. с.9-13.

PASKAL Լեզվի ՑԻԿԼԻ ՕՊԵՐԱՏՈՐՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ

«ՀԱՆՐԱՀԱՇԻՎ ԵՎ ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԱՆԱԼԻԶԻ ՏԱՐԲԵՐ 10-րդ»

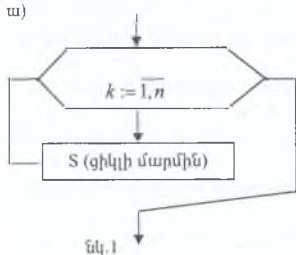
Վ.Վ. Առստամյան

Լիրաբերական մաթեմատիկայի և ինֆորմատիկայի ամբիոն

Ինֆորմատիկայի 10-րդ դասարանի դասագիրքը որոշակի տեղեկատվություն է պարունակում Pascal լեզվի վերաբերյալ, բերված են օրինակներ լեզվի հնարավորությունները սովորեցնելու նպատակով: Մասնավորապես ցիկլի օպերատորների միջոցով կազմած օրինակների ծրագրերը չեն տալիս այնպիսի հստակություններ, որպեսզի սովորողները կարողանան առանց բովանդակությունների կազմել առաջադրաբերված խնդիրների ծրագրերը:

Փաստորեն ունենք ցիկլի հետևյալ ստրուկտուրաները [1].

-պարամետրով ցիկլի օպերատորներ, որի ստրուկտուրաները ունեն հետևյալ կառուցվածքները (նկ.1, նկ.2)

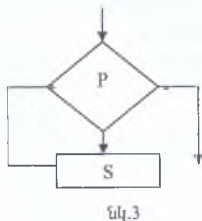
k-ն աճում է 1-ով ($k := k + 1$) մինչև հասնարվելը n-ին (k-ն ամբողջ տիպի թիվ է), համապատասխան օպերատորը ունի հետևյալ տեսքը

For k:=1 To n Do S

Ցիկլի հաջորդ օպերատորներն են՝

-նախապայմանով ցիկլի օպերատոր, որի ստրուկտուրան հետևյալն է (նկ.3)

Pascal լեզվում այն գրվում է հետևյալ կերպ.

While P Do S

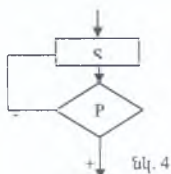
մինչև P կատարել S-ը

-հետապայմանով ցիկլի օպերատոր, որի ստրուկտուրան ունի հետևյալ տեսքը (նկ.4).

Pascal լեզվում այն ունի հետևյալ տեսքը

Repeat S Until P

կրկնել S-ը մինչև P

Ի տարբերություն պարամետրով ցիկլի ստրուկտուրաների, ուր k ամբողջ տիպի պարամետրի արժեքը ավտոմատ կներգվի աճում է 1-ով կամ նվազում է 1-ով, նախապայմանով և հետապայմանով (նկ.3 և նկ.4) ցիկլի օպերատորներում k -ի արժեքի ավելացումը ($k:=k+1$), նշվում է ցիկլի S իրանում:

Փորձը ցույց է տալիս, որ նշված օպերատորների օգտագործմամբ մինչև խնդրի լուծումը սովորողների մոտ առաջ է բերում մտածողական ճկունություն, նպաստելով հետազոտական ունակությունների զարգացմանը:

Մեր կարծիքով «Ինֆորմատիկա» դասավանդող ուսուցիչները կարող են լավ արդյունք ունենալ, եթե ինֆորմատիկայի ժամերին լուծեն խնդիրներ համապատասխանաբար 9-րդ և 10-րդ դասարանների մաթեմատիկայի և ֆիզիկայի դասագրքերից: Ի դեպ, 10-րդ դասարանի հանրահաշվի դասագրքի առաջին մասում գետնդրված են այնպիսի խնդիրներ հաջորդականությունների վերաբերյալ, որոնց դասավանդումը համապատասխանում է 10-րդ դասարանի ինֆորմատիկայի դասագրքի Pascal լեզվի ուսուցման բաժնին: Ուստի մի շարք խնդիրների լուծումների ծրագրերը կարելի է կազմել այդ ժամերին: Դիցուք ցանկանում ենք կազմել հետևյալ խնդրի լուծման ծրագիրը.

Խնդիր. Գտնել *անդրադարձ բանաձևով տրված հաջորդականության չորրորդ անդամը* [2]. $a_1=20, a_2=9$, նրբ $a_{n-2}=a_{n+1}-a_n$

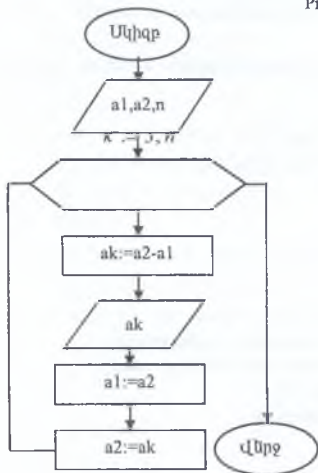
Լուծում. Նշված անդրադարձ բանաձևով հաշվենք a_3, a_4, a_5, a_6, a_7 անդամներ արժեքները և համեմատենք իրար հետ:

Կազմենք հետազոտական ալգորիթմ, անդրադարձ բանաձևը գրելով հետևյալ կերպ $a_k:=a_2-a_1$:

Ինչպես նկատում ենք, հետագա քայլերում $a_1:=a_2$, իսկ $a_2:=a_k$:

Օգտվենք առաջին ստրուկտուրայից և օպերատորից:

Համապատասխան ծրագիրը կունենա հետևյալ տեսքը.

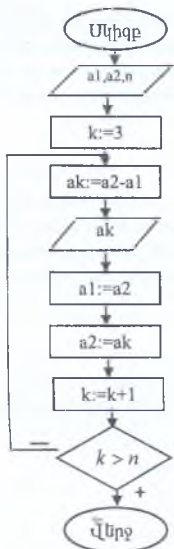
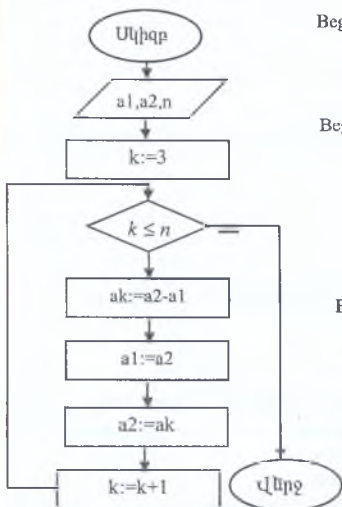
```

Program Xndir3b;
Var k,n:Integer;
    a1,a2,ak: Real;
Begin Write ('a1=?'); Readln (a1);
      Write ('a2=?'); Readln (a2);
      Write ('n=?'); Readln (n);
      For k:=3 To n Do
        Begin
          ak:=a2-a1;
          Writeln ('a',k,'=',ak);
          a1:=a2;
          a2:=ak
        End;
      End.
  
```

Օգտվենք 3-րդ ստրուկտուրայից և համապատասխան օպերատորից.
Համապատասխան ծրագիրը կունենա հետևյալ տեսքը.

```
Program Xndir4b;
  Var k,n:Integer;
      a1,a2,ak: Real;
```

```
Begin Write ('a1=?'); Readln (a1);
      Write ('a2=?'); Readln (a2);
      Write ('n=?'); Readln (n);
      While k<=3 Do
        Begin
          ak:=a2-a1;
          Writeln ('a',k,'=',ak);
          a1:=a2;
          a2:=ak;
          k:=k+1
        End;
      End.
```


Այժմ օգտվենք 4-րդ ստրուկտուրայից և համապատասխան օպերատորից.
Համապատասխան ծրագիրը կունենա հետևյալ տեսքը.

```
Program Xndir5b;
  Var k,n:Integer;
      a1,a2,ak: Real;
  Begin Write ('a1=?'); Readln (a1);
        Write ('a2=?'); Readln (a2);
        Write ('n=?'); Readln (n);
        k:=3;
        Repeat
          Begin
            ak:=a2-a1;
            Writeln ('a',k,'=',ak);
            a1:=a2; a2:=ak; k:=k+1;
          End;
        Until k>n;
  End.
```

Համեմատելով ստացած արժեքները, նկատում ենք, որ կա օրինաչափություն, այսինքն $a_1=a_7$, $a_2=a_8$, $a_3=a_9 \dots$:

Ինչպես նկատում ենք, մաթեմատիկայում հայտնի մի շարք անդրադարձ բանաձևեր կարելի է լուծել այս նույն համակարգով, կատարելով փոքր ինչ փոփոխություններ: Օրինակ Ֆիբոնաչի շարքը.

$$\phi_n = \phi_{n-1} + \phi_{n-2} \quad n = 2, 3 \dots$$

և 10-րդ դասարանի դասագրքի հետևյալ խնդիրներ՝

$$1. a_1 = 12, a_2 = 2, a_{n+2} = \frac{a_n + a_{n+1}}{2} : \text{Գտնել հաջորդականության 4-րդ անդամը}$$

$$2. a_1 = 2, a_{n+1} = 3a_n + 1 : \text{Ապացուցել, որ } a_n = \frac{1}{2}(5 \cdot 3^{n-1} - 1) :$$

$$3. a_1 = 5, a_2 = 7, a_{n+1} = 2 \cdot a_n - a_{n-1} : \text{Ապացուցել, որ } a_n = 3 + 2n :$$

Резюме

Применение операторского цикла языка Pascal в учебнике „Алгебра и элементы математического анализа“ для 10 класса

В.В.Арустамян

Кафедра прикладной математики и информатики

В статье рассматриваются основные структуры, использование которых дает возможность сформировать у учащихся гибкость мышления, способствуя развитию у них исследовательских навыков; также отмечается, что решение ряда важнейших формул возможно по этой же системе, произведя небольшие изменения.

Ամփոփում

Հոդվածում ուսումնասիրվում են հիմնական կառուցվածքները, որոնց օգտագործումը թույլ է տալիս ձևավորել աշակերտների մոտ մտածողության ճկունություն, աջակցելով նրանց մոտ հետազոտական հմտությունների զարգացման: Նաև նշվում է, որ մի շարք կարևորագույն բանաձևերի լուծումը հնարավոր է նույն համակարգով կատարելով ոչ մեծ փոփոխություններ.

Գրականություն

1. Ա.Գ.Գեյն, Ա.Ի.Սմեռլուով, Ն.Ա.Յունևրման, Ինֆորմատիկա-10, Եր., «Աստղիկ գրատուն», 2002թ.:
2. Գ.Գևորգյան, Ա. Մահալյան, Հանրահաշիվ և մաթեմատիկական անալիզի տարրեր 10, Եր., Էդիթ Պրինտ, 2001թ.:

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФУНКЦИИ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ЧАСТИЦ АЭРОЗОЛЯ ПО РАЗМЕРАМ

Г.М.Багунц
кафедра физики

Исследование микроструктуры атмосферного аэрозоля представляет большой интерес для теории климата и проблем распространения излучения в атмосфере. Данные систематических измерений функции распределения частиц по размерам в разных физико-географических условиях используются для разработки микрофизических моделей оптических и радиационных характеристик аэрозоля. Иными словами, для решения научных и прикладных задач современной экологии необходимы статистические модели, позволяющие оценивать концентрации вредных примесей. Большой интерес представляют модели, позволяющие по одному или нескольким параметрам оценивать значения других, интересующих нас параметров загрязнения атмосферы.

Реально наблюдающиеся микроструктуры аэрозоля в виде суммы нескольких логарифмически нормальных распределений показывают отклонения от закона Юнга, что является отражением мультимодальной природы аэрозоля [1]. Многочисленные экспериментальные исследования позволили утверждать о независимом существовании двух фракций: субмикронной и грубодисперсной [2, 3]. По данным измерений, проведенных автором в Москве, Алма-Ате, Кисловодске и Ереване выявлены выраженные максимумы на распределении $v(r)$ для субмикронного аэрозоля в области $r < 0,2$ мкм (в условиях замутненности атмосферы) $r_{\max} = 0,2 - 0,3$ мкм и для грубодисперсного аэрозоля в области размеров $2 \text{ мкм} < r < 5 \text{ мкм}$ с минимумом распределения $r = 0,5 - 0,75$ мкм. Задача исследования вариаций функции распределения частиц по размерам сводится к поиску взаимосвязи между концентрациями частиц разных размеров. Она решается с помощью феноменологического и статистического анализа данных наблюдений. Анализ коэффициентов корреляции между счетными концентрациями частиц субмикронного и грубодисперсного аэрозоля выявил некоррелированность вариаций концентраций (коэффициент корреляции $< 0,5$).

В настоящей статье рассматриваются статистические модели микроструктуры городского аэрозоля. В основу анализа положен метод ортогональных разложений эмпирических функций, опирающийся на корреляционный анализ функции распределения частиц по размерам.

Распределение частиц по размерам следует рассматривать как случайную функцию времени и координат. Поскольку обычно в эксперименте ограничиваются измерениями концентрации частиц аэрозоля в нескольких фиксированных диапазонах размеров частиц, вместо случайных функций объектами анализа становятся многомерные случайные векторные величины. В реальных экспериментах приходится иметь дело с ограниченными ансамблями наблюдательных данных с конечными наборами случайных величин.

Для каждого ансамбля измерений были рассчитаны средние концентрации $\overline{\ell_n f_i}$;

ковариационные матрицы $B_{ik} = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n f_{ij}' f_{kj}'$ ($i, k=1, 2, \dots, s$, где s , - число диапазонов размеров), n - число измерений, j - номер реализации; нормированные корреляционные матрицы

$R_{ik} = \frac{B_{ik}}{\sqrt{B_{ii} B_{kk}}}$; системы собственных чисел λ_i и векторов π_i ковариационных матриц [4].

А.М.Обухов [5] показал, что оптимальным для эмпирической функции является разложение по собственным векторам ковариационной матрицы

$$f(r) = \overline{f(r)} + \sum_{i=1}^m C_i \pi_i(r) \quad (m \leq s), \quad (1)$$

где C_i - коэффициенты разложения

Автором были рассчитаны собственные векторы и собственные числа ковариационных матриц.

Анализ этих данных выявил следующее:

1. Первый собственный вектор π_1 для всех ансамблей оказался знакопостоянным (рис.1). Это значит, что вариации микроструктуры аэрозоля, связанные с изменением общего уровня аэрозольного загрязнения атмосферы являются основными.
2. Все рассматриваемые ковариационные матрицы имеют быстроубывающий ряд

собственных чисел $\lambda_1 > \lambda_2 > \lambda_3 \dots$ и в первом приближении все ансамбли можно считать однопараметрическими, т.е. для их описания достаточно первого коэффициента разложения по системе векторов $\pi_i^j - C_i^j$. С точностью, близкой к точности измерений, достаточно двух параметров C_1^j и C_2^j

3. Системы собственных векторов для всех ансамблей сходны. Причиной этого является выраженная бимодальная структура функции распределения $f(r)$, часто регистрирующаяся в процессе измерений.

4. *Обращает на себя внимание характер перехода через ноль (соответствующая вектору π_2^j непрерывная собственная функция $\varphi_2(2)$) второго вектора π_2^j - резким скачком при $r \approx 0,5$ мкм. Именно в этом районе происходит резкое убывание коэффициента корреляции. Физически это может указывать границу раздела между частицами разных по природе фракций.*

Практически для всех случаев второй собственный вектор π_2 меняет знак один раз. Не вызывает сомнений, что π_2 характеризует именно вариации, обусловленные изменениями соотношения между концентрациями частиц субмикронного и грубодисперсного аэрозоля.

В первом приближении описания вариаций микроструктуры можно воспользоваться сглаженными векторами π_1 и π_2 (рис.2), которые можно использовать для всех ансамблей наблюдательных данных.

Нулевое значение второго вектора π_2 означает, что вклад второго коэффициента C_2^j в разложении для этой области размеров мал и именно этот канал может быть рекомендован для определения ведущего (первого параметра вариации функции распределения $f(r) - C_1$.

Таким образом, любую реализацию функции распределения частиц по размерам $f(r)$ можно "восстановить" с помощью матрицы B_{ik} .

Вид первого собственного вектора π_1 , говорит о том, что основной тенденцией в изменении функции распределения $f(r)$ является увеличение крутизны спектра размеров с ростом интегральной концентрации N . Изменение крутизны происходит, в основном, за счет субмикронной фракции.

На второй собственный вектор π_2 приходятся вариации $f(r)$, не связанные с интегральной концентрацией. Хотя средний модуль первого коэффициента разложения заметно больше, чем второго ($\langle |C_1^j| \rangle > \langle |C_2^j| \rangle$) размах этих вариаций сравним с таковым, приходящимся на C_1 , поскольку $\max |\pi_2^j|$ примерно вдвое больше, чем у π_1^j . Физически это может означать (в большинстве случаев) антикорреляционные изменения концентраций субмикронного и грубодисперсного аэрозоля. Среднее по ансамблю $\langle C_2^j \rangle = 0$, однако удалось обнаружить статистически достоверный суточный ход C_2^j для ансамблей Ереван, весна; Ереван, лето и Ереван, осень.

Часы Сезон	0-4	4-8	8-12	12-16	16-20	20-24
Весна	0,065	-0,011	0,054	-0,064	-0,145	0,250
Лето	0,048	-0,025	-0,004	0,022	-0,101	0,174
Осень	0,061	0,050	0,063	0,032	-0,113	0,105
Зима	0,021	0,017	0,029	-0,041	-0,089	0,052

Таблица 1. Суточный ход второго коэффициента разложения C_2 (Ереван)

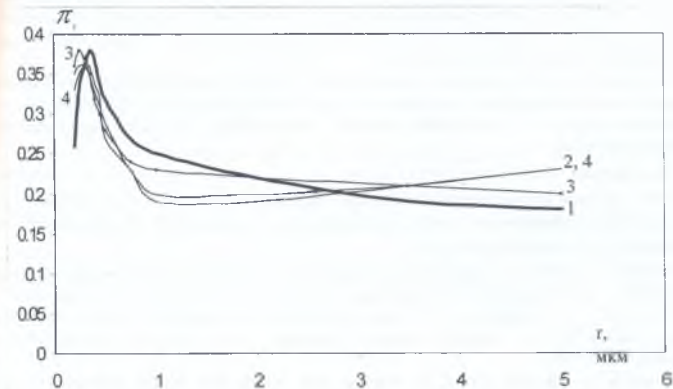

Рис. 1. Примеры собственных векторов π_1 для ансамблей: 1-Ереван, весна; 2-Ереван, лето; 3-Ереван, осень; 4-Ереван, зима

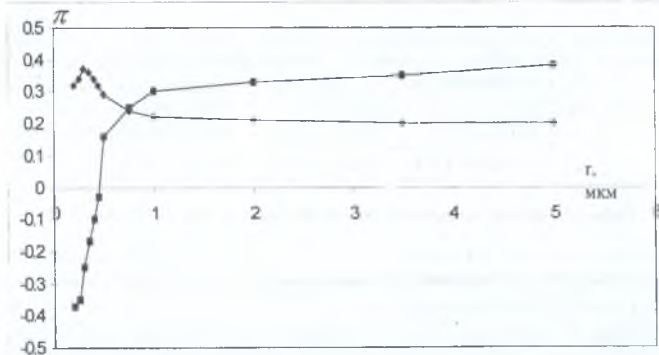

Рис. 2. Сглаженные по всей совокупности ансамблей (Ереван, весна – лето – осень – зима) значения π_1 и π_2

Отметим, что большая скорость изменения $f(r)$ - 2-3 часа в вечернее время говорит о том, что в атмосферу поступают уже "готовые" субмикронные частицы, тогда как гетерогенная конденсация не в состоянии обеспечить подобные скорости. Поэтому одной из причин подобного суточного хода может быть приходящийся на 16-20 часов пик в движении автотранспорта. Другой возможной причиной может быть быстрое уменьшение в эти часы высоты слоя перемешивания и роста концентрации аэрозоля.

Вследствие того, что наиболее существенные вариации микроструктуры описываются первыми двумя собственными векторами, мы рассмотрим здесь только задачу построения однопараметрической и двухпараметрической статистических моделей микроструктуры городского аэрозоля.

$$\text{Пусть сначала } \ln f(r) \cong \overline{\ln f(r)} + C_1 \pi_1(r). \quad (2)$$

Здесь вариации микроструктуры полностью определяются единственным параметром - C_1 . Мы будем использовать вместо "своего" вектора для каждой матрицы B_{ik} "универсальный" или сглаженный π_1 , для всех указанных B_{ik} .

Входным параметром однопараметрической модели может служить непосредственно измеряемый, рассчитываемый или прогнозируемый параметр, достаточно тесно связанный с коэффициентом C_1 . Коэффициент C_1 при практическом использовании модели не может рассматриваться как ее входной параметр, поскольку он не является непосредственно измеряемой величиной.

Точность восстановления $\ln f(r)$ определяется с помощью однопараметрической модели по величине остаточной дисперсии

$$b_1 = 1 - \lambda_1, \text{ где } \lambda_1 = \frac{\Lambda_1}{\sum_{k=1}^n \Lambda_k} - \text{нормированное собственное число ковариационной матрицы и}$$

Λ_k - собственные числа. (3)

Сезон Остаточная дисперсия	Весна	Лето	Осень	Зима
$1 - \lambda_1$	0,13	0,17	0,09	0,14
$1 - (\lambda_1 + \lambda_2)$	0,04	0,04	0,05	0,07
$1 - (\lambda_1 + \lambda_2 + \lambda_3)$	0,02	0,03	0,03	0,04

Таблица 2. Значения остаточной дисперсии для разных ансамблей (Ереван)

Двухпараметрическая статистическая модель микроструктуры представляется соотношением

$$\ln f(r) = \overline{\ln f(r)} + C_1 \pi_1(r) + C_2 \pi_2(r) \quad (4)$$

Основные трудности здесь связаны с выбором входных параметров модели. Наиболее естественно выбрать в качестве входных параметров дифференциальные концентрации частиц для двух диапазонов размеров. Для восстановления C_1 целесообразно взять величину $\ln f(r_0^*)$, где r_0^* - радиус частиц, для которых $\pi_2(r_0^*) = 0$

Выше была показана корреляционная связь между C_1 и $[\ln f(r_0^*) - \overline{\ln f(r_0^*)}]$. Зная $\ln f(r_0^*)$ можно рассчитать при $r_1 \neq r_0^*$ величину

$$\hat{d} = \ln f(r_1) - \overline{\ln f(r_1)} = \tilde{\pi}_1(r_1) \cdot C_1(\ln f(r_0^*)) \quad (5)$$

Для определения C_2 наиболее подходящей является область размеров r_2^* , где соотношения между $|\pi_1|$ и $|\pi_2|$ обратно соотношению в точке $r_0^* : |\pi_2| \gg |\pi_1|$. Этому условию удовлетворяет точка $r_2^* = 2,75$ мкм

Тогда из соотношения (4) легко получить

$$C_2 = \frac{\ln f(r_2^*) - \overline{\ln f(r_2^*)} - C_1 \pi_1(r_2^*)}{\pi_2(r_2^*)} \quad (6)$$

Таким образом, при однопараметрическом представлении модель функции распределения выглядит следующим образом

$$\ln f(r) = \overline{\ln f(r)} + C_1 \pi_1(r) \quad (7)$$

Для двухпараметрического представления необходимо измерять функцию $f(r)$ для двух разнесенных по радиусу каналов; оптимальными (обеспечивающими наилучшую точность восстановления) являются точки $r_0^* = 0,475$ мкм и $r_2^* = 2,75$ мкм

Резюме

На основании проведенного статистического анализа функций распределения частиц по размерам выявлены некоторые закономерности вариаций собственных векторов π ковариационной матрицы.

Построены одно- и двухпараметрические статистические модели микроструктуры аэрозоля.

Ամփոփում

Կատարված, ըստ չափսերի մասիկների բաշխման ֆունկցիաների, վիճակագրական վերլուծության հիման վրա բացահայտվել են կովարիացիոն մատրիցաների π սեփական վեկտորների վարիացիաների որոշ օրինաչափություններ:

Կառուցվել են աերոզոլի միկրոկառուցվածքի մեկ և երկու պարամետրանոց վիճակագրական մոդելներ:

Литература

1. Whitby K.T. Modeling of atmospheric aerosol size distribution. – A progress report on EPA Research Group NR 800971: sampling and analysis of atmospheric aerosols, 1975-35p.
2. Ивлев Л.С. Химический состав и структура атмосферных аэрозолей, Москва, 1988.
3. Багунц Г. М., Дянов –Клоков В.И., Фокеева Е.В. Сопоставление вертикальных распределений окиси углерода и аэрозоля над Москвой. Известия АН СССР, Москва, ФАО, т. 23, N11, 1987.
4. Горчаков Г.И., Метревели Д.М. Исследование микроструктуры приземного аэрозоля, Москва, 1988.
5. Обухов А.М. О статистических ортогональных разложениях эмпирических функций. Изв. АН СССР, серия геофизика, N3, 1980 г., с 432-439

ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՖԻԶԻԿԱԶՅԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

Է. Ա. Ղաթիբյան

մաթեմատիկայի և բնագիտական առարկաների դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

Սույն հոդվածով ցույց է տրված, թե ինչպես զարգացնել աշակերտների մտածողությունը և ստեղծագործական ունակությունները ֆիզիկայի դասավանդման գործընթացում, քանի որ դրանք հանդիսանում են ուսուցման գլխավոր խնդիրներից մեկը:

Ֆիզիկան հանդիսանում է բնության մասին առաջատար գիտություններից մեկը: Այն իր բովանդակությամբ հանրակրթական դպրոցում աշակերտների վրա կրթական և դաստիարակչական ներգործության մի հզոր միջոց է, որն օգնում է նրանց մտավոր ընդունակությունների զարգացմանը, գիտական աշխարհայացքի ձևավորմանը, կամքի և բնավորության դաստիարակմանը:

Հայտնի է, որ մտածողության գործընթացի հիմքը, մտածողության տնտեսները ոչ թե աշակերտների մոտ բնածին են, այլ ծագում են նրանց ճանաչողական գործունեության ընթացքում: Անհրաժեշտ է ուսուցման գործընթացում առաջնահերթ խնդիր համարել աշակերտների մտածելու կարողության զարգացումը: Ուսուցումը պետք է տանել այնպես, որ աշակերտների մոտ պահպանվեն երեխայական հետաքրքրությունները, միաժամանակ զարգացվեն նրանց մտածելու, տրամաբանելու, եզրահանգելու ունակություններն ու կարողությունները:

Մտածողությունը չափի լինի պրակտիկ կամ տնտեսական գործողությունից անջատ Մտածողության հիմքը պիտի հանդիսանա հարցի կամ հիմնահարցի ճիշտ գիտակցելը:

Ֆիզիկա ուսումնասիրելով՝ աշակերտները պետք է կարողանան իրենց գիտելիքները կիրառել պրակտիկ գործունեությունում: Դա պակաս կարևոր չէ, քան գիտելիքների յուրացումը: Շատ հաճախ դիտում ենք այնպիսի պատկեր, երբ աշակերտն աշխուժորեն և սառնուն կերպով պատմում է այս կամ այն երևույթի մասին, սակայն չի կարողանում հիմնավորել այն փաստերով, օրինակներով: Օրինակ՝ աշակերտը սահուն կերպով պատմում է, որ «Այն երևույթը, երբ արտաքին ազդեցությունների բացակայության դեպքում մարմինը պահպանում է իր շարժման արագությունը հաստատուն, անվանում են իներցիա»: Բայց երբ ասում են՝ բերք ու կյանքից օրինակ, դժվարանում է: Դրա համար պետք է զարգացնել աշակերտների մոտ տրամաբանական մտածողությունը՝ պահպանելով նրանց մեջ փաստերն իրենց ճիշտ փոխադարձ կապի մեջ տնտեսելու կարողությունը:

Աշակերտների ստեղծագործական մտածողությունը հիմնականում զարգանում է դպրոցում՝ սխտեմատիկ ուսուցման միջոցով: Այստեղ աշակերտն ուսուցչի օգնությամբ ուսումնասիրում է գիտությունը, պատկերացում կազմում բնական ու ֆիզիկական երևույթների, կենդանական աշխարհի մասին և ստեղծագործաբար յուրացնում ամենը, ինչ գիտության հիմքն է կազմում:

Ուսուցումը ոչ թե գիտելիքների ձեռքբերումը դնելավարելու, գործընթաց է: Շատ կարևոր է, որ աշակերտների ստացած գիտելիքները միջոց դառնան հետագա գիտելիքներ ձեռք բերելու համար: Այդ կարևոր խնդիրը ֆիզիկայի ուսուցիչը մենակ չի լուծում: Նա կարող է լուծել այն միայն դպրոցի ղեկ մանկավարժական կոլեկտիվի համատեղ ջանքերով ոչ միայն ֆիզիկայի, այլև հանրակրթական դպրոցի մյուս բոլոր ուսումնական առարկաների դասավանդման ժամանակ:

Ֆիզիկայի ուսումնասիրման առաջին իսկ քայլերից սկսած, հաշվի առնելով աշակերտների տարիքային առանձնահատկությունները, նրանց առջև բացահայտվում են աշխարհի մատերիականության, բնության երևույթների փոխադարձ կապի և նրանց պատճառական պայմանավորվածության գաղափարները: Դպրոցի առջև՝ ամբողջությամբ վերցրած և ֆիզիկայի ուսուցչի՝ առջև՝ մասնավորապես, դրված է ֆիզիկայի դասավանդման գործընթացում աշակերտներին պրակտիկ գործողության նախապատրաստելու խնդիրը:

Ստեղծագործական մտածողության զարգացման անհրաժեշտությունը երևան է գալիս դպրոցական ուսուցման բոլոր շրջաններում: Ընականաբար, ցածր դասարաններում այն

դրեաւորված է թույլ ձևով, և որքան հասունանում է աշակերտը, այնքան ստեղծագործական ունակություններն ակտիվանում են: Ստեղծագործական աշխատանքը հիմնականում անհատական բնույթ է կրում և պայմանավորված է յուրաքանչյուր նրեկալի աշխարհայացքով, իմացության, հակումների ու հետաքրքրությունների գործոններով:

Շատ կարևոր է տեսության ու պրակտիկայի փոխադարձ սերտ կապը: Այդպիսի կապի առկայության դեպքում մենք օժանդակում ենք աշակերտների գիտելիքներից ձևամոլության վերացմանը, դպրոցը մոտեցնում ենք կյանքին:

Աշակերտների մտածողության զարգացման խնդիրը դարձել է մեր դպրոցի առաջնահերթ հարցերից մեկը: Այդ տեսակետից կարևոր է դպրոցում միջառարկայական կապի իրականացումը, որը միջոց է՝ աշակերտների մոտ ձևավորելու բնության մասին պատկերացումներ, օգնում է նրանց օգտագործելու իրենց գիտելիքները տարբեր առարկաներ անցնելիս:

Աշակերտները մաթեմատիկայի դասընթացից գիտեն $y = ax, y = \frac{a}{x}$ տեսքի ֆունկցիաների և նրանց գրաֆիկների մասին, ծանոթ են ուղիղ և հակադարձ համեմատական մեծությունների հետ: Շատ ժամանակ աշակերտները մաթեմատիկական հասկացությունները նույնացնում են ֆիզիկականի հետ՝ առանց խնաստը հասկանալու. օրինակ՝ անցնելով Օմի օրենքը շղթայի դեղամասի համար՝ [7] գրում են $I = \frac{U}{R}$ և ասում են, որ հոսանքի ուժը շղթայի տեղամասում ուղիղ համեմատական է նրա ծայրերի կիրառված լարմանը և հակադարձ համեմատական է այդ տեղամասի դիմադրությանը: Իսկ երբ որոշում ենք դիմադրությունը՝ $R = \frac{U}{I}$, առանց մտածելու ասում են, որ դիմադրությունն ուղիղ համեմատական է լարմանը և հակադարձ համեմատական է հոսանքի ուժին: Ուսուցիչը պետք է ուղղի աշակերտների այդ սխալը և բացատրի, որ դիմադրությունը կախված չէ լարումից և հոսանքի ուժից, այլ կախված է նյութի տեսակից, հաղորդչի նրկարությունից, լայնական հատույթի մակերեսից և ջերմաստիճանից: Կամ ուրիշ օրինակ: Անցնելով «Մտություն» [9] թեման՝ $p = \frac{m}{V}$, ասում են, որ խտությունն ուղիղ համեմատական է զանգվածին և հակադարձ համեմատական է ծավալին: Աշակերտների նման սխալ պնդումները վկայում են այն մասին, որ նրանք, առանց մտածելու, առանց կիրառվող բանալի մանրամասն վերլուծության, սխալ պատասխաններ են տալիս: Չառազան օրենքների ձևակերպումների, սահմանումների ֆիզիկական իմաստը աշակերտների համար լրիվ պարզ է դառնում այն բանից հետո, երբ բազմաթիվ անգամ օգտագործվում են մասնավոր, կոնկրետ օրինակներ լուծելիս:

Այս դեպքում, կարծես թե, ֆիզիկական բանաձևերն աշակերտների համար վերականգնաանում են, նրանց համար բացահայտվում է շատ բան, որ մինչ այդ մնացել էր ծածկված կամ ընկալվել էր գուտ մեխանիկոյեն:

Խնդիրների հմուտ ընտրությամբ, ֆիզիկական նյութի ուսումնասիրման գործընթացում կիրառելով համապատասխան մեթոդներ, կարելի է հասնել աշակերտների գիտելիքների մեջ տեղ գտած ձևամոլության վերացմանը: Տարբեր բնույթի ու բովանդակությամբ խնդիրներ լուծելիս՝ զարգացնում ենք աշակերտների տրամաբանական մտածողությունը և ինքնուրույն աշխատելու ունակությունները, դասակարգում նրանց կամքը, որոշեալ աշխատեն միանգամայն ինքնուրույն, իրենց սեփական ուժերով՝ չսպասելով ուսուցչի կամ ընկերների օգնությանը, իրենք հաղթահարեն հանդիպող բոլոր դժվարությունները:

Գերմանացի ֆիզիկոս Հելմհոլցը, իր վրա բազմաթիվ փորձեր կատարելուց հետո, եկավ այն եզրակացության, որ փայլուն մտախնայողանքը ցանկացած ժամանակ չեն ծագում: Դրանք երևան են գալիս անապասելի և այն էլ այն ժամանակ, երբ դրանց անհրաժեշտությունը, արժեքն առաջին պահին չի էլ գիտակցվում: Մարդ անգամ դժվարանում է որոշել, թե երբ և ինչ հանգամանքներում կատարվեց տվյալ հայտնագործությունը:

Ստեղծագործական մտածողությունը նրան է գալիս միմիայն անձնական փորձի, նախորդ գիտելիքների, մտքի լարված գործողության, էմոցիոնալ գրգռվածության և նման պարագաներով:

Հաճախ մենք ուսուցման գործընթացում մոռանում ենք մի կարևոր հանգամանք, դա աշակերտների ոգևորությունը, ինքնագնահատումը, սեփական ուժերի նկատմամբ վստահությունն է: Պետք է խուսափել քայքայած կանոններ մեխանիկորեն կրկնելուց: Աշակերտը շատ հաճախ պետք է իրեն հարց տա. «Իսկ եթե այսպես վարվեմ», «Իսկ ինչու» եմ հենց այդ ձևով պատկերացում հարցը» և այլն: Այս և նման հարցադրումներն ինքնուրույն մտածողության պարզ տարրեր են, որոնց վրա զարգանում է երեխայի ինքնուրույնությունը:

Կան ուսուցիչներ, որոնք բավարարվում են դասագրքում նշած նյութերով և այդ սահմաններից դուրս չեն գալիս ու հաճախակի ընդհատում են աշակերտին՝ ասելով. «Իսկ նույնպես եմ բացատրել», «Իսկ ինչպե՞ս է ապփառ դասագրքում» և այլն: Այդ ամենը, ինչ խոսք, կաշկանդում է երեխայի ազատ միտքը: Դպրոցը պետք է ամեն կերպ խթանի աշակերտի ինքնուրույնությունը, ազատ մտածողությունը և նրա մեջ մշակի սեփական հայացքներ, համոզմունքներ, պատկերացումներ:

Աշակերտի ստեղծագործական աշխատանքը պետք է լինի նրա ուժերին ու կարողություններին համապատասխան: Այն հիմնականում հանդես պետք է գա դասախոսի գիտակցաբար մեկնաբանության մեջ: Պետք է աշակերտներին վարժեցնել դասախոսի գիտակցաբար մեկնաբանության մեջ: Պետք է աշակերտներին վարժեցնել դասախոսի շուրջ ինքնուրույն խորհել, դատել, ձևակերպել ու մեկնաբանել:

Դասախոսը վերլուծելիս աշակերտների միտքը մտածողության մի տեսակից անընդհատ անցնում է մյուսին: Եթե ստեղծագործական մտածողությունն աշխատում է հարցի մի նոր կողմ գտնել, ապա մտածողության մյուս գծերն օժանդակում են նյութը յուրացնելու խորությամբ, գիտելիքներ ձեռք բերելուն, ըմբռնել քննարկվող հարցը և այլն:

Կատարելով զանազան լաբորատոր աշխատանքներ ֆիզիկայից, լուծելով ֆիզիկական խնդիրներ, արտադասարանական պարապմունքների ժամանակ պատրաստելով ինքնաշեն գործիքներ՝ աշակերտները ձեռք են բերում գործնական հմտություններ և ընդունակություններ:

Աշակերտների դատողական մտածողության զարգացմանը նպաստում են նաև փորձարարական խնդիրներ լուծելիս, որոնց տեսակարար կշիռը դպրոցում ֆիզիկայի դասերին լուծվող խնդիրների ընդհանուր թվի մեջ, ցավոք, դեռ շատ փոքր է: Փորձարարական խնդիրներում անհայտ մեծությունը որոշում են փորձի, չափումների միջոցով:

Օրինակ 1. Զնգ տրամադրված է կշեռք, կշեռքարների հավաքածու, ջուր պարունակող անոթ և քարի կտոր: Ինչպե՞ս կարող եք որոշել քարի խտությունը, եթե նրա ծավալն անմիջապես որոշել հնարավոր չէ:

Լուծում: Կշեռքի օգնությամբ որոշենք քարի m_1 և ջրով լցված անոթի m_2 զանգվածները: Դրանից հետո անոթի մեջ մտցրենք քարը (ջրի մի մասը կթափվի): Քարը հանքն անոթից և անոթը ջրով նորից կշեռեն (m_3 -ը նրա զանգվածն է): Պարզ է, որ $m_2 - m_1 = \rho_2 V$ կլինի դուրս մղված ջրի զանգվածը (V -ն քարի ծավալն է): Քարի m_1 զանգվածը բաժանելով V ծավալի վրա՝ կստանանք քարի խտությունը.

$$\rho_p = \frac{m_1 \rho_2}{m_2 - m_1}:$$

Օրինակ 2. Ինչպե՞ս կարող եք որոշել ձեր տան բարձրությունը՝ օգտվելով պահածոյի դատարկ տուփից և ժամացույցից:

Լուծում: Տան տանիքից բաց թողնել դատարկ պահածոյատուփը և նշել ժամանակի t պահը, երբ կլսենք հարվածի ձայնը:

Ակնհայտ է, որ $t = t_1 + t_2$, որտեղ $t_1 = \sqrt{\frac{2h}{g}}$, իսկ $t_2 = \frac{h}{v}$, v -ն ձայնի արագությունն է՝ $v = 340 \text{ մ/վ}$:

$$\sqrt{\frac{2h}{g}} + \frac{h}{v} = t$$

Այս հավասարումից էլ կգտնենք h -ը:

Օրինակ 3. Ինչպե՞ս կարելի է որոշել սենյակի ծավալը, որտեղ կախված է ճոճանակավոր ժամացույց:

Լուծում: Ըստ Հյուգենսի բանաձևի

$$T = 2\pi \sqrt{\frac{l}{g}}$$

Որոշում ենք T -ն, հաշվելով որոշակի քանակով տատանումների t ժամանակը:

$$T = \frac{t}{n} : T^2 = 4\pi^2 \cdot \frac{l}{g}, l = \frac{T^2 g}{4\pi^2}, \text{ որտեղ } l\text{-ը ճոճանակի նրկարաւթւոյնն է: Ունենալով արդեն}$$

չափաքանակ, կորոշենք սնչալիի ծալվալը:

Օրինակ 4. Ինչպե՞ս իմանալ, մագնիսացված է պողպատե ձողը՝ թե ոչ, ձեռքի տակ ունենալ պղծե՞ծ հաղորդալար է թել:

Լուծում: Հաղորդալարից պատրաստեք փակ օղակ և այն կախեք թելով: Եթե ձողը մագնիսացված է, ապա այն, Լեմից փառնքի համաձայն, օղակի մեջ մտցնելիս, օղակը կվաճկի: Եթե ձողը մագնիսացված չէ, ապա օղակը կմնա անշարժ:

Ֆիզիկան հենվում է դիտումների և փորձերի վրա: Ֆիզիկայի դասավանդումը սկզբից մինչև վերջ պետք է լինի փորձնական և հենվի ուսուցչի փորձառության վրա՝ նպատակահարմար կերպով գուցակցված աշակերտների ինքնուրույն, լաբորատոր աշխատանքների հետ:

Հայտնի է, որ աշակերտների մոտ լավ զարգացած է դիտողական հիշողությունը: Աշակերտները, տեսնելով փորձի կատարման ընթացքը և լսելով ուսուցչի ուղեկցող բացատրությունը, նյութի ընկալում են հեշտությամբ և երկար ժամանակ չեն մոռանում:

Աշակերտների մտածողության և ստեղծագործական ընդունակությունների զարգացման գործընթացում կարևոր տեղ է հատկացվում պրոբլեմային ուսուցմանը: Այն ընդգրկում է՝ մի կողմից պրոբլեմային դասավանդումը /ուսուցչի գործունեության ոլորտում/, մյուս կողմից պրոբլեմային ուսուցումը /սովորողների գործունեության ոլորտը/: Պրոբլեմային դասավանդումը — ուսուցչի կողմից պրոբլեմային իրավիճակի ստեղծումն է և աշակերտների ուսումնական գործունեության կառավարումը ուսումնական պրոբլեմի լուծման ժամանակ: Պրոբլեմային ուսուցումը զարգացնում է աշակերտների ստեղծագործական մտածողությունը, սովորեցնում է նրանց ճիշտ պրահմաբանել, ստեղծագործել, մտահանգել ու եզրահանգել: Այն հնարավորություն է ստեղծում որոնելու և գտնելու նրկայքի, փաստի, առարկաների անհայտը, հաղթահարելու ստեղծված իրավիճակներն ու հակասությունները, ձեռք բերելու ճանաչողական, կայուն և խոր գիտելիքներ: 7-րդ դասարանում ուսումնասիրելով «Մարմինների լույսալու պայմանները» թեման /9/, պրոբլեմային է հանդիսանում հետևյալ հարցը. «Ինչու՞ միմյուր ջրում խորատուգլուխ է, իսկ ծանր նավը լողում է»: Տվյալ պրոբլեմը ընդգրկում է տեղեկությունների հակասություն և պարտավորեցնում է համեմատել, դատել վերլուծության ննթարիկ մարմինների լույսալու պայմանները:

Ուսումնասիրելով «Ջերմահաղորդականություն» թեման՝ կատարում ենք փորձ: Ապակյա չափաքանակը լցնում ենք ջրով և վերևի մասը տաքացնում սիրտայրոցի վրա: Վերևի մասում ջուրը ձեռում է, իսկ ներքևի մասը մնում է սառը: Այդ նույն սպիրտայրոցի վրա տաքացնելով մետաղյա ձողը՝ նկատում ենք, որ ձողը ամբողջությամբ տաքանում է: Աշակերտները իրենք են եզրահանգություն անում, որ մետաղները հանդիսանում են ջերմության լավ հաղորդիչներ, իսկ եեղուկները՝ վատ: «Եռում» թեման անցնելիս պրոբլեմային է հանդիսանում «Հնարավոր է սնչալիային պայմաններում ջուրը եռացնել առանց տաքացնելու» հարցը: Տվյալ պրոբլեմը աշակերտների պարտավորեցնում է ուսումնասիրել, թե եռումն ինչ պարամետրերից է կախված, և գալիս են այն եզրակացություն, որ եթե ճնշումը անոթում փոքրացնենք, ջուրը կեռա:

Աշակերտներն իրենց տարիքին ու մտավոր կարողություններին համապատասխան պետք է նաև պրոբլեմներ առաջարկեն, խնդիրներ մշակեն և ինքնուրույնաբար աշխատեն դրանց պատասխանը գտնելու համար: Պետք է նկատել, որ աշակերտների ստեղծագործական միտքն անհամեմատ ակտիվանում է, երբ ինքնուրույն պրոբլեմներ են առաջադրում, տարբերակներ կազմում, կասկածներ հարուցում, ննթադրություններ անում և որոնումներ ինքուրույն հանգում խնդրի լուծմանը:

Աշակերտների մտածողության և ստեղծագործական ընդունակությունների, հետաքրքրությունների զարգացմանը խթանող ձևերից մեկն էլ հանդիսանում է ֆիզիկայից լալալալներ կազմելը, որը նպատակ է նաև աշակերտների գրավոր խոսքի զարգացմանը, ֆիզիկական մեծությունների, առանձին հտակագությունների, նրկայքների միաբերյալ գիտելիքների հարստացմանն ու սխառնամարմանը:

Այսպիսով՝ զարգացնելով աշակերտների մտածողությունը և ստեղծագործական ունակությունները, մենք կհասնենք նրան, որ աշակերտները կկարողանան իրենց ձեռք բերած գիտելիքները կիրառել պրակտիկ գործունեության մեջ և, որ շատ կարևոր է, կվերացնեն իրենց գիտելիքների մեջ տևող գտած ձևավորությունը:

Резюме

Развитие мышления и творческих способностей учащихся в процессе обучения физике в общеобразовательной школе

Э.А.Гарябян

В работе излагаются некоторые методы развития мышления и творческих способностей учащихся на уроках физики в средней школе, что является важнейшей задачей процесса обучения.

Физика является важнейшей фундаментальной наукой, и благодаря своему глубокому содержанию является мощным познавательным, воспитательным средством, способствующим развитию творческих способностей, формированию научного мировоззрения, становлению характера и силы воли.

Рассмотрены конкретные способы решения вышеуказанных задачи, приведены соответствующие примеры, способствующие ликвидации формализма в знаниях учащихся и развитию их творческих способностей.

Ամփոփում

Աշխատանքում շարադրված են միջնակարգ դպրոցի ֆիզիկայի դասերին աշակերտների մտածողությունների զարգացման որոշ մեթոդներ, ինչը հանդիսանում է ուսուցման պրոցեսի կարևորագույն խնդիրը:

Ֆիզիկան հանդիսանում է հիմնարար գիտություն և իր խոր բովանդակության շնորհիվ հանդիսանում է հզոր ճանաչողական, դաստիարակչական միջոց, որը նպաստում է ստեղծագործական ընդունակությունների զարգացմանը, գիտական աշխարհայացքի ձևավորմանը, քննադրության և կամքի ուժի հաստատմանը:

Դիտարկված են նշված խնդիրների լուծման կոնկրետ եղանակներ, բերված են սովորողների գիտելիքներում ֆորմալիզմի հաղթահարման և նրանց ստեղծագործական ընդունակությունների զարգացմանը նպաստող օրինակներ:

Գրականություն

1. А.И. Бугаев, Методика преподавания физики в средней школе. Москва, "Просвещение", 1981г.
2. В.П.Орехов и А.И.Усова, Методика преподавания физики в 6-7 классах средней школы. Москва, "Просвещение", 1972г.
3. Պ.Ա. Զամանակի, Ֆիզիկայի դասավանդման մեթոդիկա, Լենինգրադ, 1959թ.:
4. В.Г.Разумовский, Развитие творческих способностей учащихся в процессе обучения физике. Москва, "Просвещение", 1975г.
5. В.Н.Мешанский, Формирование мировоззрения учащихся при изучении физики, Москва, "Просвещение", 1976г.
6. Э.Ж.Тилтень, Развитие творческого мышления учащихся, журнал "Физика в школе" N 1, 1979г.
7. Ռ.Քարրիլյան, Գ.Մելիքյան, ֆիզիկա 10, Եր., «Լույս» 2000թ.:
8. Ռ.Նովիանինյան, Հ.Շարխատունյան, Է. Սարգսյան, Ֆիզիկայի խնդիրների և հարցերի ժողովածու, Եր., «Լույս», 2000թ.:
9. Ա.Վ.Դյորիշկին, Ն.Ա.Ռոդինա, ֆիզիկա 7, Մոսկվա, "Просвещение", 1989թ.:
10. Կ.Աթայան, Ս.Մայիլյան, Հ.Սարգսյան, Հ.Պետրոսյան, Ֆիզիկայի խնդիրներ, Եր., 2004թ.:

ԱՐԶԱՅԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻ ԲԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Ա. Է. Ավետիսյան

քիմիայի ամբիոն

Արցախի տարածքը հարուստ է բնական ռեսուրսներով, կան և տարեցտարի կուտակվում են տարբեր տիպի թափոններ: Բնական ռեսուրսների, ինչպես նաև թափոնների արդյունավետ օգտագործումը հնարավորություն կտա զարգացնել երկրի տնտեսությունը և միաժամանակ կնպաստի շրջակա միջավայրի մաքրության պահպանմանը:

Հետազոտության արդյունքում Արցախի տնտեսության թույլ զարգացումը մտածելու տեղիք է տալիս:

Արցախի տնտեսության զարգացումը պետք է հիմնված լինի պետական լուրջ, համապարփակ ծրագրերի վրա, որոնք մշակված լինեն հիմնվելով պետական մտածողության, ազգային զարգացման և ազատության, գիտական հիմնավորվածության, տնտեսական շահավետության, տնդական հումքի, հմուտ կադրերի, լուրջ ֆինանսական ներդրումների և մի շարք այլ կարևորագույն սկզբունքների վրա:

Այս նկատառումներից ելնելով ուզում ենք նշել մասնավորապես քիմիայի հետ առնչվող մի քանի հիմնահարցեր, որոնց ճիշտ լուծումը կնպաստի երկրի տնտեսության զարգացմանը, նրան և ծագող էկոլոգիական հիմնախնդիրների լուծմանը: Այդ տեսանկյունից կարելի է նշարել երկու հիմնական ուղղվածություն՝ տնդական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում և եղած ու անընդհատ կուտակվող թափոնների մշակում:

Հզոր տնտեսությամբ ուժեղ և անկախ պետության ստեղծումը հնարավոր է, եթե ժողովրդական տնտեսության զարգացումն ուղղված է հիմնականում և առաջին հերթին բնական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման վրա: Արցախն ունի հսկայական բնական ռեսուրսներ [1-4], որոնք պետք է լիարժեք և արդյունավետ օգտագործվեն ի շահ ժողովրդի:

Արցախի տարածքում կան մարմարի, գրանիտի, կավի, տուֆի, բազալտի, խլանդական սպաթի, քվարցի, կարթնատների, ոսկու, պղնձի, արծաթի, կապարի, սնդիկի, վոլֆրամի, ուրանի և այլ հազվագյուտ մետաղների պաշարներ: Բացի քիչ ուսումնասիրված Մարտակերտի շրջանից, Արցախի մնացած տարածքը գործնականորեն հետազոտված չէ: Հետևաբար կարևոր և անհետաձգելի խնդիր է հանդիսանում օգտակար հանածոների պաշարների հետազոտումը Արցախի ամբողջ տարածքում:

Կարևոր է նշել նաև ներկայումս Դրսեռնի տնդամասում գործարկվող ոսկու-պղնձի հանքաքարի ամբողջական յուրացման խնդիրը: Այդտեղ օգտագործվող երկփուլային տեխնոլոգիան ցածրագույն է հանքավայրի շահագործման արդյունավետությունը [5], դրա համար առաջարկվում է պղնձի ուղղակի ստացման միավորային ավտոմատային տեխնոլոգիան [6-8]: Վերջինս ապահովում է հումքի համալիր օգտագործումը (օգտագործվում է նաև հումքի ջերմային էներգիան) և վերջնական պրոդուկտների արտադրությունը: Դա հնարավորություն է տալիս ապահովել շրջակա միջավայրի մաքրությունը և հանքավայրի յուրացման բարձր շահութաբերությունը: Ներկայումս Դրսեռնում գործող հարստացման տեխնոլոգիայով արտադրվում են պղնձը, որոնք պահեստավորվում են, քանի որ դրանց վերամշակման հարցը լուծված չէ: Նշված պրոբլեմի պետք է արդյունավետ լուծել ներկայումս հայտնի տեխնոլոգիական գործնականորեն [9,10]: Դա կբերի շրջակա միջավայրի մաքրության պահպանման և լրացուցիչ պրոդուկտների արտադրության պղնձի, ոսկու, ոսկերչական իրերի, տարբեր շինանյութերի, այդ թվում ցեմենտի [11,12], սիլատների [13] և այլն:

Արցախի բնական ռեսուրսներում կարևոր տեղ են զրգավում անտառները, ջրերն ու քաղաքական խոտաբույսերը:

Արցախի տարածքի 30-35%-ը զբաղեցնում են անտառները, որոնց ճիշտ օգտագործումը մեծ օգուտ կբերի երկրին: Խաբերություն մնացած բնական ռեսուրսների, անտառը վերականգնելի է և այն խաղաղ չլինեցնելու համար անհրաժեշտ է Սյանդիկավան երկրների նման կազմակերպել արտադրական-վերականգնողական փակ համակարգ: Այնպես որ «մեկը կտրեցիր, երկուսը տնկիր» կարգավորվող առաջնորդվելու դեպքում անտառային զանգվածը ազգային այդ մեծ հարստությունը, ոչ միայն կպահպանվի, այլև կմեծանա: Դրանով իսկ կնպաստվի Արցախի տնտեսության հետագա զարգացմանը [4]:

Արցախի ջուրը մեղ և մնում է նրա ամենամեծ հարստություններից մեկը [1,2,4]: Այն քավականին հնչու է արդյունահանվում և համարյա պատրաստի մթերք է ինչպես ներքին յուրացման (խմելու, ոռոգման և տնտեսության այլ նպատակների համար), այնպես էլ

արտահանման համար (որը հիմնականում չի կատարվում): Նավթ, գազ, էլեկտրաէներգիա արտահանող ներկրների նման, Արցախն էլ կարող է արտահանել իր բնական հարստությունը՝ ջուրը, որի գինը միջազգային շուկայում 50 ցենտ/է: Արցախի խմելու ջրի տարեկան ծնունդները կազմում են մոտավորապես 3,816կմ³, այդ թվում 1,984կմ³ վերգծելույն և 1,832կմ³ ստորգծելույն [4]: Խմելու ջրի ավելցուկի արտահանումը ներքի տնտեսությանը մեծ շահույթ կբերի: Այս տնտեսական խիստ կարևոր է ջրային ծնունդները մաքուր պահել և արդյունավետ օգտագործել: Անհրաժեշտ է գնտնել ու գնտակները չաղտոտել քաղաքների և ձեռնարկությունների կեղտաջրերով: Այդ հոսքային ջրերը պետք է մշակվան ենթարկել լրացուցիչ շահույթ ստանալու և շրջակա միջավայրի մաքրության ապահովման նպատակով [9,14]:

Արցախի տարածքը հարուստ է արժեքավոր բուսատնականներով, որոնցից շատերը վաղուց օգտագործվել են և ներկայումս էլ օգտագործվում են բժշկության մեջ: Հնտաքրքիր ուղղություն է մեր ներկրամասի վայրի և մշակովի բուսատնականների ուսումնասիրումը, ինչպես նաև նրանցից զուսանյութերի, նթնալուծների, դեղալիքի պրեպարատների, հետաբանական ակտիվ նյութերի և հավելումների էկոլոգիական մաքուր աղբյուրների արտադրությունը: Նպատակային նյութերի անջատումից հետո մնացած թափոնները պարունակում են բազմապիսի ածխաջրեր, վիտամիններ, միկրո- և մակրոէլեմենտներ, լիպիդներ և այլ արժեքավոր նյութեր, հետևաբար կարող են օգտագործվել որպես անասնակեր: Նշված արտադրությունների զարգացումը հիմք կհանդիսանա Արցախում դեղագործության, սննդարդյունաբերության և ժողովրդական տնտեսության այլ ճյուղերի զարգացմանը [15-18]:

Ժամանակակից գյուղատնտեսության զարգացումն անհնարին է պատկերացնել առանց քիմիական միջոցների և վերլուծական քիմիական միջոցների օգտագործման: Արցախի հողային և ջրային ծնունդները լուրջ քիմիական էնտադոսությունների կարիք են գում: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել արտաքին պայմանների ազդեցության տակ բույսերում ընթացող քիմիական պրոցեսները, նյութերի շրջապտույտը: Հաշվի առնելով շրջակա միջավայրի մաքրության խնդիրը և ներքի տնտեսական վիճակը, պետք է աշխատանքներ տանել նոր, արդյունավետ և էկոլոգիական ոչ վնասակար քիմիական միջոցներ ստանալու ուղղությամբ, որոնք հնարավորություն կտան բարձրացնել բույսերի բերքատվությունը և պայքարել վնասատուների դեմ:

Մարդու արդյունաբերական գործունեության ցանկացած ուղղություն որոշակի էկոլոգիական պարզվածներ է ստեղծում, որոնց լուծումը միշտ յուրաքանչյուր մտնեցում է պահանջում: Նման խնդիրներ կան նաև մեր ներկրամասում: Այսպես, գյուղատնտեսական և կենցաղային թափոնների (զոնադ, ծոտ, փչացած սննդամթերքներ և այլն), քաղաքների և սպիտակ գործարանների հոսքային ջրերի, ինչպես նաև տնտեսության այլ ճյուղերի օրգանական ծագման թափոնների յուրացման կարևոր ուղի է կենսազգալի ստացումը [9,19]: Կենսազգալի ստացման պրոցեսը տարբերվում է սարքավորումների պարզությամբ, հումքի մատչելիությամբ, պահանջում է ոչ մեծ կապիտալ ներդրում: Կենսազգալի հետ մեկտեղ առաջանում են այլ արժեքավոր նյութեր, օրինակ վիտամին B₁₂, իսկ սուբստրատի վերամշակումից հետո մնում է բույսերի կողմից հեշտ յուրացվող սովորական հանքային պարարտանյութ՝ ազոտային և ֆոսֆորային, որում ի տարբերություն սովորական գոմաղբի, չկան մոլախտերի ծոլոնակ սերմեր: Դրանով իսկ կենսազգալի ստացումը հնարավորություն կտա բավարարելու հանրապետության որոշ էներգետիկ պահանջներ, միաժամանակ լուծելով նշված թափոնների էկոլոգիական անվտանգ յուրացումը: Համաշխարհային մասշտաբով կարևոր պրոբլեմ է հանդիսանում ներկրողային հումքի վերամշակման խնդիրը՝ մասնավորապես բանած քաղաղների և մաշված անվաղողների արդյունավետ օգտագործումը:

Ժամանակակից տեխնիկայի շահագործումն անհնարին է առանց քաղաղների (յուղեր, քսոլներ, քսոլային-սառնեղուց միջոցներ): Շահագործման օգտգնումում անդադնալիորեն կորչում է (այրման, գոլորշիացման, տեղափոխման ժամանակ) պրոցեսովող քաղաղների միայն քիչ մասը (10-20%-ը): Նրանց հիմնական մասը (80-90%-ը) շահագործման պրոցեսում բաղադրության ու հատկության գզգալի փոփոխություններ է կրում, օգտագործման համար դառնում ոչ պիտանի և փոխարինվում թարմ քաղաղությամբ: Այդպիսով ժամանակակից քաղաղաբերության տնտեսական գործունեության արդյունքում կուտակվում են բանած նավթամթերքների բավականին մեծ պաշարներ: Այդ նավթամթերքները թունավոր են, ունեն կենսաքայքայման ցածր աստիճան (10-30%): Նրանց կարող են կուտակվել շրջակա միջավայրում և լուրջ աղտոտումների պատճառ հանդիսանալ (1) լիար բանած յուղ կարող է աղտոտել 7 մլն (լիտր ջուր): Կան բանած քաղաղների յուրացման տարբեր եղանակներ, որոնցից առավել արդյունավետն է ձեղնենրացիան՝ նրանց վերամշակումը, սկզբնական հատկությունների ամբողջական վերականգնման նպատակով: Դրանք իրականացվում են աշխարհի համարյա բոլոր զարգացած և մեծամասամբ զարգացող ներկրներում նախ,

էկոլոգիական անհրաժեշտության և նրկյոդդ, տնտեսական շահավետության շնորհիվ:

Մաշված անվադողների յուրացումը ժամանակակից էկոլոգիական ամենացավոտ խնդիրներից մեկն է: Դրաւում ընկած կամ հողում թաղված անվադողը բնական պայմաններում քայքայվում է ոչ պակաս 100 տարում՝ այդ ընթացքում առաջացնելով բազմաթիվ թունավոր նյութեր: Աշխարհի զարգացած երկրներում օգտագործվում են մաշված անվադողների, ինչպես նաև ռետինե թափոնների մշակման և յուրացման մի քանի հիմնական տեխնոլոգիաներ:

- անթողջական անվադողների օգտագործում տարբեր նպատակների համար;
- մաշված անվադողների այրում էներգիայի ստացման համար;
- անվադողների պիրոլիզ;
- ռետինե թափոնների մանրացում, ռետինե փշուր և փշրանքի ստացման նպատակով:

Ուստիսի բարձր արժեքի (1 տոննայի գինը միջազգային շուկայում՝ 2000 ԱՄՆ դոլար է), ինչպես նաև էներգիայի դեֆիցիտի և թանկացման պայմաններում անհրաժեշտ է օգտվել նման տեխնոլոգիաներից, մաշված անվադողների արդյունավետ օգտագործման համար:

Ամփոփում

Այսպիսով՝ Արցախն ունի բնական ռեսուրսներ, հույս և կադրեր: Կան դրանք իրացնելու համապատասխան տեխնոլոգիաներ: Նշված և մի շարք այլ խնդիրների ճիշտ լուծումը հնարավորություն կտա զարգացնել Արցախի տնտեսությունը, թուլացնել տնտեսական կախվածությունը արտերկրից և միաժամանակ կնպաստի չրջակա միջավայրի մաքրության պահպանման:

Резюме

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОМЫШЛЕННОГО РАЗВИТИЯ АРЦАХА

Территория Арцаха богата природными ресурсами, есть и постепенно накапливаются промышленные и бытовые отходы. Умелое и рациональное использование природных ресурсов, промышленных и бытовых отходов позволит развивать экономику страны и одновременно решать некоторые экологические проблемы.

Գրականություն

1. Մ.Մելքումյան, Հայաստանի Հանրապետության և Վանային Դարաբաղի Հանրապետության տնտեսական աշխարհագրություն, Եր., 2000. 366 էջ:
2. Բ. Պետրոսյան, Արցախի ջրային ռեսուրսները, Մ. 2003. 60 էջ:
3. Ք. Ռ. Арушанян «Леса Нагорного Карабаха» ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր. 1-2 (6-7), 2003 էջ 27-28
4. Ս. Ա. Ասաբեկյան, Վանային Դարաբաղի Հանրապետության և հարակից տարածքների գետային հոսքի ձևավորման ֆիզիկաաշխարհագրական պայմանները և ջրային հաշվեկշիռը, Անոնիատություն, Եր., 2004, 134 էջ:
5. Ваноков А. А. и др. "Комплексная переработка медного и никелевого сырья" М. 1998, 400с.
6. К. Саркисян, Г. Григорян, А. Аветисян "Термохимическое разложение сульфидного концентрата Дрмбона (Арцах)". Գիտությունը Արցախում 1-2, 2004, էջ 134-136.
7. Григорян Г. Б., Григорян Г. Г. "Теплотворность сульфидных концентратов Армении". Изв. НАНА и ГИУА СССР, Сер. ТН.3 1998, с.382-385
8. Григорян Г.Б., Хачатрян Г.А. "Перспективная плазменная технология термического разложения сульфидных концентратов Армении". Изв. НАНА и ГИУА СССР, Сер. ТН.3, 1998, с.150-154.
9. Под редакцией И. Хитгинса, Д. Беста, Дж. Джонса "Биотехнология". М. МИР, 1998. 480 с.
10. В. Дембовский "Плазменная металлургия". М. 1990. 270 с.
11. Хачатрян Г.А., Григорян Г.Б. Новая технология производства цемента и защита окружающей среды". Изв. НАНА и ГИУА СССР, Сер. ТН.3, 1997, с. 187-190
12. Бобров Б. С. "Плавленные клинкеры, полученные в электродуговых печах и цемента на их основе". М. 1968. 250 с.
13. Китайгородский И. И. "Теоретические основы синтеза ситаллов из шлаков". Ж. ВХО им. Менделеева, 1963. 2. с. 70-80
14. Ս. Մանինյան, Ն. Լ. Թախնազյան, Էկոլոգիա, Եր., «Ջանգալ - 97», 2002, 136 էջ:
15. Ս. Թորոսյան, Հայաստանի դեպարտիսներ, Եր., 1983, 300 էջ:
16. Е. А. Ладина, Р. С. Морозова "Фитотерапия" Л. Медицина, 1990. 304 с.
17. Государственная фармаколея СССР издание, вып 1,2. М.
18. И. И. Сидоров, Н. А. Турьшева, Л. П. Фалеева, Е. И. Яськович "Технология натуральных масел и синтетических душистых веществ". М. Легкая и пищевая промышленность" 1984. 368 с.
19. А. Сассон "Биотехнология: свершения и надежды". М. Мир, 1987, 411 с.

МОНОПРОЦЕСС ПОЛУАВТОГЕННОЙ ПЛАВКИ ЗОЛОТО-МЕДНОЙ РУДЫ ДРМБОНА

Г.Григорян, А. Аврамян, В. Мирзоян

кафедра химии

Эффективность промышленного освоения золото-медного рудника Дрмбона (Арцах) зависит от выбранной технологии переработки добываемой руды. Она должна обеспечить высокую степень комплексного использования сырья и производство конечных продуктов, на основе которых можно развивать другие отрасли местной экономики. В этом случае обеспечивается чистота окружающей среды и высокая рентабельность эксплуатации рудника. Для этой цели пригодны малоотходные технологии с минимальными переделами. Существующими многостадийными процессами извлекается максимум 5-30% ценностей перерабатываемого сырья, это означает, что остальные ценности в 70-95% теряются в виде отходов и помимо финансовых потерь загрязняется также окружающая среда, что недопустимо, особенно для условий Арцаха с его ограниченной территорией, богатыми лесными массивами и ресурсами пресной воды.

В данной работе изучена одностадийная технология прямой плавки Дрмбонской руды, минуя ее обогащения.

Изученная руда имела следующий вещественный состав [1]:

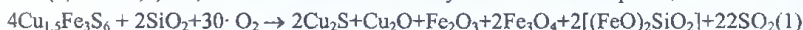
Элементарный (%) – 3,25 Cu, 12,9 Fe, 8 S₂, 2,5 CaO, 1MgO, 72,35 Пр;

Минералогический (%) – 17,87 Cu_{1,5}Fe₃S₆, 9Fe₂O₃, 4,4 CaCO₃, 2,1MgCO₃, 4Al₂O₃, 56,75 SiO₂, 3H₂Oсв., 2,9 Пр.

Содержание сопутствующих металлов в руде (‰) – 4,5Au, 10Ag, 20Se, 3Te.

При одновременном окислении и плавлении рудной шихты с удалением избытка серы “S” и ее остаточного процентного содержания в полученном сульфидно-окислном расплаве, которое определяется уравнением:

$S = (0,25 - 0,5) \text{ Cu}$, выделяется медь по следующим основным реакциям:

В вышеуказанном уравнении “Cu” – процентное содержание меди в сульфидно-окислном расплаве. Первой реакцией удаляется избыток серы и получается сульфидно-окислный расплав, в котором по 2-4 реакциям образуется равновесная система: газ-шлак – медь, и поскольку эти продукты удаляются из зоны реакции, то процесс протекает непрерывно с выделением новых порций продуктов реакции. Золото, серебро максимально концентрируются в меди.

“Cu_{1,5}Fe₃S₆” в реакции 1 выражает сульфиды меди, железа в сырье и имеет энтальпию минус 166000 Дж и энтропию 63 $\frac{\text{Дж}}{\text{г} \cdot \text{град}}$. Уравнениями изобарных потенциалов реакции 1-4, рассчитанные по известной методике [2], являются: $\Delta Z_1 = -2683200 + 53 \text{ T}$; $\Delta Z_2 = 68600 - 55 \text{ T}$; $\Delta Z_3 = 156875 - 105 \text{ T}$; $\Delta Z_4 = 28600 - 35 \text{ T}$.

Экспериментально-расчетные данные показывают, что в пределах температур 500-1500°C происходит полное превращение сырья в газо-шлако-металлические продукты. Изменение значения изобарных потенциалов реакцией 1-4 в пределах вышеуказанных температур следующие:

t°C	ΔZ_1	ΔZ_2	ΔZ_3	ΔZ_4
500	-2643700	26100	74875	1500
1500	-2529200	-28400	-26125	-33400

Реакция 1 смещена вправо, экзотермична и с повышением температуры замедляется. 2-4 реакции смещаются вправо, начиная с 970,1230, 500°C соответственно. При 1500°C реакции 1-4 полностью протекают в сторону образования газообразных и конденсированных продуктов.

Отрицательное влияние высокого содержания кремнезема в руде на процессы шлакообразования и осождения металлов смягчено шихтовкой оксида кальция. Испытаны четыре варианта навесок, состоящих из предварительно окисленной руды(огарка) и оксида кальция. Начиная со второго варианта, навескам добавлено,соответственно,10,20,30% оксида кальция от веса огорка. Потребное содержание серы в огорке обеспечено предварительным твердофазным окислением руды со степенью десульфуризации в 85%. При этом в огарке всех четырех вариантов навесок содержание серы составило: $8 \times 0,15 = 1,2$ %, которое обеспечило выделение меди по реакции 2-4. Извлечение меди,золота, серебра составило, соответственно: 73;80;76 (вар.1); 79;86;82 (вар.2); 87;94;90 (вар.3); 91;97;93 (вар.4) процентов, соответственно. Высокое извлечение металлов и низкое содержание меди в шлаке (0,29%) в четвертом варианте,объясняется положительным влиянием оксида кальция на процессы шлакообразования и осаждения металлов. Зависимость содержания меди " $Cu_{\text{шл}}$ " от основных шлакообразующих оксидов в сто процентной трехкомпонентной (SiO_2 , CaO , FeO) шлаковой системе выражается следующим эмпирическим уравнением: $Cu_{\text{шл}} = 3,45 - 0,14 (0,78FeO + CaO) + 0,0016 [(0,78FeO + CaO)]^2$

Заданным процентным содержанием меди в шлаке определяется процентное содержание оксидов кальция и железа в уравнении, а содержание кремнезема в шлаке определяется по разности. По результатам четвертого варианта экспериментов составлен укрупненный общий материальный баланс процесса прямой плавки руды (табл.).

Таблица

Укрупненный общий материальный баланс плавления 100 т руды

Загружено			Получено		
Материалы	т	%	Продукты	т	%
Руда	100	53	Медь	3	1,6
Известняк	57	30,3	Шлак	116	61,4
Воздух	30	16	Газы	59,6	32
Метан	1,3	0,7	Сера	6,7	3,4
Всего	188,3	100	Возгоны	3	1,6
			Всего	188,3	100

Сернистый ангидрид восстанавливается метаном по реакции:

Изобарный потенциал реакции: $\Delta Z_5 = -605000 - 240T$.

Реакция экзотермична и протекает с образованием серы. Состав продуктов плавки руды:

Медь – 98% Cu; $140^\circ T$ Au; $300^\circ T$ Ag;

Газы(%) – $3,0SO_2$; $11H_2O$; $27CO_2$; $59 N_2$;

Возгоны – $5400^\circ T$ Se; $800^\circ T$ Te, 9% S_2 ;

Основной шлак(%) – $15FeO$; $29CaO$; $49SiO_2$; $3Al_2O_3$; 4 Пр.

Расчетный трехкомпонентный шлак (%) – 16 FeO; 31 CaO; 53 SiO_2 .

Основные характеристики трехкомпонентного шлака: температура плавления – 1250°C; удельный вес – 3; степень кислотности – 2; теплосодержание – 1550 кДж/кг ; вязкость – 5 Пуаз; кислотостойкость в среде H_2SO_4 , HCl , HNO_3 – 99,5%; щелочостойкость – 90%; пределы прочности при сжатии – 2800, изгибе – 850, растяжении – 180 кг/см^2 ; износостойкость – 0,07

Основными оксиды рудной шихты образуют шлаковый комплекс типа $(\text{FeO})_{1,5}(\text{CaO})_{2,9}(\text{Al}_2\text{O}_3)_{0,1}(\text{SiO}_2)_5$ с энтальпией минус 7500000 Дж и энтропией $-410 \text{ Дж/}^\circ\text{К}$. Приведенные данные показывают, что из расплавленного шлака, базальтного состава, не охлаждая, можно попутно производить качественные строительные материалы [3-5], в том числе долговечные и гигиеничные литые трубы для транспортировки жидких и абразивных сред, особенно пресной воды, что позволит решить проблемы водоснабжения населенных регионов.

Процессы плавления рудной шихты протекают по следующей общей реакции:
 $4\text{Cu}_{1,5}\text{Fe}_3\text{S}_6 + 50\text{SiO}_2 + \text{Al}_2\text{O}_3 + 29\text{CaCO}_3 + 2\text{Fe}_2\text{O}_3 + 7,5\text{CH}_4 + 81\text{N}_2 + 24,3\text{O}_2 \rightarrow 5,45\text{Cu} + 0,55\text{CuO} + 16\text{FeOSiO}_2 + 28\text{CaOSiO}_2 + \text{CaOAl}_2\text{O}_3(\text{SiO}_2)_6 + 10\text{S}_2 + 4\text{SO}_2 + 36,5\text{CO}_2 + 15\text{H}_2\text{O} + 81\text{N}_2 + 6200000 \text{ кал} \dots (6)$
 Изобарный потенциал реакции: $\Delta Z_6 = -6200000 - 620T$. От окисления сульфидной массы ($\text{Cu}_{1,5}\text{Fe}_3\text{S}_6$) руды выделяется достаточное количество тепловой энергии (реак.6). Теплотворность этой реакции, относительно указанной сульфидной массы, составляет $6200000:1826 = 3400 \text{ ккал/кг}$. С учетом содержания " $\text{Cu}_{1,5}\text{Fe}_3\text{S}_6$ " в руде 17,85%, ее теплотворность составит $3400 \times 0,1785 = 610 \text{ ккал/кг}$. Шихтовка руды известняком с коэффициентом 1,57 снижает ее теплотворность до $610:1,57 = 390 \text{ ккал на кг рудной шихты}$ (вариант 4). Плавление тонны рудной шихты потребляет 550000 ккал тепла, или $550000:860 = 640 \text{ кВт} \cdot \text{ч}$ электроэнергии, в том числе $(390:1000:860) \times 100:640 = 71\%$ выделяется экзотермическими реакциями окисления сульфидов, а 29%, или $640 \times 0,29 = 185 \text{ кВт} \cdot \text{ч}$, вносится извне. Приведенные данные показывают, что прямую плавку руды можно осуществить в полуавтогенном режиме по предлагаемой технологии (рис.1). 38% элементарной серы получается от терморазложения сульфидов сырья, 46% от восстановления сернистого ангидрида метаном (реак.5) и 16% уходит с газами в виде сернистого ангидрида, и в отходящих газах он составляет 3%.

Рис.1. Принципиальная технологическая схема полуавтогенной плавки Дрмбонской руды.

Предприятие с годовой производительностью в 170000т руды или 240000т рудной шихты может производить: 5300т металлопродукции, в которой 5200т меди, 0,74т золота, 1,6т серебра; 11400т серы; 5100т возгонов, в которых 22,4т селена, 4,1т теллура; и 170000т шлаковых стройматериалов. Ориентировочные расчеты показывают, что комплексное использование Дрмбонской руды с попутным производством шлаковых литых плит и кирпичей позволит производить продукцию стоимостью в 26 млн. америк. дол. в год. В том числе 14 млн. приходится на плиты и кирпичи, а 12 млн, это стоимость остальной продукции. Нужно отметить, что выгода и практическая реализация предлагаемой технологии зависит от ее удачного аппаратурного оформления. Решение проблемы эффективной эксплуатации Дрмбонского рудника имеет решающее значение для дальнейшего расширения масштаба промышленного использования природных ресурсов Арпаха и устойчивого развития его экономики.

Резюме

Монопроцесс полуавитогенной плавки золото-медной руды Дрмбона.

Г. Григорян, А. Абрамян, В. Мирзоян

Прямая полуавитогенная плавка золото-медной руды Дрмбона, без ее предварительного обогащения, возможна и обеспечит комплексное использование сырья, в том числе и его тепловой энергии. Целесообразно рассмотреть вопрос практической реализации предлагаемой технологии.

Ամփոփում

Դրմբոնի ոսկե-պղնձային հանքաքարի կիսաավտոգեն հալման մոնոգործընթաց.

Գ. Գրիգորյան, Ա. Աբրահամյան, Վ. Միրզոյան

Դրմբոնի ոսկե-պղնձային հանքաքարի ուղղակի կիսաավտոգեն հալումն, առանց նրա նախնական հարստացման, հնարավոր է և կապահովի հումքի համալիր օգտագործումը, նույն թվում նաև նրա ջերմային էներգիան: Նպատակահարմար է դիտարկել առաջարկվող տեխնոլոգիայի պրակտիկ կիրառման հարցը:

Литература

1. Г.Григорян, А.Абрамян, В. Мирзоян. Основные характеристики медь-золотосодержащих руд Армении (Личкваз) и Арцаха (Дрмбон), СБ. "Ученые записки" АргУ N 1(8), 2004г. с. 30-31.
2. Крестовников А.Н. и др. Справочник по расчетам равновесий металлургических реакций. М.1963- 416с.
3. Боброев Б.С. Плавленые клинкеры, полученные в электродуговых печах и цемент на их основе. М.1968-250 с.
4. [Г.А.Хачатрян] Г.Б. Григорян. Новая технология производства цемента и защита окружающей среды. Изв. НАНА и ГИУА. Сер.ТН N3. 1997-с.187-190.

Китайгорский И.И. Теоретические основы синтеза ситаллов из шлаков. Ж.ВХО им. Менделеева. 1963, N 2 – с.70-80

ՍՈՎԿՈՐԱԿԱՆ ՀԱԳԱՆԱԿԵՆՈՒ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆԵՐԸ ԼԵՈՆԱՅԻՆ

ՂԱՐԱՔԱՂՈՒՄ

Ռ. Խ. Արուշանյան

Կենսաբանության ամբիոն

Հոգվածում հաղորդվում է մնացորդային (սելիկտ) սովորական շագանակենու կուլտուրաները Լեոնային Ղարաքաղում արմատավորելու մասին, ճշտվում է նրա տարածվածության արիալը, նշվում բարձր արտադրողականությունը:

Լեոնային Ղարաքաղի Հանրապետության հարուստ ֆլորան տարածվում է պտղա- հատապտղիկաբեր և ընկույզապտղաբեր ծառափառածնակների մեծ բազմազանությամբ: Այստեղ աճող թանկարժեք ծառատեսակների կազմում քիչ չեն մնացորդային (սելիկտ) բույսերը, ինչպես օրինակ, չափազանց օգտակար սովորական շագանակենին (Castanea Sativa Mill):

Սովորական շագանակենին պատկանում է հաճարածողկավորների կարգի (Fagales), հաճարազգիների ընտանիքի (fagaceae): ԸՂՀ բնակլիմայական պայմաններում նա աճում է որպես առաջին մեծության ծառ, հասնում է ավելի քան 22մ բարձրության, 1.5-2մ հաստության, ունի լայնաձաղարք պսակ, լավ զարգացած արմատային համակարգ:

Ծագանակենին միատուն բույս է, պտղաբույլը գնդաձև է, ուժեղ փշակալած պտղազավաթով, որը սովորաբար պարունակում է 3 (1-7) ազատ նստած պտուղներ (սնքմեր, շագանակ): Նա բնութագրվում է որպես արագաճող, բարձր արդյունավետ, երկարակյաց տնտակ չափազանց բարձրորակ բնափայտով: Համարվում է ջերմասեր բույս, ծովի մակերևույթից 1200մ չի բարձրանում, պահանջկոտ հողի, ինչպես նաև օդի խոնավության, ինչ որ չափով սովորաբար բացկու է:

Սովորական շագանակենու տարածման արիալը ընդգրկում է միջերկրածովային շրջանները, Փոքր Ասիան, Կովկասի սևծովյան ափերը, գլխավորապես Մոչիի և Տուաբսի շրջանները, Աբխազիան և Աջարիան: Փոքր Կովկասի շրջաններում նրա տարածվածման արիալը սահմանափակվում է վրաստանի Բորժոմու անտառներով:

1967թ. Մարտունու շրջանի, Ղարաքաղյան Լեոնաշրջայի Բիրս Լեոնազագաբի հյուսիսային լանջերի կաղնու-թոխու խառն անտառներում մենք հայտնաբերել ենք շագանակենու ծառայունք: Այդ հայտնագործությունը վկայում է այն, որ շագանակենու տարածման արիալը հարավում սահմանափակվում է ոչ թե Բորժոմու, այլ Լեոնային Ղարաքաղի Հանրապետության տարածքում: Մեր կողմից ուսումնասիրված շագանակենու ծառերը զբաղեցնում են անտառի առաջին և երկրորդ շարահարկերը: Ավելի քան 300 տարեկան ծառերի տրամագիծը կազմում է մոտ երկու մետր, բարձրությունը 11-19 (21) մ:

Մենք հետաքրքրություն է ներկայացնում շագանակենու կուլտուրաները և բնական վերականգնումը Լեոնային Ղարաքաղի պայմաններում: Այստեղ շագանակենին տնկվել է Մարտունու շրջանի Նոգի գյուղի այգիներում մոտ 150 տարի առաջ: Ըստ մեր կողմից կատարված նյութական գնահատման 100 տարեկան կուլտուրայի միջին տրամագիծը կազմում է 73,8 սմ, միջին բարձրությունը 19մ: Ամենից հաստ ծառի տրամագիծը կազմում է 108 սմ, բարձրությունը 22 մ:

Սովորական շագանակենին Լեոնային Ղարաքաղի տարածքում կուլտուրաների մեջ արմատավորելու համար Արցախ անտառի Տեմավազի անտառապետության տարածքում շագանակենու տնկում հավաքած սերմերի ցանք կատարելիքը: Տեկարարում մարտի վերջին ցանած սերմերը մայիս ամսին տվին առաջին ծիլերը: Հունիսի 2-ին ծիլերի երկարությունը կազմեց 8-15 սմ, հունիսի 20-ին 10-18սմ: Հուլիսի 20-ին ծիլերի երկարությունը կազմել է 15-20 սմ (նկար-1), դրանից հետո աճը կանգնել է: Վեցերորդ շրջանում ռոտգուր կատարվել է երկու անգամ: 15ամ երկարություն ունեցող սերմնաբույսը ունեցել է 37 սմ երկարություն ունեցող առանցքային արմատ, մեծ քանակությամբ տարբեր կողմեր քաշվող կողքային արմատներով:

Յաճախ արտադրողականություն ունեցող արևելյան բոխտի անտառը վերականգնելու համար մեր կողմից կատարվեց փորձնական տունկ, տափի-լճակառուցում, մնացորդային կարթունատ, ծանր ավազա-կավային կազմի հողեր ունեցող տարածքում: Ծառատունկը կատարվել է շագանակեղևով երկու տարեկան տունկերով, 35սմ x 35սմ x 35սմ չափերով փոսերում, վերականգնվող անտառի 10 մետրանոց լայնություն ունեցող միջանցքներում: Չնայած երկու տարի շարունակվող երաշտին կուլտուրաների պահպանվածությունը կազմեց 91%:

Հաջողությամբ է աճում շագանակենին ծովի մակերևույթից 700-800սմ բարձրություններում: 14 տարեկան ճողվող կուլտուրաները այստեղ սկսել են պտղաբերել 7 տարեկան հասակից: Նշված հասակի ծառերի միջին բարձրությունը կազմել է 5,6 մ, միջին տրամագիծը 12,4 սմ, տարեկան աճը ըստ բարձրության 0,40սմ, ըստ տրամագծի 0,88 սմ:

Ինչ վերաբերվում է շագանակենու բնական վերականգնմանը, նշենք, որ Ննգի գյուղի տարածքի բնության պահպանությունն ուսումնասիրելու ժամանակ մենք, սպորթնու, տիվենու, կաղնու, ալոննու, մարենու, իլենու, մոշենու մացառուտներում հայտնաբերել ենք մի քանի 10-12 տարեկան շագանակենու երիտասարդ ծառեր, որոնք տվել են առատ բերք (աղյուսակ 1):

Շագանակենու բնական վերականգնումը:

N N	տրամագիծը կծրի բարձրության վրա սմ	բարձրու թյունը մ	հասա կր տարի	աճը ըստ բարձրությ յան մ	աճը ըստ տրա- մագծի սմ	պտղա- բերումը	պտղա- բերման շրջանը
1.	6	5,56	10-12	0,55	0,54	առատ	15-25/х
2.	6	4,25	10-12	0,58	0,54	առատ	15-25/х
3.	3	4,47	8	0,55	0,4	առատ	15-25/х
4.	7	5,25	13	0,43	0,5	առատ	15-25/х
5.	5	4,35	11	0,39	0,4	առատ	15-25/х

Ինչպես երևում է միջին տարեկան աճը ըստ տրամագծի կազմում է 0,5սմ, ըստ բարձրության 0,40-0,55 սմ:

Տարիների փորձը ցույց է տալիս, որ Լեռնային Ղարաբաղի միջին լեռնային գոտու բնակչության կայանները շատ բարենպաստ են շագանակենու կուլտուրաներ ստեղծելու համար:

Շագանակենու բնափայտը ավելի կայուն է քան կաղնուր և երկար ժամանակ պահպանվում է խոնավ պայմաններում: Կառուցվելու պահպանվում է հարյուրավոր տարիներ: Նա օգտագործվում է նաև թանկարժեք կահույք և տակառատախտակ պատրաստելու համար: Պտուղների օգտագործում են որպես սննդամթերք հում և վերամշակված վիճակում: Կեղևը, բնափայտը և պտղագավաթը պարունակում են 8-13 % դաբարանյութեր (մեծ քանակությամբ տանիտներ), պտուղներից ստացված յուղը, տերևները և կեղևը օգտագործվում են բժշկության մեջ: Ծաղիկները մեղրաբեր են: Շագանակենին շատ դեկորատիվ է ու օգտագործվում է փողոցների կանաչապատման համար:

Ամփոփում

Սովորական շագանակենու կուլտուրաները Լեռնային Ղարաբաղում

Ռ.Ի.Առուշանյան

Սովորական շագանակենին համարվում է մնացորդային (ռելիկտ) պտղատու թանկարժեք ծառատեսակ: Լեռնային Ղարաբաղում աճում է ինչպես բնականորեն, այնպես էլ կուլտուրաներում: 100 տարեկան կուլտուրաներում նրա միջին հաստությունը կազմում է 73,8 սմ (44-108 սմ) բարձրությունը 19(13-22 մ): Կուլտուրաներում սկսում է պտղաբերել 6-8 տարեկանից, ունի շատ թանկարժեք բնափայտ:

Культура каштана обыкновенного в Нагорном Карабахе

Р.И.Арушанян

Каштан обыкновенный является драгоценным третицим реликтом. На территории Нагорного Карабаха растет как естественно так и в культурах. Средний диаметр 100-летних культур составляет 73,8 см (44-108 см), средняя высота 19 м (13-22 м). В культурах начинают плодоносить с 6-7 лет, имеет очень драгоценную древесину.

Գրականություն

1. Арушанян Р.И. - Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата биологических наук.
2. Арушанян Р.И. - Каштан съедобный в Нагорном Карабахе. Известия высших учебных заведений Лесной журнал №6, 1970г, г.Архангельск.
3. А.И.Ванин, Дендрология. Гослесбумиздат, Москва-Ленинград, 1960г.
4. Б.В.Гроздов, Дендрология, Гослесбумиздат, Москва-Ленинград, 1952г.

ԼՂՀ ԿԱԹՈՒՆԱՍՈՒՆՆԵՐԻ ՖԱՌԻՆԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա.Բ. Աղապյան, Ս.Ա. Աղապյան

կենսաբանության ամբիոն

Յուրաքանչյուր պետությանն ու ժողովրդին համար պատմական և մշակութային արժեքների՝ հուշարձանների ու բնական հարստությունների, այդ թվում կենդանական և բուսական աշխարհի պահպանությունն ու հաջորդ սերնդին փոխանցելը համարվում է առաջնակարգ ռազմավարական խնդիր: Հայրենի բնաշխարհի ղեղների և մյուս հարստությունների պահպանման ու խնայողաբար օգտագործման համար անհրաժեշտ է գիտականորեն հիմնավորված համալիր ծրագիր, որտեղ պետք է նշվի ինչպես այդ հարստությունների տնտեսվելը ու չափերը, այնպես էլ դրանց օգտագործման կարգը:

Ազատության և անկախության ճանապարհով զարգացող Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) համար արդի փուլում, մեր կարծիքով, վայրի բնաշխարհում արդող կենդանիների և բույսերի տնտեսվային կազմի ու առանձնյակների քանակի, նրանց էկոլոգիական գոյապայմանների հստակեցումը և հազվագյուտ ու սակավաթիվ դարձած տնտեսվելի պահպանությունը ունի արդիական նշանակություն, քանի որ դրանց հիման վրա պետք է մշակվի «կարմիր գիրքը»:

ԼՂՀ տնիսիկ Լեռնային երկիր է, որն ընկած է հայկական բարձրավանդակի հյուսիսային եզրում, կազմվելով փոքր կովկասի հարավային մասը: Հյուսիսից և արևմուտքից հանրապետության տարածքը երկզավորում են Մոսկի և Ղարաբաղի լեռնաշղթաները, որոնց Լեռնաճյուղերը կազմում են հանրապետության տարածքի մեծ մասը: Մյուսը տեղ-տեղ խախտվում են՝ առաջացնելով մեծ ու փոքր իջվածքներ, լանջեր, ձորեր ու կիրճեր: Լեռների ստորոտներից սկսվող թփերն ու անտառները իջնելով ցած՝ առաջացնում են դաշտեր ու մարգագետիններ: Անտառները և թփերը կազմում են երկրամասի տարածքի 32%-ը: Անտառներում գերակշռում են համարենիները և կղզիները: Տեղ-տեղ լինում են մեծաթիվ վայրի տանձենիներ, խնձորենիներ, ընկուզենիներ, լորենիներ և հացիներ: Անտառների ստորին հարկում շատ տեղերում լինում են պտեններ, ագնավանդենիներ, մոշենիներ և բազմաթիվ այլ թփաբույսեր ու խոտաբույսեր: Անտառների եզրերին լայնորեն տարածված են տալենիներ, ագնենիներ ու գլոմենիներ: Արժեք նաև նշել, որ հանրապետության ամբողջ տարածքում կենդանիների կողմից ուտվող բուսածածկում խիստ թունավոր, առավել նաև մահաբեր տեսակներ չեն արձանագրվել:

Հանրապետության բնաշխարհը հարուստ է մեծաթիվ լեռնային գույլ աղբյուրներով, հանքային ջրերով և մի քանի փոքր գետերով (Թարթառ, Իշխանագետ, Խաչեն, Քոնդալան): Բացի դրանից, վերջին տասնամյակներին այստեղ կառուցվել են նաև երկու ոչ մեծ ջրամբարներ (Մարտագի և Խաչենի): ԼՂՀ-ում տեղումները մեծ մասամբ լինում են ձմռան և գարնան ամիսներին: Կլիման համարապետության տարածքի մեծ մասում տաք է, չոր և անոռով: Անտառները իրենց վերին եզրերում մինչև Լեռների անցնելը առաջացնում են ոչ մեծ սուբպակական և ալպական արոտավայրեր: Բուսական աշխարհը հարուստ ու բազմազան է նաև գյուղամերձ շրջաններում:

Վերը նշվածներից կարելի է եզրակացնել, որ հանրապետության բնաշխարհը նպաստավոր է կենդանաֆաունայի բազմազանության, այդ թվում կաթնասունների գոյատևման համար: Ընդ որում, անցյալ դարի սկզբներից բնաշխարհը դեռ պահպանում էր իր գրեթե կուսական տեսքը՝ անտառները խիտ էին ու մութ, բուսածածկը առատ ու բազմազան էր, անտառներում, լեռներում ու մարգագետիններում կային բազմաքանակ որսագազաններ ու թռչուններ (բծավոր եղջերու, ագնիկ եղջերու, անդրկովկասյան վայրի ոչխար, վայրի խոզ, գորշ աք, բեզդարյան այծ և այլն): Սակայն ֆաունայի և ֆլորայի այդ բազմազանությունն ու հարստությունը միայն բնական գործոններով չէր պայմանավորված: Դրանցում, անշուշտ, իր նշանակալից դերն է ունեցել նաև այստեղ ապրող մարդը՝ գյուղացին: Ճիշտ է, այդ շրջանում նա դեռևս չուներ բնության հզոր տարրերների դեմ դիմակայելու գործը միջոցներ, սակայն նա անշնչորեն օգտագործում էր իր նախնիներից ստացած օգտակար փորձը: չէր խախտում գազանների ու թռչունների որսի ժամկետները, չէր հրդեհում դաշտերն ու անտառները, չէր իրականացնում անտառների համատարած հատում, լանջումները հեղեղումներից պաշտպանելու համար թփաբույսերից ու քարերից դարավանդներ էր պատաստում և այլն:

ԼՂՀ-ում խորհրդային կարգերի հաստատվուց հետո (1921թ.) և կոլտնտեսային շինարարության ամբողջ ժամանակաշրջանում (1936թ. մինչև և՛ ՄԱՄԻ-ի փլուզվելը), նրբ փութացին փաստորեն գրկվեց հողի սեփականությունից, երկրամասում սկիզբ առավ որսադրությունը և անտառների հատումները: Դրանք առավել մեծ թափ ստացան 1950 թվականից սկսած: Այս շրջանում Ղարաբաղում անտառախառումները իրականացվում էր Ադրբեջանի կառավարության հատուկ ծրագրով, հարենա թուրքական շրջաններին

վաճելանյութը և շինանյութ մատակարարելու համար: Այս ամենի հետ կապված մեծ չափով աղքատացավ հայրենի բուսական և կենդանական աշխարհը, իսկ մի քանի կենդանատեսակներ անհետացան մշտապես: ԸՂՀ կենդանաֆաունան մեծ վնաս կրեց նաև սրբալայան պատերազմից առաջ ՄՄՍՀ կառավարության կողմից նրկամատուռ սահմանված հատուկ կարգավիճակի և Աղբրեջանի կողմից սահմազերծված դաժան պատերազմի տարիներին, երբ նրկամատուռ պաշտպանական և ռազմական գործողությունների մեջ էին ընդգրկված գրեթե բոլոր դաշտերն ու անտառները:

ԸՂՀ կառավարությունը պատերազմից հետո հրադադարի այս 10 տարիներին որոշ անհրաժեշտ որոշումներ է ընդունել հայրենի ֆաունայի և ֆլորայի պահպանման ու խնայողաբար օգտագործման մասին, սակայն ափսոսանքով պետք է նշենք, որ այսօր էլ նկատվում են որսատեսչության և անտառային արժեքավոր բուսատեսակների ապօրինի հատման բազմաթիվ դեպքեր:

Անցնելով կաթնասունների արդի վիճակի համառոտ բնութագրությանը՝ հենց սկզբից նշենք, որ հայրենի ֆաունայի և ֆլորայի համակողմանի բնութագրության համար անհրաժեշտ են հետազոտությունները, քանի որ նրկամատուռ կաթնասունների ֆաունան մինչևի՜ հիմա, առավել ևս վերջին հինգ տասնամյակներին, ոչ որի կողմից համակողմանի չի ուսումնասիրվել, չնայած առանձին կենդանիների մասին եղել են մի քանի հաղորդումներ (1,2,3,4,5): Դրանց մեծ մասը կողմից կատարված մոտավոր հաշվարկների համաձայն կարող ենք նշել, որ այստեղ այժմ ապրում են 200-ից ավելի տեսակի ողնաշարավոր կենդանիներ, որոնցից 75-ը կամ 37.5%-ը կազմում են կաթնասունները: Ընդ որում, կաթնասունների դասը այստեղ ներկայացված է զույգ կնճղակավորների, գիշատիչների, նապաստականանների, կրծողների, միջատակերների և ձեռքառավորների կարգերին պատկանող շուրջ ութ տասնյակ տեսակներով:

Ձույգկնճղակավորների կարգից այստեղ այժմ ապրում են 3 տեսակի կենդանիներ՝ ագնիվ եղջերուն, անդրկովկասյան մորուքավոր կամ բեզուարյան այծը և վայրի խոզը կամ եվրոպական վարազը: Անցյալ դարում այստեղ կենդանիների անկանոն որսի և որսագողության հետևանքով այս խմբից անհետացել է 3 տեսակի կաթնասուններ՝ թժավոր եղջերուն, այծյամը և հայկական մուկունը կամ անդրկովկասյան լեռնային ոչխարը: Ի դեպ, նշենք, որ վերջինս մինչև անցյալ դարի 60-ական թվականները դեռևս հանդիպում էր Մոսկվի առանձին բարձրություններում:

Հայտնի է, որ ագնիվ եղջերուն, բեզուարյան այծը և վայրի խոզը ունեն համեղ և դուրամաբու միս, որի համար է նրանց համարում են որպես արժեքավոր որսազաւգաններ: ԸՂՀ-ում բեզուարյան այծը ապրում է հանրապետության լեռնային շրջաններում, որտեղ բարձրությունը ծովի մակերևույթից կազմում է շուրջ 2400-3700մ: Նրանք հաճախ շրջում են 5-10 առանձնականներից կազմված խմբերով: Դրանց առանձնյակների մեծ մասը կազմում են եղջերու և անչափափառ արունները: Աշնան և ձմռան ցուրտ եղանակներին նրանք իջնում են լեռնային համեմատաբար ոչ մեծ բարձրությունների շրջան: Ագնիվ եղջերուն ապրում է անտառների ոչ լեռնոտ շրջաններում: Գարնան վերջերին և ամռանը նա բարձրանում է մինչև սուբալպինական և ալպինական մարգագետինների շրջան: Արցախյան պատերազմի նախօրյակին, պատերազմի ժամանակ և հետպատերազմային ժամանակաշրջանի առաջին տարիներին այստեղ անվերահսկվող որսի և որսագողության հետևանքով բեզուարյան այծի և ագնիվ եղջերուի թվակազմը աննախադեպ կրճատվել և հասել է կրիտիկական սահմանին (յուրաքանչյուր տեսակից մեր հաշվարկներով մնացել են ոչ ավելի քան շուրջ 1000-ական առանձնյակներ): Ելնելով դրանից այս նրկու տեսակը, մեր կարծիքով, պետք է մտցվեն հանրապետության կենդանիների պահպանության «կարմիր գրքի» մեջ և հրատապ միջոցառումներ ձեռնարկվեն դրանց անհետացումը կանխելու համար:

Վայրի վարազը ապրում է գերազանցապես կաղնիներով, հաճարենիներով, վայրի տանձենիներով ու խճճոքենիներով հարուստ անտառների շրջանում, որտեղ բարձրությունը ծովի մակերևույթից կազմում է 1300-2200 մ և ավելին: Ցուրտ ձմռանը նա իջնում է մինչև գյուղամերձ անտառների շրջան, իսկ ամռան վերջերին և աշնան սկզբներին բարձրանում է մինչև սուբալպինական մարգագետինների շրջան: Լերի պակասի տարիներին ամռան և աշնան սկզբներին վայրի վարազը իջնում է մինչև գյուղամերձ կարթոֆիլի և եփպտացորենի ցանքսերի շրջան ու նշանակալի վնաս է հասցնում այդ ցանքսերին: ԸՂՀ-ում վայրի խոզի գոյատևման համար առայժմ վտանգ չկա, չնայած դրա որսի գործը նա պետք է կարգավորվի:

Գիշատիչների կարգից նրկամատուռ ֆաունայում ապրում են 12 տեսակի կենդանիներ մոխրագույն գայլը, ասիական չափավոր, սովորական աղվեսը, գորշուկը, գորշ արջը, առաջնատասիական ընձառույծը, արիսը, հարավատեսական խայտաքիսը, անտառային քարավազիքի, վայրի կամ կովկասյան անտառակատուն և ջրասամայրը: Ընդ որում, բացի առաջին չորսից (մոխրագույն գայլ, ասիական չափավոր, սովորական աղվես, գորշուկ), մյուս ութ տեսակները իրենց առանձնականների թվով դարձել են հազվադեպ հանդիպող, ուստի մեր

կարծիքով, դրանք բոլորն էլ պետք է գրանցվեն հանրապետության կենդանիների պահպանության «կարմիր գրքում»: Հարկ կա նաև նշելու, որ գիշատիչների կարգից անցյալ դարում հանրապետության ֆաունայից անհետացել են 4 տեսակի կենդանիներ՝ եղեգնակատուն, տափաստանային կատուն, լուսանը և մանուլը: Դրանք անհետացան գլխավոր պատճառը հավանաբար դարձյալ հանդիսացել է նրանց անկանոն որդեկողմանակալի և տափաստանային կատվի անհետացման գործում որոշակի բացասական նշանակություն է ունեցել նաև ճահճատեսների չորացումը ևն ազատ դաշտերի մշակաբույսերի տակ զանաչորանաությունը տակ ղնելը:

Նապատականությանների կարգից ԼՂՀ ֆաունայում հանդիպում է միայն մեկ տեսակ՝ եվրոպական նապատակը, որն ապրում է ինչպես հարթավայրային բաց տարածքներում, այնպես էլ անտառափայտային գոտում: Սուբալպիական և ալպիական անարգազեղներում շրջան այս տեսակը բարձրանում է միայն ամառը և աշնան սկզբներին: Արգալի շրջափակման ժամանակ (1988-1990թթ.), պատերազմի տարիներին (1991-1994թթ.) և հետպատերազմական ժամանակաշրջանի սկզբներին այս տեսակի առանձնյակները թվով անկանոն որսի և ոռոգողության հետևանքով ևս նշանակալի կրճատվել է, ուստի թե՛ անաչիկայում չկարգավորվի դրա պահպանության և որսի գործը, ապա նրա գոյատևումը ևս կարող է վտանգվել:

Կրծողների կարգը մինչև այժմ համակողմանի չի ուսումնասիրվել, սակայն վերջին տասնամյակներին մեր կատարած դիտարկումների համաձայն կարող ենք նշել, որ այստեղ ապրում են Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հանդիպող գրեթե բոլոր 27 տեսակները, (տեսային մուկ, անտառային մուկ, դաշտամուկ, ավազամուկ, ջրամուկ, կուրամուկ, ճագարամուկ, մոխրագույն առնետ, սև առնետ, պարսկական սկյուռ, եվրոպական գետնասկյուռ, ճահճային կուղը, փոքրասիական համստը, մոխրագույն համստիկ, անտառային շնկ քնամուկներ ևն հնդկական վայրենակերպ), որոնց մեծ մասը գյուղատնտեսական մշակաբույսերի վնասատուներ և մարդկանց մի քանի ծանր մանրէային հիվանդությունների (տուլարեմիա, դիֆտերիա, ժանտախտ ևն այլն) կրողներ ու փոխանցողներ են:

Հնդկական վայրենակերպը հանրապետության տարածքում առաջին անգամ մենք հայտնաբերել են նկարագրել ենք 1981 թվականին (3), սակայն հետագա դիտարկումները ցույց են տվել, որ դրա առանձնյակների թվի անկանոն որսի կապակցությամբ խիստ կրճատվել է, և այժմ նա դարձել է հազվադեպ հանդիպող, ուստի անհրաժեշտ է նրան, ինչպես նաև այստեղ հազվադեպ հանդիպող ճահճային կուղին գրանցել ԼՂՀ «կարմիր գրքում»:

Ձերբախտվածների կամ թողուղ սկների կարգը այստեղ ներկայացված է շուրջ 25-26 տեսակներով (մեծ պայտաքիթ, Միելիի պայտաքիթ, փոքր պայտաքիթ, հարավային պայտաքիթ, սրականջ գիշերաչղջիկ, շնկ գիշերաչղջիկ, լեռնային մաշկավոր, ակաջնգլուր կամ երկարականջ չղջիկ, ծալքաշրթո՜ւր չղջիկ ևն այլն): Դրանք տարածված են հարթավայրային, նախալեռնային, միջին լեռնային և բարձր լեռնային շրջաններում, որտեղ բարձրությունը ծովի մակերևույթից կազմում է շուրջ 550-2850 մ ևն ալելին: Այստեղ նրանք ապրում են ծառերի փշակներում, շենքերի տանիքներին տակ, քարանձավներում ևն բաց թողված տարրեր շենքերում: Դրանց մի քանի տասնյակից մինչև մի քանի հազարի հասնող առանձնյակներ մենք հայտնաբերել ենք Ագոլիս, Շուշիի, Տուվիի, Տոնաշենի, Վանքի, Բոլատակի ևն մի քանի այլ գյուղերի շրջակայքում գտնվող քարանձավներում: Բոլոր այդ տեսակները համարվում են օգտակար, քանի որ սնվում են գլխավորապես տարբեր վնասակար միջատներով ևն այլ անողնաշարավորներով: Փոքր պայտաքիթը և երկարականջ կամ ակաջնգլուր չղջիկը մենք 1981թ. հայտնաբերել են նկարագրել ենք Ագոլիս քարանձավում (2), իսկ անոգապտու մկանով ենք, որ դրանք քանակը տարեցտարի պակասում է: Վերջին տարիներին դրանց անվավաթիվ, կամ հազվադեպ դառնալու կլանվող պատճառը մենք համարում ենք ապրիլ-մայիս ամիսներին այստեղ հաճախակի գլխավորվող էքսկուրսիաները, որոնց ժամանակ բաց կրակը օգտագործվում է որպես լուսատու աղբյուր, որից էլ առաջանում է չափահաս առանձնյակների ու ծագրիկ մեծաթիվ ամառադրությունը: Դրանից խուսափելու համար մենք առաջարկել ենք ապրիլ-մայիս ամիսներին էքսկուրսիաների մուտքը քարանձավ խստիվ արգելել, իսկ մյուս ամիսներին դրանք կազմակերպել մասնագետի ուղեկցությամբ, որի ժամանակ բաց կրակը որպես լուսատու աղբյուր չպետք է օգտագործվի: Վերջիններին մասին մենք առաջարկել ենք քարանձավի մուտքի մոտ հանուկ հուշագիր կայցնել:

Միջատակերների կարգից ԼՂՀ ֆաունայում, մեր հաշվումներով, այժմ ապրում են 7 տեսակներ՝ սովորական ոզնին, լայնականջ կամ ակաջնգլուր ոզնին, սովորական գորշատար կամ սրնանկը, փոքր գորշատար կամ փոքր սրնանկը, ջրասրնակը կամ կուտորան, սովորական խլուրդը, փոքրիկ կամ կուղի խլուրդ: Դրանք ապրում են ծովի մակերևույթից շուրջ 500-2200 մ բարձրությունների վրա, սկսած հարթավայրային շրջանի բաց տարածքներից մինչև անտառային շրջաններն ընգրկող տարբեր կենսերկրացմանոցներ: Առաջներում ակաջնգլու

(լայն)
նախե
տամ
կարծ
դաշ
գրամ

1. Լ
2. Ս
3. Գ
4. Հ
5. Ս
6. Լ
7. Կ
8. Կ
9. Կ
10. Կ
11. Կ
12. Կ
13. Կ
14. Կ
15. Կ
16. Կ
17. Կ
18. Կ
19. Կ
20. Կ
21. Կ
22. Կ
23. Կ
24. Կ
25. Կ
26. Կ
27. Կ
28. Կ
29. Կ
30. Կ
31. Կ
32. Կ
33. Կ
34. Կ
35. Կ
36. Կ
37. Կ
38. Կ
39. Կ
40. Կ
41. Կ
42. Կ
43. Կ
44. Կ
45. Կ
46. Կ
47. Կ
48. Կ
49. Կ
50. Կ
51. Կ
52. Կ
53. Կ
54. Կ
55. Կ
56. Կ
57. Կ
58. Կ
59. Կ
60. Կ
61. Կ
62. Կ
63. Կ
64. Կ
65. Կ
66. Կ
67. Կ
68. Կ
69. Կ
70. Կ
71. Կ
72. Կ
73. Կ
74. Կ
75. Կ
76. Կ
77. Կ
78. Կ
79. Կ
80. Կ
81. Կ
82. Կ
83. Կ
84. Կ
85. Կ
86. Կ
87. Կ
88. Կ
89. Կ
90. Կ
91. Կ
92. Կ
93. Կ
94. Կ
95. Կ
96. Կ
97. Կ
98. Կ
99. Կ
100. Կ

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

(այսնականք, նրկարականք) ոգնին ալնի մնծ տարածում ուննր հանրապետության նախալոնային գոտու խաղողննու ալգիննրի շրջանում: Սակայն վնրջին շուրջ 2 տասնամյակում այս տնսակի առանձնականնրի թիվը այստեղ խիստ կրճատվել է, որը մննր կարծում ենք, կապված է գլխավորապես խաղողննու ալգիննրի տարածքննրի կրճատման եւ դաշտնրի հրդնհումննրի հետ: Ելնելով դրանից՝ այդ տնսակը մնր կարծիքով, նս պետք է գրանցվի հանրապետության «կարմիր գրքում»:

Ամփոփում

1. ԸՆՀ ֆաունայում այժմ ապրում են 75 տնսակի կաթնասունննր, որոնք կազմում են այժմ այստեղ ապրող ողնաշարավորննրի շուրջ 38%-ը:
2. Անբողջությանը վնրդած նրկրամասի բնակլիմայական եւ էկոլոգիական ալամանննրը այժմ հիմնականում նպաստավոր են, ինչպես կաթնասունննրի, այնպես էլ մյուս ողնաշարավորննրի գոյատնման եւ զարգացման համար:
3. Գլխավոր վտանգը որսագազանննրի եւ թռչունննրի պահպանության ու հարատնման համար հանդիսանում է այստեղ շարունակվող որսագողությունը եւ անտառննրի հատումննրը:
4. Հանրապետությունում առաջիկայում պետք է խիստ ուժեղացվի ֆաունայի եւ ֆլորայի պահպանության գործը, դրան մասնակից դարձնելով հասարակական լայն մասսաննրին, սկսած ընտանիքից եւ դպրոցից, վնրջացրած ամենատարբեր հասարակական կազմակերպությունննրով: Այստեղ շատ կարննր ենք համարում կննդանիսննրի եւ բույսնրի պահպանության «կարմիր գրքնրի» մշակումը եւ գործածության մնջ դնելը, որոնցում պնտք է գրանցվեն անհետացման եզրին կանգնած տնսակննրը (ազնիվ եղծնրու, բնգաղայան այծ, անդրկովկասյան գորշ արջ,ականցնղ ոգնի,անդրկովկասյան անտառային կատու, հնդկական վայրենակնրակ եւ այլն): Ժողովուրդը պետք է իմանա այդ տնսակննրի մասին եւ ակտիվ մասնակցի նրանց պահպանության գործին:

Резюме

1. В фауне НКР в настоящее время обитают 75 видов млекопитающих, которые составляют примерно 38% ныне здесь живущих видов позвоночных.
2. Природоклиматические и экологические факторы в настоящее время в основном благоприятствуют сохранению и развитию указанных выше всех видов млекопитающих и других позвоночных.
3. Основной вред фауне складывается из незаконной охоты на животных и неоправданной вырубке лесов.
4. В республике необходимо усилить меры борьбы по сохранению дикой фауны и флоры, вовлекая в нее широкие массы населения, начиная от семьи, школы и различных организаций. В сохранении редких видов фауны и флоры республики важную роль может играть "Красная книга" животных и растений, в которую должны вестись виды, находящиеся на грани исчезновения (благородный олень, безоаровый козел, закавказский бурый медведь, уж ушастый, кавказская лесная кошка, индийский леопард и др.).

Գրականություն

1. Ա.Բ. Աղալյան, Ս.Ա. Աղալյան, Ազոլիս քարանձավի չղջիկննրը պաշտպանության կարիք են գզում, Հայաստանի բնություն, 1981, դ3, էջ 32-33:
2. Ա.Բ. Աղալյան, Ս.Ա. Աղալյան, Ասիական խոզուկը Արցախի ֆաունայում, Հայաստանի բնություն, 1981, դ3, էջ 34-36:
3. Հայկական սովետական հանրագիտարան, Եր., հատոր 4, 1978:
4. Красная книга Армянской ССР. Животные. (Под. отв. ред. член кор. АН Арм. ССР С.О. Мовсесян), Ереван, 1987.
5. Վ.Տ. Հայրապետյան, Ազոլիս քարանձավի ֆաունան, ԱրՊՀ, գիտական տեղեկագիր, 1 (2002), էջ 150-155:

УДК-06.02.02
ИЗУЧЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОРМОАМИНА ГИСТОДИНА
В РАЦИОНАХ БЫКОВ НА ОТКОРМЕ

А.Х.Дадаян
кафедра биологии

Важным фактором увеличения производства продуктов животноводства является полноценное кормление животных и их обеспечение необходимыми питательными веществами, особенно в зимне-весенний период. Не сбалансированное кормление по основным питательным и биологически активным веществам отрицательно сказывается на продуктивности животных и оплату корма на единицу продукции. Недостаточное количество белковых кормов животного и растительного происхождения, а также высокая их стоимость требует дальнейшего изыскания путей обогащения кормов продуктами микробиологического синтеза. Одним из таких источников является аминоквактерин, представляющий собой продукт содержащий биомассу, образующуюся при производстве кормового и кристаллического лизина микробиологическим способом, который применяется как источник протеина.

В последние годы во всем мире успешно развивается биохимическая промышленность, разрабатывается технология производства многих аминокислот, которые найдут применение в рационах сельскохозяйственных животных.

В этой связи, особый интерес представляют изучение эффективности применения побочного продукта аминокислот в кормлении сельскохозяйственных, в частности кормоамина-гистодина.

С целью практической проверки кормовых достоинств кормоамина гистодина в рационах откормочного молодняка крупного рогатого скота, нами в Ханацаской молочно-товарной форме был поставлен научно-хозяйственный опыт на двух группах бычков распределенных по принципу аналогов на контрольную и опытную группы, по 9 голов в каждой. Опыт проводился по следующей схеме.

Схема опыта

периоды опыта	продолжительность в днях	группы	
		контрольная	опытная
подготовительный	20	основной рацион	ОР
главный	55	основной рацион	ОР+3% кормоамина гистидина от ОР

Основной рацион животных контрольной группы состоял из комбикорма, кукурузного силоса, сена и соломы, а опытной в дополнение к основному рациону 3% кормоамина гистодина в виде добавки. В ходе опыта изучались:

- поедаемость кормов путем ежедневного взвешивания заданных кормов и их остатков;
- изменение живой массы и среднесуточных приростов путем ежемесячного индивидуального взвешивания;
- некоторые биохимические и морфологические показатели кормов;
- при завершении опыта был проведен контрольный убой. При этом учитывались следующие показатели: предубойная живая масса, масса парной туши, убойных выход, масса внутренних органов (печени, легких, сердца, селезенки, почек);
- химический состав длинной мышцы спины;
- на основании данных полученных в опытах была рассчитана эффективность от использования кормоамина-гистидина при откорме бычков.

Влияние кормоамина-гистидина на рост и развитие бычков на откорме изучали по изменению живой массы и среднесуточных приростов, данные которых приведены в таблице 1.

**Динамика живой массы и среднесуточных приростов бычков
за период опыта в среднем.**

Количество животных в группе	группы							
	живая масса в начале периода, кг	живая масса в конце периода, кг	прирост за период, кг	среднесуточный прирост, г	живая масса в начале периода, кг	живая масса в конце периода, кг	прирост за период, кг	среднесуточный прирост, г
по 9 голов	232	274	42	763	229	276,3	47,3	860
								в % контрольной
								11,2

Динамика живой массы и среднесуточных приростов за период опыта показали, что молодняк опытной группы получивший основной рацион и плюс 3% кормоамин-гистидина от основного рациона по скорости роста превосходили контрольной на 11,2%, с достоверной разницей при $p > 999$.

С целью контроля за общим физиологическим состоянием животных от 3-х животных из каждой группы брали кровь и определили содержание эритроцитов, лейкоцитов, гемоглобина в крови, а общего белка, кальция и фосфора в сыворотке крови. Результаты приведены в таблице 2.

Таблица 2

**Некоторые морфологические и биохимические показатели
крови подопытных животных**

группы	количество животных	эритроциты млн/мл ³	лейкоциты тыс. мм ³	гемоглобин г%	общего белка г%	кальция мг%	фосфора мг%
контрольная	3	6,09	4,86	9,7	7,1	11,9	8,9
опытная	3	6,56	4,86	10,3	7,3	12,2	10,0

Данные анализа таблицы 3 показали, что морфологические показатели крови характеризующие общее физиологическое состояние подопытных животных оказались в пределах физиологических норм. Имеются некоторые колебания в пользу опытной группы. Было также изучено влияние кормоамин-гистидина в рационах подопытных животных на их убойные качества. В конце опыта был проведен контрольный убой 6-ти голов молодняка, по 3 голов с каждой группы, данные приведены в таблице 3.

Таблица 3

Результаты контрольного убоя

группы	количество животных	предубойная масса, кг	убойная масса, кг	убойный выход, %	в % контрольной
контрольная	3	258,3	120,7	46,3	-
опытная	3	263,0	132,2	50,2	7,8

Данные таблицы 4 показывают, что убойный выход в опытной группе был больше по сравнению с контрольной на 7,8%

Наши также были изучены показатели химического состава мяса и печени у животных контрольной и опытной группы, данные которых приведены в таблицах 4 и 5.

Таблица 4

Показатели химического состава мяса у подопытных животных

группы	абсолютно сухое вещество в %	содержится в абсолютно сухом веществе в %				
		азот, г	жир, г	зола, г	Са, мг	фосфор, мг
контрольная	22,84	3,64	2,6	1,08	0,5	113,5
опытная	22,9	3,7	2,9	1,15	0,54	114,1

Таблица 5

Показатели химического состава печени у подопытных животных

группы	абсолютно сухое вещество в %	содержится в абсолютно сухом веществе, в %				
		азот, г	жир, г	зола, г	Са, мг	фосфор, мг
контрольная	26,4	3,8	1,47	1,3	0,6	0,112
опытная	26,5	3,8	1,5	1,38	0,6	0,112

Анализ данных таблиц 4 и 5 свидетельствуют о том, между химическими составами мяса и печени у животных контрольной и опытной групп существенной разницы не наблюдалось. В развитии внутренних органов также не наблюдалось разницы.

Учитывая, что наиболее важным хозяйственным показателем является оплата корма, то мы высчитали расход кормовых единиц и переваримого протеина на 1 кг прироста живой массы молодяка крупного рогатого скота. Расчеты показали, что животные опытной группы, получившие в рационах кормомина гистидина в качестве добавок на 1 кг прироста затратили на 11,1% меньше кормовых единиц по сравнению с контрольной.

Проведенные нами исследования позволяют сделать вывод о том, что включение в состав рациона подопытных животных кормомина гистидина способствовало интенсивному росту и развитию на 11,2%.

Резюме

Использование кормрамина – гистидина в качестве кормовой добавки, в количестве 3% от основного рациона способствовало интенсивности среднесуточных приростов бычков опытной группы по сравнению с контрольной на 11,2%, с уменьшением расхода кормовых единиц на 1 кг прироста.

Ամփոփում

Փորձնական խմբի ցուցիչները, որոնք հիմնական կերաբաժնի լրացուցիչ ստացել են 3% չափով կորմոմաին-հիստինի, միջին օրական քաշածով գերազանցել են ստուգիչ խմբին 11,2 % և կրճատել 1 կգ քաշածի վրա ծախսված կերամիավորները:

Литература

1. Драганов И.Ф. – “Использование отходов пищевой промышленности в кормление скота”, Москва, ВНИИ ТЭИ, 1989 г., с. 16.
2. Ждфн А.В. и др. – “Новые биологически активные вещества для кормовых целей”, Киев, 1986 г., с. 44.
3. Котова Г.А. и др. “Кормовые аминокислоты в сельском хозяйстве СССР”, Москва, 1985 г., с.35. (обзор информации ВНИИ СЭНТЭ).
4. Калашников А.П. – “Научно-технический прогресс в животноводстве”, Москва, из. Знание, 1987г., с.64.
5. Редчиков В.Г. – “Усвоение зерновых белков и их оценка”, Москва, 1978 г., с.157-180.

ԼՂՀ-ում ՏԱՐԱԾՎԱԾ ԿՐԾՈՂՆԵՐԻ (RODENIA)

ԿԵՆՍԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վ. Տ. Հայրապետյան

կենսաբանության ամբիոն

Արցախ աշխարհի տնրիաֆաունայում կենդանիների տնսակային բազմազանությամբ կրծողները գրավում են առաջին տնրը: Սակայն, որքան էլ անհավանական թվա, ունենալով տնսակային մնծ բազմազանություն և լայն տարածվածություն վնրջիններս համարվում են կաթնասունների դասի առավել թույլ ուսումնասիրված կարգներից մնկը, մասնավորապես՝ Արցախում:

Տարբեր կարգաբանությամբ կրծողների կարգը ընդգրկում է 30-40 ընտանիք, որոնք իրենց հնրթին բաժանվում են 3-5 ենթակարգների (2,3), մննչդեռ ԼՂՀ կենդանական աշխարհում առ պսօր հայտնաբերված է ընդամենը ութ ընտանիք՝ 30-33 տնսակներով (1), ինչը, ամենայն հսկանականությամբ, վնրջնական տվալներ չեն:

Կրծողներն ունեն էկոլոգիական բարձր ճկունություն, որը նպաստում է ամենաբազմազան լանդշաֆտա-կլիմայական գոտիներում նրանց բնակմանը: Կրծողների որոշ մորֆո-ֆիզիոլոգիական և կենսաբանական առանձնահատկություններ թույլ են տալիս նրանց համմատաբար հեշտ հարմարվել միջավայրի անբարենպաստ պայմաններին, խոստովել վնրջինիս կործանիչ ներգործությունից և արագ վնրականցել իրենց գլխաբանակը, որը հատուկ է կաթնասունների դասի այլ կարգներին:

Արցախի ֆաունայում տարածված որոշ կրծողներ տարվա մեջ տալիս են 6 սնրոնը, յուրաքանչյուրում՝ 8-9 ձագ, որոնք սննդաասուն են դառնում 3 ամսականում: Դա պայմանավորված է բնակլիմայական պայմանների առանձնահատկություններով:

Այսօր Արցախում նկատվում է կրծողների գնրած, որոնք բավականին վնաս են հասցնում գոյողատնսությանը: Մեր դիտարկումների և ուսումնասիրությունների արդյունքում կրծողների առավել գնրած է նկատվել Հադրութի և Մարտունու հարթավայրային գոտիներում, ինչը բացատրվում է հատկապես այս գոտում հացահատիկի արտադրության հիմնական իրականացմամբ, որը մկնանման կրծողների համար ենթադրում է առատ կնրի բազայի առաջացում:

Այսպիսով՝ Մարտունու շրջանի Բերդաշեն գոյին պատկանող «Թափա» կոչվող տարածքում, (ավելի քան 10 հա) ավել է, 10 հատվածում յուրաքանչյուր 100 քառ-մ-ի վրա կատարել ենք մկների գործող բնրի հաշվում և պարզել՝ առաջին հատվածում եղել է 1300, 2-րդում՝ 1290, 3-րդում՝ 1010, 4-րդում՝ 1200, 5-րդում՝ 1150, 6-րդում՝ 1110, 7-րդում՝ 800, 8-րդում՝ 1250, 9-րդում՝ 950, 10-րդում՝ 1310:

Ընդ որում 1 հա-ում այն հասնում է շուրջ 11370 անցրի: Նույն շրջանի «Մուղանյու» կոչվող տարածքի 10 հատվածում կատարված հաշվումների արդյունքում մնկ հա-ի հաշվով կազմել է 11780, Հադրութի շրջանի «Թոգարաեն» կոչվող տարածքում մնկ հա-ի հաշվով՝ 12340, «Դաշքնասանում»՝ 12010 մկնանման կրծողների գործող անցրեր: Այս տվալները խոսում են նշված տարածքներում կրծողների պոպուլացիաների գնրաճի մասին: Նմանատիպ նրկոյթներ եղել են 2000, 2002, 2004 թվականներին:

Կրծողների ինտենսիվ զարգացումը պայմանավորված է մի շարք գործոններով՝ կենսաժին և ոչ կենսաժին: Նրանց զարգացումը ընթանում է ոչ միայն կնրային հնարավորությունների պարզ ընդլայնման արդյունքում, այլ տնսակի և միջավայրի միջև նոր հարաբերությունների ծագումով: Այդ հարաբերությունները ստեղծվում են կուլտուրական լանդշաֆտների պարզ համակնցություններում և համարյա միշտ ընթանում է տնսակի կննսակներալի և կննսազննոգի մյուս անդամների միջև կտակ այս կամ այն փոփոխությամբ:

Այսօր այդ փոփոխություններն առավել վնաս են արտահայտված ագրոհա-մակնցություններում, ինչի հիմնական պատճառներից մնկը կուլտուրական լանդշաֆտների ագրոտնիսնկական միջոցառումների որևէ օղակի բացակայությունն է: Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել կննսազննոգներում սննդային շղթաների փոխհարաբերությունների մասին, նշված տարածքներում խիստ կրճատվել են աղվեսների, կզարխների, գիշատիչ թռչունների (կարմիր ցին, սև ցին, լորճառատակ, տափաստանային ճուռակ, տափաստանային արծիվ, գնրնգանաբծիվ և այլն) քանակը:

Այս և մի շարք այլ կենդանատնսակների թվաբանակի կրճատումը ևս պայմանավորված է մարդու անմիջական ու անհաշվնկատ միջամտությամբ: Սակայն, կաթնասունների

գիշատիչների կարգի մի շարք ներկայացուցիչներ համարվում են կրծողների դև կենսաբանական պայքարի հիմնական միջոց և բնության սահմաարևներ:

Նշվածի իմաստը այն չէ, որ կրծողները որպես գյուղատնտեսության վնասատուներ դատապարտված են ոչնչացման, այլ սրանք առաջին հերթին կենսաբանական սննդային ընդհանուր շղթայում այն անհրաժեշտ օղակն են, որոնց ոչնչացումը ցանկացած ցենոզում կհանգեցնի անկանխատեսելի հետևանքների: Մասնագետների, առաջին հերթին բնապահպան-էկոլոգների, խնդիրն է մշակել այնպիսի նդանակներ, որոնք թույլ կտան որոշակի վայրերում կարգավորելու տնտեսի թվաբանակը՝ վտանգ չստեղծելով նրանց համար որպես տնտես ֆաունայից անհետացման: Այդ ուղղությամբ ներկայիս ընդունված նդանակը պայքարի կենսաբանական մեթոդի կիրառումն է, որը մեկ կենդանատեսակ ակտիվ գործունեությամբ մասնակցում է մեկ այլ տեսակի թվաբանակի կարգավորմանը:

Резюме

Биология грызунов, распространенных в НКР

До сегодняшнего дня в Нагорном Карабахе выявлено 8 семейств, 30-33 видов грызунов, но по всей вероятности, эти данные не окончательные. В ходе наших исследований наблюдался прирост грызунов в низменностях Гадрутского и Мартунинского районов. В итоге по нашим подсчетам, выяснилось, что действующие норки грызунов составляют в среднем на один гектар 11370 - 11780, которые наносят колоссальный ущерб сельскохозяйственным угодьям.

Прирост грызунов связан с благоприятными экологическими условиями и уменьшением количества хищных птиц и животных, которые питаются ими.

Несмотря на то, что грызуны - вредители сельского хозяйства, в то же время они являются ценностью питания ценозов. Задачи экологов-момологов заключаются в доработке таких методов борьбы, при которой этот вид не находился бы под угрозой полного исчезновения, что следует регулировать.

Ամփոփում

Մինչ այսօր Հեռնային Ղարաբաղում հայտնաբերված է 8 ընտանիք, 30-33 տեսակի կրծողներ, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, այս տվյալները վերջնական չեն: Մեր ուսումնասիրությունների ընթացքում Հադրութի և Մարտակերտի շրջաններում դիտվել էր կրծողների քանակի աճ: Արդյունքում մեր հաշվարկներով պարզվել է, որ կրծողների գործող բններ կազմում են միջին հաշվով մեկ հեկտարի վրա 11370-11780, որոնք վիթխարի վնաս են հասցնում գյուղատնտեսությանը:

Կրծողների աճը կապված է բարենպաստ էկոլոգիական պայմանների և գիշատիչ թշուրյունների և կենդանիների քանակի նվազման հետ:

Զնայած կրծողները գյուղատնտեսության վնասատուներ են միևնույն ժամանակ նրանք հանդիսանում են սննդային շղթայի օղակներ ցենոզներում: Էկոլոգ-մոմոլոգների խնդիրը պայքարի այնպիսի մեթոդների մշակումն է, որոնց դեպքում այդ տեսակը չի հայտնվի լրիվ անհետացման վտանգի տակ:

Գրականություն

1. Յավրույան Է.Գ., Հայրապետյան Վ.Տ., Ղարաբաղի վայրի կաթնատուները // (Միջատա կերներ, ձնաքաղաքավորներ, կրծողներ, նապաստակակներպեր), Ստեփ., 2003, էջ 48-66:
2. Павлянов И. Я., Россолимо О. Л. Систематика млекопитающих СССР//Моск. Изд., МГУ, 1987, ст. 3-281.
3. Павлянов И. Я., Россолимо О. Л. - Разнообразие млекопитающих // По мтернал. экспоз. зоол. музея МГУ, изд. Москового университета, 1997.

ՊՐՈԲԼԵՄԱՅԻՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ՍՏԵՂԵՈՒՄ ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԿԵՆՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԵՐԻՆ

Գ.Ս. Բաբայան

մաթեմատիկայի և բնագիտական առարկաների դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

Սույն հոդվածում քննարկվում է IX-X դասարաններում կենսաբանության դասավանդման մի քանի կարևոր հարցեր՝ պրոբլեմային ուսուցման մեթոդով:

Ժամանակակից դպրոցական կենսաբանության բովանդակությունը և գործող տարբեր առարկա տեղեկատվությունների՝ աղբյուրներն (հեռուստացույց, համակարգիչներ) այնպիսի իրավիճակ են ստեղծել, որ այսօրվա աշակերտը հաճախ է գալիս խոդի դերում:

Ավանդական ուսուցման գործընթացը դառնում է միապաղաղ, և արդյունքում կորչում է հետաքրքրությունը՝ առարկայի նկատմամբ:

Այդ են վկայում դիտումները, դասալսումները՝ հանրակրթական դպրոցում: Այսօրվա հանրակրթական դպրոցի պահանջն է երեխաներին ոչ միայն կենսաբանությունից որոշակի գիտելիքներ տալը, այլև ինքնուրույն մտածել սովորեցնելը և ինքնուրույն հետևություններ անելը: Սա, այսինքն՝ այսօրվա դպրոցի նպատակը պետք է լինի գիտունակ մարդու, կարողունակ մարդ պատրաստելը:

«Կենսաբանություն» առարկան նույն է տալիս մանկական մտքին, խթանում է նրա տրամաբանական մտածողությունը, ստիպում է աշակերտին ընդհանրացումներ և նորահանգումներ անել: Մտածողության զարգացման համար շատ կարևոր է ուսուցչի կողմից տրված հարցադրումները, ինչպես նաև աշակերտների պատրաստակալությունը և ինքնուրույնությունը: Ըիշտ հարցադրումներով կարելի է ակտիվացնել աշակերտների մտածողությունը: Մարդը սկսում է մտածել, երբ նրա մոտ ի հայտ է գալիս ինչ-որ բան հասկանալու պահանջ: Մտածողությունը միշտ սկսում է գործել՝ առաջացող պրոբլեմներից կամ հարցերից:

Ուսուցչի առաջադրած հարցերը շարժումակալության մեջ են դնում աշակերտների միտքը, տանում նրանց դեպի տրամաբանական մտածողություն:

Ժամանակակից դպրոցն ավարտած աշակերտը պետք է կարողանա ինքնուրույն լուծել իր առջև դրված հարցերը, պատասխանել ու ելք գտնել կյանքի պրոբլեմատիկ վիճակներից դուրս գալու համար, ավելի փստախ լինել իր ուժերի վրա, իր առջև որոշակի նպատակներ դնել և ձգտել այդ նպատակների իրագործմանը:

Դասարանից դասարան աշակերտները յուրացնում են կենսաբանական բարդ հասկացությունները և օրինաչափությունները դրա հետ միաժամանակ այդ ամենը նրանք պետք է կարողանան կապել բնության մեջ կատարվող օրինաչափությունների հետ, հասկանան նրանց էությունը: Այս խնդիրների լուծումը հնարավոր է իրականացնել պրոբլեմային ուսուցման միջոցով: Գիտելիքների պրոբլեմային շարադրանքի էությունն այն է, որ ուսուցիչը ոչ միայն գիտության վերջնական եզրակացությունները պետք է հաղորդի, այլ ցույց տա դրանց բացահայտման ուղիները, աշակերտներին ստիպել հետևել մտքից դեպի ճշմարտությանը տանող ուղին, դրանով իսկ նրանց դարձնելով գիտական պրպտումների մասնակից: Պրոբլեմային հարցերը ունեն անհատական - զարգացնող բնույթ, որովհետև յուրաքանչյուր աշակերտ յուրովի է պատասխանում առաջադրված հարցերին, որը խթանում է նրանց հետաքրքրությունը, հարցերը ինքնուրույն լուծելու ձգտումը:

Գիտելիքների պրոբլեմային շարադրանքի մեթոդածնը կարելի է կիրառել կենսաբանության դասավանդման ժամանակ, բարձր դասարաններում:

Նոսենք IX-X դասարաններում պրոբլեմային իրավիճակի ստեղծման մի քանի պահերի մասին: Ուսուցումը տարվում է երկու, մեկ մյուսին հաջորդող փուլով:

Առաջին փուլ - Տեղեկատվական (ինֆորմացիոն) ուսուցման փուլ: Այս ապահովում է պարզ գիտելիքների օրինաչափություններ հաղորդում:

Պատասխան - Խոտակեր կենդանիների կաթը կլինի խիտ և սննդաբար, քանի որ նրանք լուծեն բույն, որտեղ կարող են հանգիստ կենակրել ծագերին: Ամեն րոպե նրանք կարող են փշատիչների կողմից ենթարկվել հարձակման և օրվա ընթացքում շատ քիչ պահ է մնում ծագերին կենակրելու համար: Այդ գործոնների հիման վրա էվոլյուցիայի ընթացքում նրանց կաթը դարձել է խիտ և սննդաբար, ու նշե օրական գոնե մեկ անգամ էլ սնվելու լինեն ծագերը, դա կհերքի նրանց, որ ունենան էնդոգիայի որոշակի պաշար: Մի հանգամանք ևս. կարելի է նշել, խոտակեր կենդանիները չեն կարող ծավալուն լիքը կործակել ցուրտ վազել, գիշատիչների ծագերը գտնվում են բնի մեջ, նրանց կենակրմանը ոչինչ չի խանգարում, և նրանց կաթը չունի այն կալորիականությունն ու խտությունը, ինչ խոտակերներինն է:

X դասարանում «Էվոլյուցիա» թեմայից «կենսաբանություն ժամացույց» նյութի ուսումնասիրման գործընթացում նշվում է, որ գիշերվա ու ցերեկվա տևողության նկատմամբ որոշ ծաղկավոր բույսեր էվոլյուցիայի ընթացքում ձևեր են բերել որոշակի ճկուն շարժունակություն, օրվա նույն ժամերին ծաղիկները բացվում ու փակվում են: Մասուրի ծաղիկները բացվում են առավոտյան 4-ից 5-ը և փակվում են նրեկյան ժամը 18-ից 19-ը, կակաչը առավոտյան ժամը 5-ին բացվում է և փակվում է ցերեկը ժամը 14-ից 15-ը: Գիշերային գեղեցկուհի բույսի ծաղիկները բացվում են նրեկյան ժամը 18-ին փակվում են առավոտյան ժամը 10-ին: Այսպիսի շատ օրինակներ կարելի է բերել:

Իմաստավորված ուսուցում - պրոբլեմային իրավիճակ:

Ի՞նչու ծաղկավոր բույսերի մոտ էվոլյուցիայի ընթացքում այդպիսի ժամային ռեժիմ է առաջացել, էվոլյուցիական ի՞նչ գործոնների հետ է այդ կապված: Աշակերտների ակտիվությունը այս հարցի քննարկման ժամանակ բարձր մակարդակի է հասնում և նրանք գալիս են հետևյալ նգրահանգմանը:

Ծաղկավոր բույսերի մոտ կենսական ցիկլի կարևոր մասը նրանց փոշոտումն է՝ միջատների միջոցով: Ժամային ռեժիմը առաջացել է որպեսզի միջատները կարողանան փոշոտել ծաղիկները՝ չխանգարելով մեկը մյուսին: Ընդ որում փոշոտող միջատների քանակն էլ առանձնապես էվոլյուցիայի ընթացքում նրանց մոտ մշակվել է կենսաբանական ժամացույցի ռեժիմի շարժունակություն: Այստեղ կարևոր գործոն է լույսի տևողությունը, գիշերվա ցերեկվա հերթազարկությունը:

Հարկավոր է նշել, որ պրոբլեմային իրավիճակի ստեղծման պահին, միշտ չէ, որ կարելի է աշակերտներից անմիջական պատասխան պահանջել: Դասի ուսուցման գործընթացում, նրբ ստեղծվում է պրոբլեմային իրավիճակ, աշակերտներին պնդք է առաջարկել, որ նրանք մտածեն, հետաքրքրվեն և պատասխան գտնեն, ծրագրից դուրս գրականություն կարդան: Դա նրանց հետաքրքրությունը շարժելու, մտախորիզոնը ընդլայնելու խթան կհանդիսանա: Նման մոտեցումը դրական արդյունքներ է տալիս:

Ամփոփում

Այսպիսով՝ նրե հանրակրթական դպրոցի 9-ից 10-րդ դասարաններում աշխատող կենսաբանության ուսուցիչներն օգտվեն սույն աշխատանքում նշված ուսուցման մեթոդաձևերից, ապա նրանք կհասնեն որոշակի հաջողությունների:

Резюме

Таким образом если в школе учителя биологии в процессе изучения предмета будут использовать способы, обозначенные в статье, они могут достигнуть определенного успеха.

Литература

1. И. Акимущкин “Занимательная биология”, Молодая гвардия 1972г.
2. К. Шмидт Нильсен, Физиология животных, приспособление и среда Москва “Мир” 1982г.

ՀԱՅԱՀԱՏԻԿԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊԳՆԴՈՒՄԸ

ՈԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ Է

Ա. Ա. Գալստյան, Գ. Ա. Հալաբյան

գյուղատնտեսության ամբիոն

*Հայոց մեծերը մեզ գիր են բռնել:
Ու այդ գիրն է, որ մեզ հայ է պահել:
Հայն իր նրկիրը պահել է գրպով, պաշտպանել՝ գնբրով:
Մեզ փստակված է, որ պահենք բերքով:*

Խորհրդային Միության փլուզումը, Արցախյան ներկարատև պատերազմը, արտագաղթը, շարունակվող շրջափակումը, հողի սեփականաշնորհումը և դրա հետ կապված բնակչության մի զգալի մասի կողմից մշտական աշխատանքից ու կայուն աշխատավարձից զրկվելը չէին կարող հայ շինականի համար անհետևանք անցնել թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունում, թե՛ Արցախում:

Մենք միանգամից մի հասարակարգից անցում կատարեցինք մի ուրիշ, մինչ այդ մեզ համար խորթ հասարակարգ ու հարաբերությունների ոլորտ, որին «ջուկա» են կոչում:

Մենք բոլորս պնտք է սովորենք ապրել ու գործել նոր արժույթների պայմաններում: Աշխարհաքաղաքական իրավիճակը և մեր բնական պայմաններն ու ունեցած հնարավորությունները մեզ պարտադրում և միևնույն ժամանակ թելադրում են ստեղծել կայուն տնտեսություն ու կայուն նյութական հիմք:

Արցախի համար այդ նյութական հիմքը, որը կարող է զարգացած ժողովրդական տնտեսության գրավական լինել՝ հացահատիկային տնտեսությունն է: Հացահատիկի արտադրությունը սերտորեն կապված է անասնապահության հետ: Զարգացած գյուղատնտեսությունը կարող է կայանալ միայն նրա նրկու հիմնական ճյուղերի՝ բուսաբուծության (այդ թվում դաշտավարության) և անասնապահության փոխկապակցված ու ներդաշնակ առաջընթացի հիման վրա:

Միայն զարգացած դաշտավարությունը կարող է ամուր կերային բազա ստեղծել անասնապահության զարգացման համար:

Վերջին տասնամյակում հացահատիկի համախառն արտադրանքի առավելագույն քանակն արձանագրվել է 2003 թվականին՝ շուրջ 85 հազար տոննա կամ բնակչության մեկ շնչի հաշվով մոտ 600կգ: 2003 թվականը նույն է նաև լավագույն՝ բարենպաստ տարին՝ բերքատվության տնականտից: Այն կազմել է ավելի քան 21գ/հա:

Հացահատիկի արտադրությունը Արցախում

Տարիները	Ընդհանուր ցանքա տարածությունը՝ հազ. հա	Միջին բերքատվությունը՝ գ/հա	Համախառն բերքը՝ հազ. տ	Մեկ շնչին ընկնող հացահատիկը՝ կգ
1998թ.	36.8	7.6	27.9	195
1999թ.	26.5	12.3	32.5	227
2002թ.	30.5	19.4	59.4	412
2003թ.	40.1	21.3	85.0	590
2004թ.	55.9	14.3	78.0	540

Անվիճելի է, որ անջրդի ներկազորության պայմաններում հացահատիկի բերքատվությունը մեծ չափով պայմանավորվում է կլիմայական պայմաններով: Սակայն գոյություն ունեն ագրոմիջոցառումներ, որոնք նպաստում են կլիմայից ունեցած կախվածությունը նվազագույնի հասցնելուն: Դա, առաջին հերթին, գնվային դաշտերի օգտագործումն է, կուտորանքների հանրափոխային ցանքը կամ ցանքաշրջանառությունը և այլն, որոնք, ցավոք չեն կիրառվում ոչ մանր հողատնիքի կողմից, որոնց համար դա, իրոք, դժվար է, և ոչ էլ մեծ տարածություններ ունեցողների, որոնք կամ չգիտեն կամ ուզում են հողից առավելագույն նկալնուտ քանակ, իրոք չիմանալով, որ ցանքատարածությունների ընդարձակումով ու ցածր բերքատվությամբ ստացած շահույթը չնչին է:

Եթե խ
ագրոմիջոցա
մասնավորեց
թողնված է
պրոպագան
ամբողջությ
Հատկ
մոնոկուլտու
կանաչ: Կոնկ
կերային բա
թե՛ քիչ պահ
ապահովելու
Հաց
ճանապարհ
նդանակն է
արդյունավ
ագրոմիջոց
ցանքատար
որը, դժբախ
Հաց
անվիճելի
ինքնարժեք
տնիքիկակ
Հատ
պայմանն
ցելի կամ կ
գրքեթ անհ
կողմից, որ
դարձել է գ
Գե
անսահման
բերքատու
Ի՛ն
Նա
օգտագործ
պարարտա
Եր
դժվար վն
արդեն ավ
Ծե
բարադրի
միկրոկեն
այն նվազ
Այ
ենթադրվ
փոշիացա
նկատում
օրգանակ
խախտվ
ջրաբաժն
խառնել
համար ո
պարուն
միկրոկեն

Եթե խորհրդային տարիներին պետական վերահսկողության ներքո էր գտնվում բոլոր ագրոմիջոցառումների պահանջվող ժամկետներում կատարելու գործընթացը, ապա հողի մասնավորեցման պայմաններում գյուղատնտեսական ողջ արտադրությունն ընդհանրապես թողնված է ինքնահոսի, խաթարվել են նրա առաջին ճյուղերի փոխադարձ կապի ու պրոպորցիոնալ գրգռացման համար անհրաժեշտ գործոնների կիրառման ընթացքն ու արդյունքները:

Հատկապես հացահատիկի արտադրության գործընթացը այժմ հանգել է միայն մոնոկուլտուրայի: Դուրս են մնացել հատիկաընդեղեն, լոբազգի և հացազգի խոտաբույսեր, կանաչ կոնվեյների, սիլոսացման համար կարևոր կերային կուլտուրաներ ցանելու և դրանով կերային բազայի խնդիրը լուծելու, ցանաշրջանառություն կիրառելու, հողի բերրիությունը շատ քիչ պահպանելու, վերջապես ասանապահական մթերքների արտադրության ավելացումն ապահովելու համար անհրաժեշտ միջոցառումների օգտագործումը:

Հացահատիկի արտադրության ավելացումը կարող է իրականացվել երկու ճանապարհով: Նայս՝ բերրատվության բարձրացման հաշվին, որն ամենից շահավետ նրանակն է և ամբողջ աշխարհում վաղուց ընդունված ուղի: Այն, իր հերթին, կապված է արդյունավետ սորտերի մշակությամբ, բարձրորակ սերմնաբույսի օգտագործման և ագրոմիջոցառումների մի ամբողջ համալիրի պատշաճ կիրառման հետ: Երկրորդ ճանապարհը ցանքատարածությունների ընդարձակումն է, որը էքստենսիվ, ոչ արդյունավետ եղանակ է, և որը, դժբախտաբար, դարձել է ներկայիս հացահատիկ արտադրողների հիմնական զենքը:

Հացահատիկի համախառն բերքի ավելացումը միայն հենկուլտուրների հաշվին, անվիճելիորեն կապված է լրացուցիչ նյութական ծախսերի հետ և հանգեցնում է արտադրանքի ինքնարժեքի բարձրացմանը: Ինքնարժեքի բարձրացումը ոչ քիչ չափով կապված է նաև տնխնիկական ծառայությունների, վառելիքաքաղցրների գների բարձրացման հետ:

Հատկապես մանր հողատերերի համար հացահատիկի մշակությունը նման պայմաններում դառնում է ոչ շահավետ: Իսկ ցանքաշրջանառության կիրառում կամ թելկուզ ցմի կամ կուլտուրաների պարզ հերթափոխության օգտագործում մանր հողատերերի համար գրեթե անհաստ է: Ծավալին այն է, որ մոնոկուլտուրան կիրառվում է նաև խոշոր հողատերերի կողմից, որոնց ձեռքի տակ 50-100-200 հա և ավելի վարելահողեր կան: Բոլորի համար գործնք դարձել է գերիշխող կուլտուրա:

Պետք է հիշել, որ ցանքատարածությունների ընդարձակման հնարավորությունները անսահմանափակ չեն: Իսկ կիրառվող մոնոկուլտուրան անխուսափելիորեն հանգեցնելու է բերրատվության նվազեցմանը:

Ի՞նչով է դա պայմանավորվում:

Նայս՝ հայտնի պատճառներով նվազագույնի է հասցված հանքային պարարտանյութերի օգտագործումը: Գրեթե մոռացության է մատնված անչափ կարևոր օրգանական պարարտանյութի՝ գոմաղբի օգտագործումը:

Երկարատև մոնոկուլտուրայի պատճառով ավելանում է ցանքերի աղտոտվածությունը դժվար վերացվող, վաղ սերմնակալող ու ինքնացան տարածվող մոլախոտերով, ինչին մենք արդեն ակնհաստես ենք:

Չեն կիրառվում նաև կանաչ պարարտացումներ, որոնք հողի օրգանական բաղադրիչները համալրելու, ստրուկտուրան, օդային, ջրային, սննդային, միկրոկենսաբանական ռեժիմները բարելավող միջոցառում են: Հողին չի վերադարձվում անգամ այն նվազագույնը, որը մնում է բերքահավաքից հետո՝ խոզանը:

Այրելով խոզանն ու թուսական մնացորդները, այդ ընթացքում այրվածքների է ենթարկվում հողի վերին շերտը, այն գրկվում է օրգանական բաղադրիչներից, վերածվում է փոշիացած ստրուկտուրայի: Տաքեցության կրկնվող այս ամբարձիսից վերաբերմունքը հողի նկատմամբ հանգեցնում է, կամ արդեն մի շարք գոտիներում հանգեցրել է նրան, որ օրգանական մնացորդներից զրկված, փոշիացած, հումուսազրկված հողի վարելաշերտում խախտվել են օդային, ջրային, սննդային ռեժիմները, միկրոկենսաբանական պրոցեսները, ջրաբափանցելիությունն ու ջրակլանողականությունը: Ի վերջո, հողի ստրուկտուրան ավելի է խտացել, տեղումների ձևով եղած խոնավությունը վատ է կլանվում ու քիչ է պահպանվում, բույսի համար մտչելի սննդանյութի տարրերը նվազեցված են, իսկ եղածն էլ սակավ խոնավության պատճառով դժվար է յուրացվում բույսերի կողմից:

Հողում օրգանական մնացորդների նվազեցման պատճառով դանդաղ են ընթանում միկրոկենսաբանական պրոցեսները և նվազագույնի է հասցված մատչելի սննդային տարրերի

կուտակումը: Մյուս կողմից փառհասքում ու քարացող հողերում դժվարացած է արմատների խոր թափանցելու և ստորին շերտերից խոնավության ու սննդային տարրեր վերցնելու արդյունքը:

Այս ամենը հանգեցնում են հողի բերրիության նվազեցմանը ու ցածր բերքի ստացմանը:

Հողի բերրիության հետագա նվազեցումը կանխելու և շատ թե քիչ նրաշնամուկները բերք ապահովելու համար անհրաժեշտ է փոխել մեր վերաբերմունքը հողի ու նրա աշխատակրի նկատմամբ:

Նախ պետք է փոխել ցանքերի ստրուկտուրան: Ցանքաշրջանառության կիրառումը հնարավոր է համեմատաբար մեծ հողակտորների վրա: Գտնում ենք, որ պետք է խթանել խրախուսել համայնքների մասը հողատերերի կողմերացման, նրանց միավորմամբ բաժանելուհավան ընկերությունների ստեղծման առավելությունները:

Հարկ է մտածել տնխնիկական կազմակերպված ու կենտրոնացված ծառայություններ մատուցելու պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ: Այդ բանը կարող են ձեռնարկել եթե ոչ պետությունը, ապա ձեռներեց անհատներ: Գյուղատնտեսությունը անապատ ու նկամուտ պահպանող բնագավառ է, և իրենց գումարները ներդնողները վնասով չեն մնա:

Իսկ ցանքաշրջանառությունների մի քանի պարագույն ու արդյունավետ սխեմաներ մենք մշակել ու պայմաններ ստեղծել ենք ներկայացնել մեր խոշոր ու մանր ֆերմերներին: Կոոպերացված, միասնական մշակության դեպքում հնարավորություն կլինի կիրառել ցելի, ընդունել և կերային որևէ մշակաբույսի հետ ցանքաշրջանառություն, որը անշուշտ կնպաստի բերքատվության բարձրացմանը և ամեն մի առանձին հողատիրոջ կողմից տնխնիկայի նտևից ընկած որոնումների վերացմանը: Դա կարող է նաև հացահատիկի ավելցուկի հենշ իրացման միջոց լինել: Մինչդեռ ամեն մի փոքր սնվականատեր առանձին իրացնել իր ստացած ցորենի ավելցուկը գրեթե չի կարողանում:

Բերքատվության բարձրացման խնդրում կարևորնեցինք նաև սորտի ու սերմնախյուրի գործոնը:

Արցախի «Սերմնաբուծության կենտրոն» ՓԲԸ իրականացնում է աշնանացան ցորենի նորագույն սորտերի սորտափորձարկում և առաջնային սերմնաբուծության կազմակերպում: Կենտրոնը կարող է ճիշտ իրականացված սորտափորձարկմամբ նրաշնամուկը ցորենի, ինչպես նաև այլ կարևոր կուլտուրաների այս կամ այն սորտի հետանկարային լինելը Արցախի պայմանների համար: Միևնույն ժամանակ կարող է լավագույն դեպքում առաջարկել ցորենի լավագույն սորտի (կամ սորտերի) նվազագույն քանակի բարձր վերատադրության սերմացու, եթե գտնվեն սերմարտադրության գործին գիտակ ձեռներեցներ: Անհրաժեշտ է, որպեսզի սերմնախյուրը բազմազգի մաքուր (ոչ հացահատիկից հետո ազատված) դաշտում, հավաքվի ու մաքրվի մաքուր տնխնիկայով, մի խոսքով սերմարտադրությամբ: Վերջին հաշվով, սերմագու աճեցնող ու իրացնող ձեռներեցը ավելի մեծ շահույթ ստանալու հնարավորություն է ունենում:

«Սերմնաբուծության կենտրոնը» չունի համապատասխան տնխնիկա ու տարածքներ: Մինչդեռ պատրաստ է օգնել խորհրդատվությամբ:

Ուրեմն, եկել միասնական ուժերով լուծենք մեր առաջ ծառացած խնդիրը: Դա մեր խնդիրն է:

Ամփոփում

Հողվածում ներկայացվում է հացահատիկի արտադրության բնագավառում տիրող իրավիճակը և բերքատվության նվազեցման մի քանի պատճառներ՝ կապված մեծոկուլտուրայի պարարտագույնների բացակայության և այլ հանգամանքների հետ: Արվում են հացահատիկի արտադրության բարելավմանն ուղղված մի քանի առաջարկություններ, որոնց կիրառումը կարող է նպաստել հողի բերրիության պահպանմանն ու գյուղական համայնքների ամրապնդմանը:

Резюме

Анализируется состояние зернового хозяйства за период 1998-2004гг, обосновываются причины, приводившие к снижению урожайности пшеницы, ухудшению плодородия почвы и предлагаются к применению некоторые агромероприятия, которые могут способствовать предотвращению отрицательных явлений в области зернового хозяйства и улучшению производства зерна, имеющее весьма важное народнохозяйственное значение.

Գրականություն

1. Մաթևոսյան Ա., Բուսաբուծություն, Եր., 1973:
2. Գյուլխայան Մ., Մաթևոսյան Ա., Բուսաբուծություն, Եր., 2002:

Լրացավ բանաստեղծ, գրականագետ-մանկավարժ, հասարակական գործ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ս. Ա. Խանյանի ծննդյան 75-ամյակը:

Ստեղծագործական հինգ տասնամյակի ընթացքում նա մշտապես ունկնդրել ժամանակի ծայրը՝ բացահայտելով իր բանաստեղծական նախասիրությունները՝ քնարակա հազցեցվածություն, անմիջականություն, քաղաքացիական պաթոս, խոհականություն: Իբրև բանաստեղծ-գրականագետ՝ նա իր կարողությունները նվիրել է հայրենի պոեզիայի և գրականգիտության զարգացմանն ու հարստացմանը:

Բնությունը շատ է գտնվել Ս. Խանյանի հանդեպ՝ ընծայելով ստեղծագործելու բազմաշերտ շնորհք և նախանձնի աշխատասիրություն: Նրա յուրաքանչյուր գիրք եղել է նախադրի պատվաբեր շարունակությունը՝ գաղափարական նոր ընդգրկումներով, կատարման նրբերանգների թարմությամբ:

Առանց Ս. Խանյանի գրական հունձքի դժվար է պատկերացնել Արցախի գրական օջախի դիմանկարը, իսկ բանաստեղծական ժողովածուների և գրական ուսումնասիրությունների թվարկումը պատկառանք է առաջացնում նրա արգասավոր տաղանդի, վառ երեւակայության, նախանձնի աշխատասիրության հանդեպ:

Բանաստեղծ Ս. Խանյանը երգում է հայրենիք, սեր, աշխատանք, խիղճ, նրագ, կարոտ, հեքիասություն, նահատակների փառք և այլն: Դա է կյանքը, կյանքից դուրս պոեզիա չկա, հաստատում է Ս. Խանյանը:

Հիրավի, Խանյանի գեղարվեստական նախասիրությունների համակարգում բազմազան թեմաներն ու գաղափարական խորքային լուծումներն ապահովում են նրա անհատականությունը: Ստեղծագործական երկարամյա ճանապարհին նա երբեք չի դադարել որոնելուց՝ ընթերցողի սեղանին դնելով 15 բանաստեղծական ժողովածուներ, նույնքան գրականագիտական աշխատություններ, գրականության, արվեստի արդի պրոբլեմները քննարկող 350-ից ավելի հոդվածներ: Խանյանի բանաստեղծական և գրականագիտական յուրաքանչյուր գիրք արժանացել է անվանի գրողների ու բանասերների ուշադրությանը: Նրա մասին ծանրակշիռ կարծիք են հայտնել Ն. Զարյանը, Մ. Արմենը, Մ. Կորյունը, Ս. Արզումանյանը, Ս. Սողոմոնյանը, Դ. Գապայրյանը, Ժ. Անդրյանը, Մ. Սանթրյանը, Հ. Սերոբյանը, Գ. Գաբրիելյանը, Վ. Հակոբյանը և ուրիշներ:

Տարբեր փուլերում գրական քննադատության ակտիվ վերաբերմունքը Խանյանի ստեղծագործության նկատմամբ հետևանք էր ընթերցող հասարակայնության վրա և գրական շրջաններում հեղինակի նրգերի թողած որոշակի ազդեցության: Խանյանի գրչի բեղունությունը, բանաստեղծական տարբեր ձևերի մեջ որոնումները հաճելի հետաքրքրություն են առաջացրել ընթերցողների շրջանում: Նա միշտ էլ նոր ավյունով, պատասխանատվության գագաւումով ու պահանջկոտությամբ է մոտեցել պոեզիային:

Սովորատ Խանյանը ծնվել է 1930թ. հունվարի 22-ին, ԼՂ Հաղորդի շրջանի Աղբուլաղ (այժմ՝ Ակնաղբուր) գյուղում: 1937-1944թթ. սովորել է հայրենի գյուղի յոթամյա դպրոցում, ապա միջնակարգ գերագանց գնահատականներով ավարտել հարեւան Էղիլի (Ուխտածոր) գյուղում: Դպրոցն ավարտելուց հետո երկու տարի աշխատել է հայրենի գյուղում: 1949-1953թթ. սովորել է Բաքվի Լենինի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի բանասիրական ֆակուլտետի հայոց լեզվի և գրականության բաժնում: Ավարտելուց հետո աշխատանքի է անցել «Կոմունիստ» (հայերեն) թերթի խմբագրությունում՝ որպես լրագրող: Ավարտելով ասպիրանտուրան՝ 1965թ. Հայաստանի ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում պատասխանել է թե՛ «Ն. Զարյանի դրամատուրգիան» թեմայով և արժանացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի, իսկ 1970թ. ստացել է դոցենտի կոչում:

1965-69թթ. աշխատել է Բաքվի Լենինի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնում՝ որպես դոցենտ: 1969թ. տեղափոխվել է Ստեփանակերտ և շարունակել աշխատանքը նորաբաց մանկավարժանոսի և՛

հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնում: 1974-75թթ. գրադեցրել է ինստիտուտի դաստիարակության գծով պրոբելեմտորի պաշտոնը, իսկ 1974-79թթ. ղեկավարել է բանասիրական ֆակուլտետը՝ որպես ղեկաւն: 1984 թվականից վարում է հայոց լեզվի և գրականության, ապա՝ գրականության և ժառանգիստիկայի ամբիոնի վարչի պաշտոնը: 1991թ. Ս. Խանյանը Կիրովականի մանկավարժական ինստիտուտի գիտական խորհրդում մրցութով ընտրվել է պրոֆեսորի պաշտոնում: 2002թ. ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աթոյանի անվան գրականության ինստիտուտում նա պաշտպանել է դոկտորական թեզ՝ «Հայրենիքի ճակատագիրը հայ պոեզիայում (1950-90-ական թթ.)» թեմայով՝ ստացել բանասիրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: Ս. Խանյանը հանրապետությունում առաջինն է, որ ՀՀ ԲՆՀ-ի կողմից արժանացել է պրոֆեսորի դիպլոմի:

Ալևնառու է նաև Ս. Խանյանի հասարակական գործունեությունը: 1970-80-ական թթ. ղեկավարել է ԼՂ մարզային «Գիտելիք» ընկերությունը, եղել է Խաղաղության պաշտպանության ԼՂ կոմիտեի նախագահ՝ մեր երկրամասի աշխատավորության ձայնը հնչեցնելով Հունգարիայում, Ավստրիայում, Նորվեգիայում: Նա երկու անգամ ընտրվել է արհմիությունների մարզային կոմիտեի անդամ: 1978թ. պարգևատրվել է ԽՍՀՄ Գնրագույն խորհրդի «Աշխատանքային գերազանցության համար» մեդալով, իսկ 1990թ.՝ ԽՍՀՄ բարձրագույն դպրոցի պետական կոմիտեի «Աշխատանքային գերազանց խաղաղությունների համար» կրծքանշանով: 1988թ. իր ընկերների հետ մեկտեղ Ս. Խանյանը գտնվել է Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարի առաջին շարքերում: 1992թ. դարձել է ԼՂՀ նախարարների խորհրդի Եղիշի անվան մրցանակի դափնեկիր՝ «Արցախի արծիվը» պոեմի համար: 1998-ին արժանացել է ԼՂՀ գրողների միության Մուրազցանի անվան ամենամյա մրցանակի՝ «Արցախյան պատերազմը և հայ պոեզիան» աշխատության համար: 1998-ին պարգևատրվել է «ԱրՊՀ 30-ամյակի» հուշամեդալով, 2002-ին՝ ԼՂՀ «Վաչագան Բարեպաշտ», ապա՝ «Մայրական նրախտագիտություն հայ քաջորդիներին» մեդալներով, արժանացել է նաև մասնակ պատվոգրերի:

Ս. Խանյանի առաջին գիրքը տպագրվել է 1953թ.՝ «Կարկաչ» խորագրով, որի մասին դրվատանքի խոսք են ասել անվանի գրող Ն. Զարյանը, արձակագիր Ս. Դավթյանը, գրականագետ Ս. Սողոմոնյանը, Ս. Արթուրյանը, Ժ. Անդրյանը: Բանաստեղծի երկրորդ գրքույկը՝ «Բարեկամություն» վերնագրով, լույս է տեսել 1963թ.: Ժողովածուն նոր քայլ էր թնամների, ստեղծագործական նոր ձևերի յուրացման, բանաստեղծական խոսքի կատարելագործման առումով: Մ. Կոչյունը իր գրախոսականում նշել է. «Ո՞րն է Խանյանի բանաստեղծությունների դրական ու գրավականը... Հնդիսիկը ցուցաբերել է անսովորել, պարզ ու անկեղծ զրելու անժխտելի կարողություն: Երբ ասնիկ կա, նա կարողանում է գտնել արտահայտական դիպուկ ձևեր և ցանկացած տրամադրությամբ վարակել ընթերցողին»:

Գնալով բանաստեղծի խոսքը ավելի է հարստանում, նոր գույներ առնում: Եվ ընթերցողի հետ Ս. Խանյանը հանդիպում է 1966թ. իր նոր՝ «Սիրտս ձեզ հետ է» խոսուն վերնագրով ժողովածուով: Այստեղ բանաստեղծի ներշնչանքի աղբյուրը հայրենի բնաշխարհն է, նրա երփներանգ գույները, փրփրաբաշ ցատները, դարավոր անտառները, անմռռանալի մանկությունն ու պատանեկան երգազանքները, հայրենական օջախի կրակը, մոր թխած հացի բուրբ, առաջին սիրո շշուռփները, հայ մարդու ազնիվ ու անմնացորդ հայրենասիրությունը: Ժողովածուի մասին դրվատանքի խոսք ասաց նշանավոր արձակագիր Մ. Արմինը՝ ընդգծելով. «Սովորատի մոտ պայծառ են ոչ միայն տրամադրությունները, այլև բնության կողմերն ու երևույթները, պայծառ են բառերը... Հաճելի է կարդալ Սովորատին, որի մոտ այնքան արև կա և լավատեսություն՝ հավանակ մի քանի երիտասարդ և ոչ երիտասարդ բանաստեղծների, որոնց մոտ ոչ միայն մտայլ է ընդհանուր տրամադրությունը, այլև՝ դրա հետ սերտորեն կապված համամատություններն ու բառային մատերիալը: Սովորատի բանաստեղծությունների մի այլ արժեքավոր կողմը դրանց հուզականությունն է»:

Հաջորդ՝ «Արևսար» ժողովածուում նու Խանյանը հարազատ մնաց զգացմունքի բնականությանը, ստեղծագործության բովանդակության և ձևի ներդաշնակության պահանջին:

Հասունացման մի նոր աստիճան հանդիսացավ Ս. Խանյանի 1972թ. տպագրված «Լեռների ճրգը» ժողովածուն: Գրականագետ Դ. Գասպարյանը նշեց. «Ս. Խանյանի պոեզիայում հայրենիքն ու քնարական հերոսը հանդես են գալիս միաձուլ, ոչ իրարից մեկուսացված... Բանաստեղծի մոտ հայրենիք հասկացությունը հաճախ բացահայտվում է հայրենի եզրերի

նկարագրով»։ Հիրավի, հայրենիքը խանչանի համար վերացական հասկացություն չէ։ Այն ակնարկում է հայրական օջախից, ծննդավայրից, որտեղ կան աստղերին հասած լեռներ, մայրական կաթի պես քաղցր, սննդատու աղբյուրներ, մարդու ուղեքնին սովոր կածաններ... խանչանի բանաստեղծական հոգում հայրենի երկրի եւ ժողովրդի ճակատագիրն առնչվում է աշխարհի ու մարդու ճակատագրի հետ։ Այս ժողովածուով բանաստեղծը հաստատում է իր առողջ ու ամուր կապը կյանքի ամենաբազմազան հարցերին։ Նա երբեմն հայացքը հառում է պատմական անցյալին, այնտեղից փնջում պայքարի ու հերոսության շողեր, պապերի օրինակով սերունդներին մատուցում այն դասը, որ կոչվում է խիզախության եւ հարատեւման ազդակ։

Ս. Խանյանի հայրենասիրական քնարը հարստանում է «Արեւսար» լեզենդով, «Մորմորներ» շարքով։ Վերջինս Մեծ հայրենականում նահատակված հերոսների հանդեպ երախտագիտական զգացումի արտահայտություն է, մյուս կողմից՝ հայրենիքին ամենացորդ ծառայելու հավերժական օրինակի վավերացություն։ Ավ. Իսահանյանից, Հ. Շիրազից հետո, թվում է, դժվար է մայրական թեմայով երգեր գրել։ Ս. Խանյանի «Մորս հիշատակին» շարքը նոր խոսք է թե՛ թեմայի բացահայտման, թե՛ գեղարվեստական առանձնահատկությունների տեսակետից։ Ծարքում արտահայտված է որդու կարոտը հուշ դարձած մոր հանդեպ, ընդգծված՝ մոր վեհությունն ու որդու ամենացորդ սերը։ Մանկության հավերժությունը բանաստեղծը տեսնում է մոր լինելության մեջ։ Հայ գեղջկուհու ապրած օրերի, դեպի նրեխաներն ունեցած զգացումների հուզաթաթավ երգերով Ս. Խանյանը հյուսել է այն իրական հեքիաթը, որ կարելի է կապել միայն մոր հետ։

Բանաստեղծությունը ծնվում է կարոտից։ Կարոտը մանկության, բնության, սիրտ, աշխարհի, հարազատների հանդեպ հոգեւոր լիցքեր է հաղորդում ու դառնում նրդի աղբյուր։ Վկան՝ 1975թ. լույս տեսած «Մպասում ենք դեռ» ժողովածուն, որի մասին գնահատանքի խոսք ասաց պրոֆ. Ս. Ավագյանը։ Ժողովածուն Մեծ հայրենականի գեղարվեստական արտացոլումն է։ Հեղինակի ուշադրության կենտրոնում ոչ թե ռազմաճակատային իրադարձություններն են, այլ՝ մարդկային հոգեվիճակներն ու ճակատագիրը։

Բնությանը դիմելը Ս. Խանյանի համար նման է դավանանքի։ Մահիանական արվեստից շատ բան սովորելով, առանց կրկնելու իր ուսուցչին՝ Խանյանը ստեղծել է ուշագրավ պատկերներ։

*Այն ո՞վ է ասել՝ հողը սիրտ չունի,
Եթե սիրտ չունի,
Ապա ինչո՞ւ է կարոտում այնպես,
Երբ հեռանում ենք...
Եթե սիրտ չունի,
Ապա ինչո՞ւ է խռովում այնպես,
Երբ մոռանում ենք...*

Սարերի ու դարերի ընդհանուր կապի մեջ բանաստեղծը խորհրդանշում է մայր ժողովրդի ճակատագիրն ու անցած ուղին։

1978թ. հրատարակվում է «Լեռնային դողանջներ» ժողովածուն, ուր բանաստեղծն ընդգծում է այն ճշմարտությունը, որ երգը ծնվում է կյանքից, օջախից, աշխարհից, կարոտից։ Դեպի հայրենի Ղարաբաղն ունեցած սերը Խանյանի արյան ու հոգու մեջ ծիածանի գույներն ունի։ Դա սիրտ սովորական արտահայտություն չէ, այլ սիրտը միշտ արթուն ու քաբախուն պահող գույ։ «Քո առնից» գրքի «Ղարաբաղյան նվագներ» շարքը հայ պոեզիայում Ղարաբաղի կերպարի ստեղծման թաղում ու ինքնատիպ երևույթներից է։

Քաջավր բավականին տարածված ժանր է հայ քնարերգության մեջ։ Խանյանն այդ ժանրին ձեռք է մեկնել հասուն տարիքում։ Ահա թե ինչու կենսափորձից ծնված խորհուրդները հնչում են որպես դաս, որպես ինքնախոստովանանքի լուսավոր զգացումներ, որպես բարության, սիրտ, վայելքի աստվածային պարզեցումներ։ Խանյանի քաջակներում սերը տառապանքից ծնված կրակ է՝ մաքրված, քյուրեղացած, հավերժացած։ Նրա քաջակները ժանրի դասական կուստելուրդի անզուգական օրինակներ են։

Ծննդյան 60-ամյակի առթիվ հրատարակվեց Ս. Խանյանի «Կարոտի կրակներ» ընտրանին, որի՝ մասին ծավալուն գրախոսականներով հանդես եկան բանաստեղծ Գ.

Գաբրիելյանը եւ բանասեր-լրագրող Վ. Աթանեսյանը: Նրանք նշեցին, որ բանաստեղծի հունձը արժանի է գրականագիտական լուրջ գնահատականի: Վ. Աթանեսյանը ընդգծել է. «Պաշտպանում եմ ազգային դիմագծի այն առանցքը, որ արցախահայ գրականությունը կարողացել է բոլոր փորձություններից անաղարտ պահել: Ս. Սանյանի «Կարոտի կրակների» հիմքը դա է»:

Բանաստեղծի բնույն ճանապարհի եւ ինքնահաստատման նրբությունը հանդիսացան նրա «Արցախյան դոդանջներ» եւ «Եւ ծիածանը» ընտրանիները՝ տպագրված Երևանի պետական լսարանի եւ «Սոնա» հրատարակչությունների կողմից: Անվանի գրականագետ Ս. Դանիելյանը այդ առիթով գրել է. «Բնդմնավոր ու շալյ գրիչ ունի Սոկրատ խանյանը: Ավելագույնը նրա մենագրական աշխատանքները Ն. Ջորյանի, Թ. Հովրյանի եւ հայ գրական այլ մշակների մասին, արդյունքում կունենանք անդադրում տրոփող սիրտ, հայ բանաստեղծին միշտ անմար պահող սիրտ»:

Սանյանի պոեզիան հյուսված է հայ պոեզիայի ավանդույթների հենքի վրա: Նրա պատկերներն ինքնաբերական են, սեփական աշխարհընկալման դրշմն ակնհայտ է:

Մեծ է Ս. Սանյանի վաստակը Արցախի գոյամարտը գեղարվեստորեն պատկերելու առումով: Բազմաթիվ գրականագիտական ուսումնասիրությունների հետ նա ընթերցողի սեղանին դրեց «Արցախի արծիվը» պոեմը, որն արժանացավ ԼՂՀ նախարարների խորհրդի 1992թ. Եղիշի անվան մրցանակին: «Այդ պոեմը ընդհանրության մեջ ընկալվում է որպես հին ու նոր ժամանակների խորքից ելած տաղանդավոր մի գրչի եիշատակարան: Հիշատակարան հաջորդ հին ու նոր գոյամարտի», - ընդգծում է տաղանդավոր բանաստեղծը, գրականագետ Վարդան Հակոբյանը պոեմի առաջաբանում: Էպոսային հյուսվածքով աչքի է ընկնում նաեւ Ս. Սանյանի «Նահատակ լուստ» պոեմը՝ նվիրված Ղարաբաղյան պատերազմի լեզնդար հերոս Մոնթե Մելքոնյանի (Ավո) սուրբ հիշատակին: Բնարակտն շաղալով հերոսական այս պոեմում քացահայտված են հայրենասեր գորապետի հերոսականության ակունքները:

Օրերի հետ համաչափ քայլող բանաստեղծ է Ս. Սանյանը: Ապրել է բարդ, բազմաթվադեղակ ու ներդաշնակ կյանք: Ժողովրդի ճակատագրի հետ կապված մտահոգիչ հարցերին նա պատասխանել է եւ որպես բանաստեղծ ու լրագրող, եւ որպես գրականագետ ու հասարակական գործիչ: Ս. Սանյանի գիտամանկավարժական գործունեությունը շուրջ 50 տարեկան է: Նրա ամունն անխզելիորեն կապված է Արցախի պետական համալսարանի հետ, ուր դասախոսական երկարամյա աշխատանքին զուգահեռ զբաղվել է գրականագիտությամբ:

Գեղարվեստական մտքի զարգացման պատմությունն ալպացուցում է, որ եթե ստեղծագործողը աշխարհ է եկել արյան կանչով ու հոգով կոչով, ապա նա կարողանում է հավասարապես ծառայել եւ պոեզիային, եւ գրականագիտությանը:

Արցախում ստեղծվող գրականության ընթացքը միշտ եղել է Ս. Սանյանի ուշադրության կենտրոնում: Ուշագրավ են «Յավի եւ սիրո պոեզիա» (Վ. Հակոբյանի պոեզիայի մասին), «Բուգոյն Ջանյանի պոեզիան», «Գուրգեն Գաբրիելյանի աշխարհը», «Տաղանդի լույսը (Ժ. Անդրյանի մասին), Նվարդ Ավագյանի պոեզիան», «Ա. Ջովմայանի քնարերգությունը», «Հր. Բեգլարյանի քնարերգությունը» գրքերը, որոնք արժանացել են ականավոր գրականագետների ուշադրությանը:

«Արցախյան պատերազմը եւ հայ պոեզիան» աշխատության առաջաբանում բանասիրական գիտությունների դոկտոր, Երևանի պետական համալսարանի պրոֆեսոր Զ. Ավետիսյանը գրում է. «Ս. Սանյանը արցախյան դրամատիկի ու հերոսական իրադարձությունների հետ կապված մարդկային ցավի ու հերոսականության անմիջական կրողներից է, ինչը պայմանավորել է ոչ միայն նրա ուսումնասիրության թեմատիկ ընտրությունը, այլեւ գրականագիտական ասնիքի ռճային առանձնահատկությունը»:

Իրոք, աշխատության մեջ Արցախյան պատերազմը գնահատվում է որպես հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսական ու բախտորոշ էջերից մեկը: Հեղինակը գրականագիտական հստակությամբ իր ասնիքի արձանները որոնում է մեր դասական ավանդների մեջ՝ խարսխվելով բանաստեղծական նոր հունձի շրջանակներում: Սա նորոքյա բանասիրական մոտեցում է, որը ժխտում է գեղարվեստական երկի մակերեսային վերլուծությունը՝ գնալով դեպի խորքային-հոգեբանական շերտեր: Հարցի պարզաբանումը որոշակի առումով ընթերցողին ծանոթ է Ս. Սանյանի տասնյակ մենագրություններից ու բազմաթիվ գիտական հոդվածներից: Ս. Սանյանը սկզբունք ընդունելով գեղարվեստական գրականության ամբակտելի կապը պատմության հետ՝ քննում է 50-90-ական թվականների

գրական-պատմական պրոցեսները եւ այդ համապատկերմում յուսաբանում հայրենիքի թմային արծարծումը հայ պոեզիայում: Գիրքը 50-90-ական թվականների հայոց հայրենապատումի գաղափարական ուղղվածությամբ, 20-րդ դասի ներկրորդ կեսի գրական շարժման մի շարք առանձնահատկությունների օրյնկերով քաջահայտման հետաքրքիր օրինակ է, որն արժեքավոր է եւ որպէս ներույթ, եւ որպէս գրական-պատմական մնայուն արժեք:

Հետաքրքիր եւ ուսանելի ծննդարկ է Ս. Խանյանի «Հայ գրականության ուսուցումը բուհում» գիրքը՝ մեղոդական ցուցումների, հայ գրականության ծրագրի, մատենագիտության ընդգրկմամբ: Նրանում հեղինակը խոսում է գրականության առանձին բաժինների ուսուցման օրինաչափությունների մասին՝ ինքնվելով դասական մեղոդական առաջավոր պատմությունների, ինչպէս նաեւ իր փորձի վրա՝ հաշվի առնելով ժամանակակից դասին ներկայացվող պահանջները: «Հայրենիքի ճակատագիրը հայ պոեզիայում (1950-1990-ական թթ.)» աշխատությունը արժանացել է ակնանավոր գրականագետների բարձր գնահատականին: Այն գրականագիտական հասուն գրչի արդյունք է, որն էլ հիմք է դարձել նրա դոկտորական ատենախոսության:

Այսօր բոլոր բուհերի բանասիրական ֆակուլտետների մագիստրատուրաների ուսումնական պլաններում մտցված է »Ազգային ճակատագիրը եւ հայ պոեզիան» առարկան: Առաջին անգամ հայ իրականության մեջ Ս. Խանյանը ստեղծել է «Ազգային ճակատագիրը եւ հայ պոեզիան» դասագիրքը, որը ԼՂՀ կրթության, մշակույթի եւ սպորտի նախարարության կողմից կողմից նրաշխարհով է տպագրության: Գիրքն արժանացել է ԲՈՀ-ի՝ գրականագիտության ժողով հանձնաժողովի բարձր գնահատականին, որի համար Ս. Խանյանը հաստատվել է որպէս պրոֆեսոր: Դասագրքում Խանյանը յուսաբանում է ազգի ճակատագիրը առաջնական շրջանից մինչև վեր օրերը: Հեղինակն առանձին-առանձին զլոխներով ներկայացրել է հայ ինն եւ միջնադարյան գրականության մեջ խնդրո առարկա թեման, հայ նոր պոեզիայում թեմայի բանաստեղծական արծարծումը՝ Արցախից մինչև Դուրյան: Առանձին բաժիններով ներկայացվում է Թումանյանից մինչև Ռ. Սեւակ, ապա նորագույն շրջանը՝ Ե. Չարենցից մինչև Ռ. Դավթյան, այդ թվում նաեւ՝ Արցախի բանաստեղծների գրական հունը:

Ներկայացված է տպագրության Ս. Խանյանի «Պոեզիայի զարգացման միտումներն Արցախում (1950-2000թթ.)» գիրքը, որը քննության առարկա է դարձրել Արցախի պոեզիայի զարգացման օրինաչափությունները՝ կապված մեր գրականության ընդհանուր զարգացման տեղեկանքների հետ:

Ս. Խանյան բանաստեղծը, գրականագետ-մանկավարժը միշտ հետեւում է ինքնաբազմաշայտման ու ինքնահաստատման անհրաժեշտ սկզբունքներին, ինչ արել է, համարում է քիչ՝ ցուցաբերելով նախաճնելի, արտասովոր աշխատասիրություն: Այդ նն վկայում տպագրության համար պատրաստած նրա բանաստեղծական ու գրականագիտական նոր ժողովածուները: Եթե դրանց զուգարենք Խանյանի ակտիվ մասնակցությունը Արցախի պետական համալսարանի գործընթացին՝ որպէս ամբիոնի վարիչ, գիտական խորհրդի անդամ, ԼՂՀ գրողների միության վարչության, Ստեփանակերտի Վ. Փափագյանի անվան պետական դրամատիկական թատրոնի գեղարվեստական խորհրդի անդամ, ինչպէս նաեւ ընդգծենք նրա ծանրակշիռ եւ օրինակելի հրապարակային ելույթներն ու զեկուցումները հանրապետությունում արդյունքում մեր առջեւ կհառնի յոթանասունիինգամյա մի գործիչ՝ ներհատաբաղական ամրոնով ու երազանքներով: Ուշագրավ խոսք է Ս. Խանյանի պետական այս ընդհանրացումը:

Անց են կենում օրերս՝

Կանաչ-կարմիր շորներում,

Թռվում են լողերըս

Իմ կարոտի ժողովում:

Հետ բերելու հույս չկա,

Ձեռք մտնելու ի՛նչ իմաստ,

Շոշափում եմ իմ սիրտը

Երազներն իմ անկա:

Լույսի թելեր եմ մանում,

Հիմնում եմ նոր մի կամար,

Թեկուզ տեսել եմ կյանքում

Բանի՜ գարուն ու ամառ:

*Նորից ծփանք է տալիս
Դեմս ծնծղան արևի...
Հոգիս խուտուտ է գալիս՝
Խորքում գանձ կա նրևի:*

Այդպես էլ կա: Ծնորհավորում ենք մեր հարգելի հորեկյարին, մաղթում քաջառողջություն և նրկար տարինների կյանք՝ ի փառս մեր հայրենի գրականության ու գրականագիտության զարգացման ու հարստացման:

Ամփոփում

Սույն հոդվածում ձգտել ենք համառոտակի դիտարկել ու գնահատել Ս.Խանյանի քանաստեղծական ու գրականագիտական վաստակը:

Ս.Խանյանը իր գրական հունձքով լրացնում է Արցախի գրական օջախի դիմանկարը: Բանաստեղծ գրականագետը ընթերցողի սնդանին է դրել 15 քանաստեղծական շողովածուներ, նույնքան գրականագիտական աշխատություններ, գրականության, արվեստի արդի պրոբլեմները քննարկող 350-ից ավելի հոդվածներ:

Քննարկելով Ս.Խանյանի պոեզիան, նկատել ենք, որ քանաստեղծի ներշնչանքի աղբյուրը հայրենի եզերքն է, նրա դարավոր պատմությունը, ներկան, իր մանկությունն ու պատանեկան նրագները, հայրենի օջախի կրակը, I սիրո շշուկները, հայրենասեր մարդու նվիրվածությունը հայրենի հող ու ջրին: Յուրաքանչյուր մոտիվ հնչում է որպես հեղինակի կենսագիրքից ծնված ինքնախոստովանանքի լուսավոր զգացում:

Ուսումնասիրելով նրա գրականագիտական վաստակը նկատել ենք, որ Արցախում ստեղծվող գրականության ընթացքը միշտ եղել է գրականագետի ուշադրության կենտրոնում, իսկ նրա «Արցախյան պատերազմը և հայ պոեզիան», «Հայ գրականության ուսուցումը բուհում», «Հայրենիքի ճակատագիրը հայ պոեզիայում (1950-90թթ.)», «Ազգային ճակատագիրը և հայ պոեզիան», «Պոեզիայի զարգացման միտումներն Արցախում (1950-200թթ.)» գրքերը շատ կողմերով կարող են օգնել թե՛ ուսանողությանը և թե՛ գրականության հարցերով զբաղվողներին:

Резюме Атаян А.М.

В этой статье постарались кратко обсудить и оценить поэтические и литературоведческие достижения С. Ханяна.

С.Ханян своими литературными достижениями дополняет общую картину литературного очага Арцаха.

Поэт-литературовед вниманию читателя предложил около 15-ти поэтических сборников, столько же литературоведческих исследований, сотни статей затрагивающих проблемы современной литературы и искусства.

Источником вдохновения поэта является его родной край, вековая история и настоящее, его детство и юношеские мечты, плямя родного очага, отзвуки первой любви, привязанность человека-патриота к своей родной земле.

Каждый мотив является отзвуком, светлым чувством, рожденным с опытом поэта и его самоутверждением.

Процесс развития литературы в Арцахе всегда находится в центре внимания поэта, а его труды “Арцахская война и армянская литература”, “Обучение литературы в вузе”, “Судьба родины в армянской поэзии (1950-90гг.)”, “Национальная судьба и армянская поэзия”, “Традиции развития поэзии в Арцахе (1950-2000гг.)” являются учебными пособиями как для студентов, так и для преподавателей.

1.	Արցախի հայաքրի դպրոցի զարգացման պատմությունից Հ.Վ. Գրիգորյան.....	3 +
2.	Արցախի բանաստեղծները և Մերոպ Մաշտոցը Մ.Ա. Խանյան.....	7 +
3.	Մեծ Հայրենականը Հովհաննես Մկրտչյանի նրկերում Մ.Թ. Հայրապետյան.....	15 +
4.	«Հայերի դատը մարդկության դատն է» Լ. Ս. Գրիգորյան.....	19 +
5.	Հովհաննես Ծիրազի հայրենասիրական քնարերգության ուսուցումը Ս.Խաչատրյան.....	24 -
6.	Свободное ассоциативное тестирование как способ контроля за накоплением лингвострановедческих знаний в процессе изучения русского языка Э.А. Айрапетян.....	27 +
7.	Պատերազմի հետագիծը հետպատերազմյան Արցախում Մ.Ս. Բարսյան.....	31 +
8.	Историко-политический аспект Карабахской проблемы: ее возникновение, сущность и исторические корни Д.П. Карабекян.....	35 +
9.	Психологические особенности взаимоотношений и личности подростков-правонарушителей Ж. А. Саркисян.....	39 +
10.	Հարկադրյալ նստախմբի քաղաքականության կատարելագործման իմունսիաթերը ԼՂՀ-ում Կ.Ա. Ներսիսյան.....	43 +
11.	Роль системы специализированного образования в развитии экономики НКР Б. Т. Айрапетян.....	45 +
12.	Պետության դերը ԼՂՀ ներդրումային գործընթացի կազմակերպման դերում Ս.Ս. Միրզոյան.....	49 +
13.	Об одной граничной задаче с частными производными Г.Г. Саакян.....	53 +
14.	Pascal լեզվի ցիկլի օպերատորների կիրառումը «Հանրահաշիվ և մաթեմատիկական անալիզի տարրեր 10-ում» Վ.Վ. Ասատուրյան.....	59 +
15.	Статистический анализ функции распределения частиц аэрозоля по размерам Г.М. Багунц.....	63 +
16.	Հանրակրթական դպրոցում աշակերտների տրամաբանական ստեղծագործության ունակությունների զարգացումը ֆիզիկայի դասավանդման գործընթացում Է.Ա. Ղարիբյան.....	68 +
17.	Արցախի տնտեսության զարգացման մի քանի հարցերի շուրջ Ա. Է. Ավետիսյան.....	73 +
18.	Монопроцесс полуавтогенной плавки золота-медной руды Дрмбона Г.Григорян, А. Аврамян, В. Мязоян.....	76 +
19.	Սովորական շաքանակներու կուտորանները Լեռնային Ղարաբաղում Ռ.Ի. Առուշանյան.....	80 +
20.	ԼՂՀ կաթնասունների ֆաունան և նրա պաշտպանությունը Ա.Բ. Աղապյան, Ս.Ա. Աղապյան.....	82 -
21.	Изучение эффективности использования кормоамна гистолина в рационах быков на откорме А.Х. Дадаян.....	86 +
22.	ԼՂՀ-ում տարածված կրծողների (RODENIA) կենսաբանությունը Վ. Տ. Հայրապետյան.....	89 +
23.	Պրոբլեմային իրավիճակի ստեղծում հանրակրթական դպրոցի կենսաբանության դասերին Գ.Ս. Բարսյան.....	91 +
24.	Հացահատիկային տնտեսության ամրապնդումը ռազմավարական խնդիր է Ս. Ա. Գուլյան, Գ. Ա. Հակոբյան.....	94 +
25.	ՀՈՐԵԼՅԱՆԱԿԱՆՆԵՐ՝ Վաստակաշատ բանաստեղծն ու գրականագետը Ա. Սթալյան.....	97 +

Արցախի պետական համալսարան

Գիտական տնօրենագիր

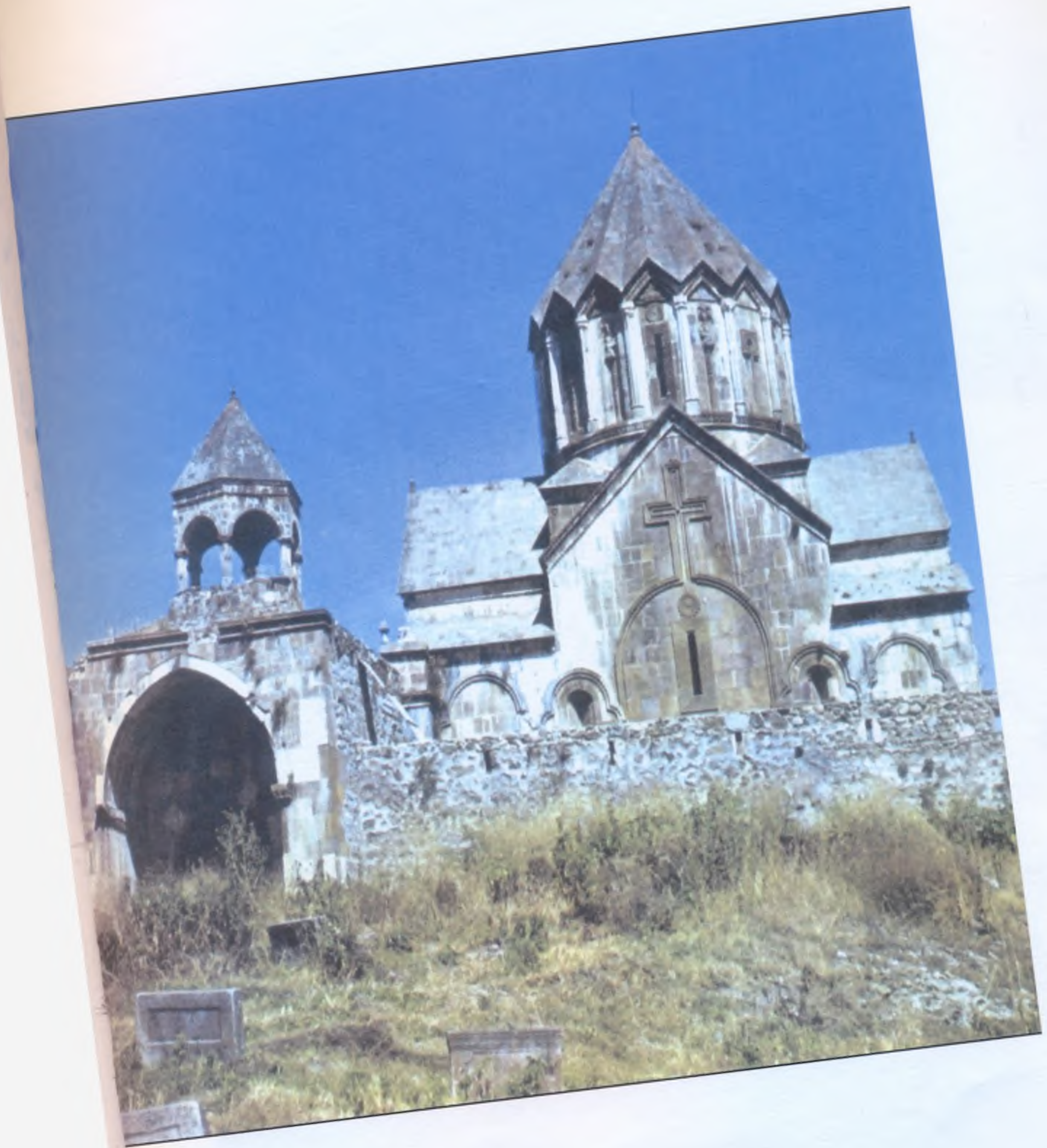
1 (10)

2005

Ученые записки

Համակարգչային շարվածքը և խմբագրումը՝
Արցախի պետհամալսարանի հրատարակչության

Արցախի պետհամալսարանի հրատարակչություն
Ստեփանակերտ, Մ.Գռշի փ. 5
Издательство Арцахского госуниверситета
Степанакерт, ул. М.Гюша, 5

Արցախում գրված ձեռագիր սատյանի անվանաբերք «Մաթևոս», ձեռ. 378